

**JOURNAL OF APPLIED AND THEORETICAL SOCIAL
SCIENCES**

TEORİK VE UYGULAMALI SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

(e-ISSN: 2687-5861)

(DOI Prefix:10.37241/jatss)

*International Peer-Reviewed and Open Access Electronic Journal
Uluslararası Hakemli ve Açık Erişimli Elektronik Dergi*

VOLUME 5. ISSUE 4. 2023

CİLT 5. SAYI 4. 2023

PUBLISHER AND CHIEF EDITOR / SAHİBİ VE BAŞ EDİTÖR

PROF. DR. NİLGÜN SERİM

RESEARCHER-WRITER/ARAŞTIRMACI-YAZAR

Journal of Applied and Theoretical Social Sciences/Istanbul/ Turkey

editor.jatss@iccsor.com , nilgun.serim@iccsor.com

ASSISTANT EDITOR/ YARDIMCI EDİTÖR

AST.PROF.DR / DR. ÖĞRETİM ÜYESİ NAZMİ Y.YAĞANOĞLU

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART UNIVERSITY

Biga Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of
Econometrics/Çanakkale/Turkey/ **nazmiyagan@comu.edu.tr**

COMMUNICATION AND COORDINATION/İLETİŞİM VE KOORDİNASYON

<https://www.iccsor.com/index.php/jatss>

E-mail/ E-posta:

editor.jatss@iccsor.com

Ferah M. Nihat Sami Banarlı S. 32/ 8 Üsküdar-Istanbul/Turkey

Ferah M. Nihat Sami Banarlı S. 32/ 8 Üsküdar, İstanbul, Türkiye

We are Indexed by the Following Databases / Endekslendiğimiz Veri Tabanları

EBSCOhost

Since 2021

CiteFactor
Academic Scientific Journals

Since 2021

INDEX **COPERNICUS**
I N T E R N A T I O N A L

Since 2021

Since 2021

Since 2020

Since 2020

Since 2021

Since 2020

Since 2020

Since 2021

Since 2022

Since 2023

Since 2023

Since 2023

Member of:

Since 2019

Archived by:

FIELD EDITORS/ ALAN EDİTÖRLERİ

Prof. Dr. Nilgün SERİM (Emeritus) editor.jatss@iccsor.com, nilgun.serim@iccsor.com

European Union, Natural Resources and Environmental Economics, Energy Consumption, Energy Policy, Energy Planning, Energy Pricing, Energy Use, Energy and Environment, Energy Systems, Renewable Energy, Public Finance, Political Sociology, Local Governments, Urban and Environmental Policies and other fields of social sciences.

Avrupa Birliği, Doğal Kaynaklar ve Çevre Ekonomisi, Enerji Tüketimi, Enerji Politikası, Enerji Planlaması, Enerji Fiyatlaması, Enerji Kullanımı, Enerji ve Çevre, Enerji Sistemleri, Yenilenebilir Enerji, Maliye, Siyaset Sosyoloji, Yerel Yönetimler, Kent ve Çevre Politikaları, ve Sosyal Bilimlerin diğer alanları.

Ast.Prof.Dr./Dr. Öğr. Üyesi Nazmi Y. YAĞANOĞLU nazmiyagan@comu.edu.tr

ÇANAKKALE ONEKİZ MART UNIVERSITY/ÇANAKKALE ONSEKİZMART ÜNİVERSİTESİ

Econometrics, Macroeconomics, Microeconomics, International Economics, International Trade, Higher Education Studies.

Ekonometri, Makro İktisat, Mikro İktisat, Uluslararası İktisat, Uluslararası Ticaret, Yükseköğretim Çalışmaları

Assoc.Prof.Dr./Doç. Dr. İlkin Yaran ÖGEL ilkinyaran@aku.edu.tr

AFYON KOCATEPE UNIVERSITY/AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ

Marketing, Product and Brand Management, Consumer Behaviors, Management Information Systems, Management and Strategy.

Pazarlama, Ürün ve Marka Yönetimi, Tüketici Davranışları, Yönetim Bilişim Sistemleri, Yönetim ve Strateji.

Assoc.Prof.Dr./Doç. Dr. Serdar ÖGEL serdarogel@aku.edu.tr

AFYON KOCATEPE UNIVERSITY/AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ

Energy Finance, Business Finance, Accounting, Quantitative Decision Methods, Behavioral Finance, Financial Markets,

Enerji Finansmanı, İşletme Finansmanı, Muhasebe, Nicel Karar Yöntemleri, Davranışsal Finans, Finansal Piyasalar.

Asst.Prof.Dr./Dr. Öğr. Üyesi Murat KORALTÜRK mkoralturk@marmara.edu.tr

MARMARA UNIVERSITY/MARMARA ÜNİVERSİTESİ

Economic Thought, Economic History, Banking and Insurance, Globalisation and Social Change, Economic Geography, Social Policy, Public Administration, Economic Sociology

İktisadi Düşünce, İktisat Tarihi, Bankacılık ve Sigortacılık, Toplumsal Değişme ve Küreselleşme, İktisadi Coğrafya, Sosyal Politika, Kamu Yönetimi, İktisat Sosyolojisi.

Asst.Prof.Dr./Dr. Öğr. Üyesi İlker AKTÜKÜN iaktukun@istanbul.edu.tr

İSTANBUL UNIVERSITY/İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

Political Thought, Political Life and Institutions, Political Science, Political History, Political, International Relations, Analysis of Regional Geopolitics

Siyasal Düşünceler, Siyasal Hayat ve Kurumlar, Siyaset Bilimi, Siyasi Tarih, Uluslararası İlişkiler, Bölgesel Jeopolitik Analizler.

TECHNICAL EDITOR/ TEKNİK EDİTÖR

Prof.Dr. Hamza EROL herol@mersin.edu.tr .

MERSIN UNIVERSITY FACULTY OF ENGINEERING, DEPARTMENT OF COMPUTER ENGINEERING/ MERSİN ÜNİVERSİTESİ MÜHENDİSLİK FAKÜLTESİ, BİLGİSAYAR MÜHENDİSLİĞİ BÖLÜMÜ

ENGLISH LANGUAGE EDITOR/ İNGİLİZCE DİL EDİTÖRÜ

Asst.Prof.Dr./Dr. Öğr. Üyesi Mehmet TUNAZ mehmet.tunaz@nevsehir.edu.tr

NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ UNIVERSITY SCHOOL OF FOREIGN LANGUAGES/ NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ YABANCI DİLLER YÜKSEKOKULU

Res. Asst. Dr./Arş.Gör.Dr.Tuncay KARALIK tuncaykaralik@beun.edu.tr

ZONGULDAK BÜLENT ECEVİT ÜNİVERSİTY, FACULTY OF EDUCATION, DEPARTMENT OF FOREIGN LANGUAGE EDUCATION/ ZONGULDAK BÜLENT ECEVİT ÜNİVERSİTESİ, EĞİTİM FAKÜLTESİ, YABANCI DİLER EĞİTİMİ BÖLÜMÜ

TURKISH LANGUAGE EDITOR/TÜRKÇE DİL EDİTÖRÜ

Assoc.Prof.Dr./Doç. Dr. Emel KOŞAR emel.kosar@msgsu.edu.tr

MİMAR SİNAN FINE ARTS UNIVERSITY, FACULTY OF SCIENCE AND LITERATURE, DEPARTMENT OF TURKISH LANGUAGE AND LITERATURE /MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ, FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ, TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI BÖLÜMÜ

EDITORIAL and ADVISORY BOARD/ YAYIN ve DANIŞMA KURULU*By Title In Alphabetical Order/ Ünvana Göre Alfabetik Sıra ile*

Prof. Dr.	Erkan AKTAŞ	Mersin University/ Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Economics/Mersin/Turkey	erkanaktas@mersin.edu.tr
Prof. Dr.	Mehmet ASUTAY	Durham University/Durham University Business School/ Durham/England/United Kingdom	mehmet.asutay@durham.ac.uk
Prof. Dr.	Ireide Martínez de BARTOLOMÉ	UNIR La Universidad en Internet /Vicerrectorado de Ordenación Académica/ Madrid /Spain	ireidem@gmail.com
Prof. Dr.	Duncan BENTLEY	Federation University/ Vice-Chancellor and President/Melbourne/Australia	vc@federation.edu.au
Prof. Dr.	Massimo BIASIN	University of Macerata/ Department of Economic and Financial Institutions/ Macerata/ Italy	massimo.biasin@unimc.it
Prof. Dr.	Jaroslav DVORAK	Klaipeda University/ Faculty of Social Sciences and Humanities/ Department of Public Administration and Political Sciences / Klaipeda/ Lithuania	jaroslav.dvorak@ku.lt
Prof. Dr.	Kamil GÜNGÖR	Afyon Kocatepe University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/Afyon/Turkey	kgungor@aku.edu.tr
Prof. Dr.	Mario JADRIĆ	University of Split, Faculty of Economics, Business and Tourism, Department of Business Informatics/Split/ Croatia	mario.jadric@efst.hr
Prof. Dr.	Muharem Harry KARAMUJIC	University of Sarajevo, The School of Economics and Business / Sarajevo/ Bosnia and Herzegovina	mkar67@hotmail.com
Prof. Dr.	Cantürk KAYAHAN	Afyon Kocatepe University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Business(English)/ Afyon/Turkey	ckayahan@aku.edu.tr
Prof. Dr.	Erich KIRCHLER	University of Vienna/ Faculty of Psychology / Department of Occupational, Economic, and Social Psychology/Vienna/Austria	erich.kirchler@univie.ac.at
Prof. Dr.	Kaoru NATSUDA	Ritsumeikan Asia Pacific University/Graduate School of Asia Pacific Studies/ Jumonjibaru (Beppu), Oita/ Japan	natsuda@apu.ac.jp
Prof. Dr.	Oka OBONO	University of Ibadan/Faculty of the Social Sciences/ Department of Sociology/ Ibadan, Oyo State/ Nigeria	okaobono@gmail.com

Prof. Dr.	Neven ŠERIĆ	University of Split/Faculty of Economics, Business and Tourism/Department of Marketing/Split/Croatia	nseric@efst.hr
Prof. Dr.	Dixon Olutade TORIMIRO	The Obafemi Awolowo University/ Faculty of Agriculture/ Department of Agricultural Extension & Rural Development/ Ile-Ife, Osun State/ Nigeria	torimiro@gmail.com
Assoc.Prof.Dr.	Jakub BERCIK	Slovak University of Agriculture/ Faculty of Economics and Management/ the Department of Marketing and Trade/ Nitra/ Slovakia	bercik.jakubxx@gmail.com
Assoc.Prof.Dr.	Hasan DURAN	Istanbul University/Faculty of Political Sciences/Department of Political Science and International Relations/Istanbul/Turkey	hasan.duran@istanbul.edu.tr
Assoc.Prof.Dr.	Aleksander JANEŠ	University of Primorska/ Faculty of Management & Faculty of Polymer Technology/Koper/Slovenia	aleksander.janes.fm@gmail.com
Assoc.Prof.Dr.	Dushko JOSHESKI	University "Goce Delcev" at Stip, The Department of Business Administration/ Stip/North Macedonia	dushkojosheski@gmail.com
Assoc.Prof.Dr.	Adiqa KAUSAR KIANI	Federal Urdu University of Arts, Science & Technolog/Department of Economics/Islamabad/ Pakistan	adiqakian@gmail.com
Assoc.Prof.Dr.	Aroon P. MANOHARAN	Suffolk University/The Institute for Public Service (IPS)/ Sawyer Business School/Boston,/Massachusetts/ U.S.A	amanoharan@suffolk.edu
Assoc.Prof.Dr.	Jasmina MANGAFIC	University of Sarajevo/ The School of Economics and Business/Sarajevo/ Bosnia and Herzegovina	jasminamangafic111@gmail.com
Assoc.Prof.Dr.	Nelda MOUTON	North-West University, Business School, Operations Management / Supply Chain Management, North West / South Africa	nelda.mouton@nwu.ac.za
Assoc.Prof.Dr.	Edwin QUINN	Tennessee Wesleyan University/ Business Administration Program/ Athens, Tennessee/U.S.A.	ehq00@hotmail.com
Assoc.Prof.Dr.	Mesut SAVRUL	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart University/Biga Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Econometrics/Çanakkale/Turkey	msavrul@comu.edu.tr
Assoc.Prof.Dr.	Alexander SHEMETEV	The Russian Presidential Academy of National Economy and Public Administration/ Moscow, Saint-Petersburg/Russia	anticrisis2010@mail.ru

Assoc.Prof.Dr.	Arunkumar SIVAKUMAR	VIT-AP University/ VIT School of Business/ Tamil Nadu/India	arunkumar.sivakumar@vitap.ac.in
Asst.Prof.Dr.	Verda Davaslđil ATMACA	Çanakkale Onsekiz Mart University/Biga Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Econometrics/Çanakkale/Turkey	verdaatmaca@comu.edu.tr

**REVIEWERS of ALL ISSUES of The JOURNAL in 2023 /
DERGİNİN 2023 YILI İÇİNDEKİ TÜM SAYILARININ HAKEMLERİ**
By Title in Alphabetical Order/ Ünvana Göre Alfabetik Sıra ile

- This list includes all the reviewers who contributed regardless of final editorial decision to publish the manuscript or not. This is by no means a list of permanent reviewers. We consider reviewers for each manuscript separately.

Prof.Dr.	Yavuz BOZKURT	Dumlupınar University/ Faculty of Economics and Administrative Sciences / Department of Public Administration / Kütahya/Turkey	yavuz.bozkurt@dpu.edu.tr
Prof.Dr.	Ruziye COP	Abant İzzet Baysal University/ Faculty of Economics and Administrative Sciences/ Department of Business Administration/ Bolu/Turkey	cop_r@ibu.edu.tr
Prof.Dr.	Cenap ÇAKMAK	Eskişehir Osmangazi University/ Faculty of Economics and Administrative Sciences/ Department of International Relations/Eskişehir/Turkey	ccakmak@ogu.edu.tr
Prof.Dr.	Zafer ÇELİK	Ankara Yıldırım Beyazıt University/Faculty of Human and Social Sciences/Department of Sociology/Ankara/Turkey	zafercelik@aybu.edu.tr
Prof.Dr.	Murat Cem DEMİR	Munzur University/Faculty of Literature/ Department of Sociology/Tunceli/Turkey	muratcemdemir@munzur.edu.tr
Prof.Dr.	Yaşar ERJEM	Mersin University/Faculty of Humanities and Social Sciences/ Department of Sociology/ Mersin/Turkey	yerjem@mersin.edu.tr
Prof.Dr.	Mustafa FİŞNE	Afyon Kocatepe University / Dean of Bolvadin Faculty of Applied Sciences /Afyon/Turkey	fisne@aku.edu.tr
Prof.Dr.	Fuat GÜLLÜPINAR	Anadolu University / Faculty of Literature / Department Of Sociology / Eskişehir/Turkey	fgullupinar@anadolu.edu.tr
Prof.Dr.	İpek Deveci KOCAKOÇ	Dokuz Eylül University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/ Department of Econometrics/İzmir/Turkey	ipek.deveci@deu.edu.tr
Prof.Dr.	Berrin ONARAN	Dokuz Eylül University/İzmir Vocational School/Department of Marketing and Foreign Trade/İzmir/Turkey	berrin.onaran@deu.edu.tr
Prof.Dr.	Özgür SARI	Sinop University/Faculty of Arts and Sciences/Department of Sociology / Sinop/Turkey	osari@sinop.edu.tr
Prof.Dr.	Nazan YELKİKALAN	Çanakkale Onsekiz Mart University/ Faculty of Economics and Administrative Sciences/ Department of Business Administration/ Çanakkale/ Turkey	nyelkikalan@comu.edu.tr
Prof.Dr.	Sıtkı YILDIZ	Police Academy / Security Sciences Institute / İstanbul/Turkey	sitki.yildiz@pa.edu.tr

Assoc. Prof.Dr./ Doç. Dr.	Süleyman AÇIKALIN	Hitit University/ Faculty of Economics and Administrative Sciences/ Department of Economics/Çorum/Turkey	suleymanacikalin@hitit.edu.tr
Assoc. Prof.Dr./ Doç. Dr.	Uğur Yasin ASAL	İstanbul Commerce University/ Faculty of Humanities and Social Sciences/ Political Science and International Relations Undergraduate Program/ İstanbul/Turkey	uyasal@ticaret.edu.tr
Assoc. Prof.Dr./ Doç. Dr.	Kıvılcım Romya BİLGİN	Başkent University/Faculty of Communication/Public Relations and Promotion Department / Ankara/Turkey	krbilgin@baskent.edu.tr
Assoc. Prof.Dr./ Doç. Dr.	Orhan CENGİZ	Çukurova University/Pozantı Vocational School, Accounting and Tax Department/Adana/Turkey	ocengiz@cu.edu.tr
Assoc. Prof.Dr./ Doç. Dr.	Adnan ÇETİN	Mardin Artuklu University / Faculty of Literature / Department of Sociology/Mardin/Turkey	adnncetin@artuklu.edu.tr
Assoc. Prof.Dr./ Doç. Dr.	Emre Burak EKMEKÇİOĞLU	Ankara Yıldırım Beyazıt University/Faculty of Business Administration/Department of Business Administration/ Ankara/Turkey	ebekmekcioglu@aybu.edu.tr
Assoc. Prof.Dr./ Doç. Dr.	Miki Suzuki HİM	Ondokuz Mayıs University/Faculty of Humanities and Social Sciences/ Department of Sociology/ Samsun/Turkey	mikihim@omu.edu.tr
Assoc. Prof.Dr./ Doç. Dr.	Akif Bahadır KAYNAK	Altınbaş University/ Faculty of Economics/ Administrative and Social Sciences/ Department of International Relation/Istanbul / Turkey,	bahadir.kaynak@altinbas.edu.tr
Assoc. Prof.Dr./ Doç. Dr.	İstem Köymen KESER	Dokuz Eylül University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/ Department of Econometrics/İzmir/Turkey	istem.koymen@deu.edu.tr
Assoc. Prof.Dr./ Doç. Dr.	Ahmet MAZLUM	Sivas Cumhuriyet University/Faculty of Literature/Department of Sociology/Sivas/Türkiye	mazlum@cumhuriyet.edu.tr
Assoc. Prof.Dr./ Doç. Dr.	Onur UCA	Mersin University/ Faculty of Humanities and Social Sciences/ Department of Sociology/ Mersin/ Turkey	onuruca@mersin.edu.tr
Assoc. Prof.Dr./ Doç. Dr.	Deniz Eroğlu UTKU	Trakya University/ Faculty of Economics and Administrative Sciences/ Department of Public Administration/Edirne/Turkey	denizeroglu@trakya.edu.tr
Assoc. Prof.Dr./ Doç. Dr.	Ayşe Gülce UYGUN	Çanakkale Onsekiz Mart University/ Faculty of Political Science/ Department of International Relations/ Çanakkale/ Turkey	gulceuygun@comu.edu.tr
Assoc. Prof.Dr./ Doç. Dr.	Emre YAKUT	Osmaniye Korkut Ata University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Management Information	emreyakut@osmaniye.edu.tr

		Systems Department/ Osmaniye/Turkey	
Assoc. Prof.Dr./ Doç. Dr.	Esin Cumhuri YALÇIN	Kırklareli University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/ Department of Econometrics/Kırklareli/Turkey	esincumhur.yalcin@klu.edu.tr
Assoc. Prof.Dr./ Doç. Dr.	İbrahim YÜCEDAĞ	Mardin Artuklu University/Faculty of Literature/ Department of Sociology/Mardin/Turkey	ibrahimyucedag@artuklu.edu.tr
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	Sinan ACAR	Bartın University/ Faculty of Health Sciences/ Department of Social Work/Bartın/Turkey	sacar@bartin.edu.tr
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	Zekeriyya AKDAĞ	İnönü University/ Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of International Relations/Malatya/Turkey	zekeriyya.akdag@inonu.edu.tr
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	Ayla ESEN	Bahçeşehir University/ Faculty of Economics, Administrative and Social Sciences / Department of International Trade and Business Administration / İstanbul/Turkey	ayla.esen@eas.bau.edu.tr
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	Saniye HAYDAROĞLU	Bilecik Şeyh Edebali University/ Faculty of Economics and Administrative Sciences/ Department of Business Administration/Bilecik/Turkey	saniye.secgin@bilecik.edu.tr
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	Zekiye Nazlı KANSU	Çanakkale University/ Faculty of Political Sciences/Department of Economics/ Çanakkale/Turkey	zekiyenazli.kansu@comu.edu.tr
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	Yasin KÜTÜK	Altınbaş University/ Faculty of Economics, Administrative and Social Sciences / Department of Economics /İstanbul/Turkey	yasin.kutuk@altinbas.edu.tr
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	Şahin NAS	Şırnak University/ Faculty of Economics and Administrative Sciences/ Department of Management Information Systems / Şırnak/Turkey	snas@sirnak.edu.tr
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	Hakan OLGUN	Istanbul Medeniyet University/ Faculty of Political Sciences/Department of Political Science and Public Administration / İstanbul/Turkey	hakan.olgün@medeniyet.edu.tr
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	Arda ÖZKAN	Ankara University/Faculty of Applied Sciences/Department of Transport and Logistics/Ankara/Turkey	ardaozkan@ankara.edu.tr
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	Fatih TAŞTAN	Ağrı İbrahim Çeçen University/Faculty of Arts and Sciences/Department of Philosophy/Ağrı/Turkey	ftastan@agri.edu.tr
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	Ahmet YAMAN	Tarsus University/ Faculty of Economics and Administrative Sciences/ Department of Political Science and Public Administration/ Mersin/ Turkey	ahmetyaman@tarsus.edu.tr
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	Mezher YÜKSEL	Kırıkkale University/ Faculty of Sciences and Literature/	mezheryuksel@kku.edu.tr

		Department of Sociology /Kırıkkale/Turkey	
Lecturer Dr./Öğr.Gör.Dr.	Zafer DURAN	Alanya Alaaddin Keykubat University/ Gazipaşa MRB Vocational School / Department of Business Administration /Alanya/ Turkey	zafer.duran@alanya.edu.tr
Dr.	Cleopatra Oluseye IBUKUN	Obafemi Awolowo University / Department of Economics/ Ile-Ife/ Nigeria	cibukun@oauife.edu.ng

CONTENTS / İÇİNDEKİLER

Research Articles/Arastırma Makaleleri

- Mustafa ÇAĞLAYANDERELİ & Sibel TAMAC**..... 326-361
Illich'çi Söylemin Teorik Değeri Üzerine Bir Söylem Analizi/ A Discourse Analysis on The Theoretical Value of Illichian Discourse
- Mustafa ALTUNOĞLU**..... 362- 380
Kimlik ve Kimlik İle İlişkili Kavramlar Arasındaki Aynılıklara-Ayrılıklara Dair Bir İnceleme / A Review of the Sameness-Differences Between Identity and Concepts Related to Identity
- Ireti Olamide OLASEHINDE & Samuel Olusesan AFOLABI** 381-397
External Debts and Economic Growth: Evidence from Nigeria/ Dış Borçlar ve Ekonomik Büyüme: Nijerya'dan Kanıtlar
- Levent BAHADIR** 398-412
The Legal Status Issue of Unmanned Maritime Vehicles (UMVs) Used for Military Purposes / Askeri Amaçlarla Kullanılan İnsansız Deniz Araçlarının (İDA) Hukuki Statü Sorunu

Review Articles/ Derleme Makaleleri

- Lucy TSADO, Abiodun RAUFU, Emmanuel Ben-EDET&Doris KRAKRAFAA-BESTMAN**..... 413-430
Combatting the Threat of Cybercrime in Nigeria: Examining Current Laws and Policies / Nijerya'da Siber Suç Tehdidiyle Mücadele: Mevcut Yasaların ve Politikaların İncelenmesi

JATSS, 2023; 5(4), 326-361

First Submission: 01.11.2023

Revised Submission After Review: 10.11.2023

Accepted For Publication: 29.12.2023

Available Online Since:31.12.2023

Research Article

A Discourse Analysis on The Theoretical Value of Illichian Discourse ^a

Mustafa Çağlayandereli^b & Sibel Tamaç^c

Abstract

In this article, Ivan Illich's corpus has been examined in accordance with the critical discourse analysis technique and it has been found that his systematic criticisms of modern social institutions constitute a unique sociological discourse. The main purpose of this analysis is to propose Illich's discourse among contemporary sociological theories through a broader study. The special importance of such a proposal is that it will contribute relatively to the science of sociology, which has been criticized for "not developing theory". The main data source of this analysis is 12 books written by Ivan Illich. The context of this analysis is Ivan Illich's biography and intellectual interactions. The theoretical framework of the study consists of the concepts and propositions developed by the Frankfurt Critical School and Ivan Illich for the analysis of modern society. Of these, 12 unique concepts belonging to Ivan Illich have been identified and defined. Additionally, Ivan Illich's language and rhetoric were examined and found to be compatible with his discourse. As a result of all this review, it has been found that Ivan Illich's discourse, which focuses on the criticism of modern social institutions, has the characteristics that a sociological theory should have.

Keywords: critical theory, Illichian discourse, discourse analysis.

JEL Codes: Y90, Z00, Z19

---

^a This article was written on the basis of the main idea of the master's thesis titled "A Study on the Place of Ivan Illich in Contemporary Sociological Theories" completed at Mersin University Institute of Social Sciences, Department of Sociology.

^b Assoc. Prof., Mersin University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Sociology, Mersin/Turkey, cagdereli@mersin.edu.tr, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-1530-6200> (Corresponding Author)

^c Master of Science in Sociology, Independent Researcher, Mersin/Turkey, tamac.sibel@gmail.com, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-4261-3898>

JATSS, 2023; 5(4), 326-361

İlk Başyuru: 01.11.2023

Düzeltilmiş Makalenin Alınışı: 10.11.2023

Yayın İçin Kabul Tarihi:29.12.2023

Online Yayın Tarihi: 31.12.2023

Araştırma Makalesi

Illich'çi Söylemin Teorik Değeri Üzerine Bir Söylem Analizi ^a

Mustafa Çağlayandereli^b & Sibel Tamaç^c

Öz

Bu makalede Ivan Illich'in yazı bütünü (*corpus*) eleştirel söylem analizi tekniğine uygun olarak incelenmiş ve ortaya koyduğu modern toplum kurumlarına yönelik sistematik eleştirilerinin özgün bir sosyolojik söylem oluşturduğu bulgulanmıştır. Bu incelemenin temel amacı daha geniş bir çalışma ile Illich'çi söylemi çağdaş sosyoloji teorileri arasına önerebilmektir. Böyle bir önerinin özel önemi "teori geliştirememek" ile itham edilen sosyolojiye görece katkı sağlayacak olmasıdır. Bu incelemenin temel veri kaynağı Ivan Illich'in yazdığı 12 adet kitaptır. İncelemenin bağlamını Ivan Illich'in öz geçmişi ve entelektüel etkileşimleri oluşturmaktadır. İncelemenin teorik çerçevesini Frankfurt Eleştirel Okulu'nun ve Ivan Illich'in modern toplum çözümlemesi için geliştirdikleri kavramlar ve önermeler oluşturmaktadır. Bunlardan Ivan Illich'e ait 12 adet özgün kavram tespit edilmiş ve tanımlanmıştır. Ayrıca Ivan Illich'in dil ve retorikçi incelenmiş ve söylemiyle uyumlu olduğu bulgulanmıştır. Tüm bu inceleme sonucunda, Ivan Illich'in modern toplum kurumlarının eleştirisine odaklanan söyleminde sosyolojik bir teorinin sahip olması gereken özelliklerin mevcut olduğu bulgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: eleştirel teori, Illich'çi söylem, söylem analizi

JEL Kodlar: Y90, Z00, Z19

^a Bu makale, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı'nda tamamlanan "Çağdaş Sosyoloji Teorileri İçinde Ivan Illich'in Yeri Üzerine Bir İnceleme" isimli yüksek lisans tezindeki ana fikir esas alınarak yazılmıştır.

^b Doç. Dr., Mersin Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Mersin/Türkiye, cagdereli@mersin.edu.tr, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-1530-6200> (Sorumlu Yazar)

^c Sosyoloji Bilim Uzmanı, Bağımsız Araştırmacı, Mersin/Türkiye, tamac.sibel@gmail.com, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-4261-3898>

Giriş

Bu makalede, Ivan Illich'in (1926-2002) yazı bütününde (*corpus*) ortaya koyduğu modern toplum kurumlarına yönelik sistematik eleştirileri söylem analizi tekniğine uygun olarak incelenmiş ve özgün bir sosyolojik söylem oluşturduğu bulgulanmıştır. Bu incelemenin temel amacı, daha geniş bir çalışma ile Illich'çi söylemi çağdaş sosyoloji teorileri arasına önerebilmektir. 21. yüzyılın postmodern toplumlarında karmaşıklaşan eski sorunların üzerine yenileri eklenmektedir, bunları açıklaması beklenen sosyoloji “teori geliştirememek” ile itham edilmektedir, bu bağlamda Illich'çi söylem üzerine gerçekleştirilen bu çalışmanın alana katkı sağlayacağı söylenebilir. Ivan Illich sosyal bilimlerde ve özel olarak sosyolojide geniş kesimlerce tanınmasına ve eserlerine yoğun atıf yapılmasına rağmen genel olarak çağdaş bir sosyal teorisyen olarak görülmemektedir. Az sayıda bilimsel çalışma (örneğin, Beck, 2016) hariç, literatürde Ivan Illich'in görüşlerinin “eleştirel bir teori” oluşturduğuna dair değerlendirmeler yok gibidir. Kendisine bazı çalışmalarda “teknoloji eleştirmeni”, “kültür eleştirmeni”, “kışkırtıcı bir radikal dindar” ve hatta “Katolik soldaki reformcuların isteksiz kahramanı” (Hutchins & Adler, 1970; Cayley, 2005) gibi sıfatlar yakıştırılmıştır. Oysa makalenin tartışma bölümünde bulgu olarak ifade edildiği üzere Illich'e rahatlıkla “sosyal teorisyen” denilebilir. Bu makalede problemleştirilen konu söylem analizi tekniğine uygun olarak incelenmiştir: İlk olarak, Ivan Illich'in yaşam öyküsü, entelektüel etkileşim çevresi ve eserleri tanıtılmıştır. Bu tanıtım bilgileri Illich'çi söyleminin “bağlam”ını oluşturmaktadır. İkinci olarak, Illich'in söylemine esas olan özgün kavramlar tanımlanmıştır. Üçüncü olarak, Frankfurt Eleştirel Okulu'nun kavramları ve önermeleri ile Illich'inkiler karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Dördüncü olarak, Ivan Illich'te dil ve retorik incelenmiştir. Tüm bu inceleme sonucuna göre, benzerlikler fazla olmasına rağmen her ikisinin de ayrı teorik alanlar oluşturduğu kanaatine varılmıştır.

Ivan Illich 1960'lar sonrasında modern toplumun eğitim, sağlık, din, teknoloji, meslekler, enerji, ulaşım ve toplumsal cinsiyet gibi çok farklı boyutlarına sistematik eleştirileriyle öne çıkan bir düşünce lideridir. Söylemi (Weber ve Habermas gibi) özgürlük ve anlam kaybına vurgu yaparak modernleşme paradigmasına meydan okumuştur. Illich'in eleştirilerinin odağında modern toplumun ilerleme tutkusu ve buna bağlı sosyal işlevlerin kurumsallaşması yer almaktadır. Illich Aydınlanmacı araçsal aklın geliştirdiği modern kurumların uzmanlaşma, merkezileşme ve otoriterleşme eğilimleri sonucu karşı-üretken bir yapıya dönüştüğünü, bireyleri ve toplulukları bağımlı kıldığını ve bunun sonucunda da bireylerin ve toplulukların kendi yaşamlarının kontrolünü kaybettiklerini iddia etmiştir. Illich'e göre, modernleşme süreci ulusal ve küresel eşitsizlikleri artırmak suretiyle haklılaştırım sorunlarına yol açmaktadır. Bu görüntüsüyle modernite sürdürülebilir değildir. Illich bu problemin çözümü adına, modern kurumların öz-yönelimli bir yaklaşımla yeniden yapılandırılmasını önermiştir. Bunun için karşı-üretken hale gelen araçlara (kurumlar, sistemler, teknoloji vd.) “optimum sınırlar belirlenmelidir” ve bireyi ve toplulukları güçlendiren ve daha eşitlikçi bir yapı için çalışabilecek “şenlik araçları geliştirilmelidir.” Bu yeniden yapılanmanın radikal bir devrimle ya da kısmi bir reformla değil, geleneğin ve ilerlemenin dengelendiği *vernacular* (doğal, geleneksel, olması gereken) yaşantıya spontane bir geçiş ile sağlanabileceğine inanmıştır. Illich, “etik bir uyanış” beklemektedir.

Yukarıda genel hatlarıyla tanıtılan Illich'çi söylem teorik alanda hak ettiği yeri alamamıştır. Bunun çeşitli nedenleri olabilir. İlk göze çarpan nedenlerden biri kimilerinin Ivan Illich'i sosyal bilimci olarak görmüyor olmasıdır. Örneğin arkadaşı David Cayley'e (1946-) göre, Illich'in görüşleri “modern pozitivist bilim varsayımlarına uymamaktadır, kendisi hiçbir şekilde bir sosyolog değildir hatta tarihçi bile sayılamaz.” (2018, s. 19-20). Cayley'in bu rijit eleştirisinin bilişsel ve rasyonalist bir önyargı içerdiğini hemen söylemeliyiz. Günümüzde

eleştirel modernist ve postmodernist bilim anlayışları spontane, duygusal, törensel, geleneksel vb. rasyonel olmayan varsayımları da dikkate almaktadırlar. İkinci bir neden kimileri Illich'in eğitim ve meslek olarak teolojik kökenini sorun edebilir. Nitekim, Illich'in "Gender" isimli eseri hakkında bir yazı yazan Alman gazeteci Christine Brinck, Illich'i "eklektik ve sabit okumaları olan" bir kişi olarak etiketlerken, "eski rahip umutsuzca gerçek bir akademisyen gibi görünmeye çalışıyor" şeklinde saldırgan bir ifade dahi kullanabilmiştir (Kaller-Dietrich, 2011). Ancak hatırlanması gereken bir gerçek var ki Max Weber, Emile Durkheim, Ferdinand Tönnies, Pierre Bourdieu gibi ünlü sosyologlar ve daha geniş halkadan Thomas Robert Malthus, Bernard Mandeville, Adam Smith ve Peter Berger gibi ünlü sosyal bilimciler de formel ya da enformel teoloji eğitimi almış olan şahsiyetlerdir.

James B. Rule (1943-) sosyolojideki popüler olma ve gözden düşme gibi teorik değişimlerde bir dizi dalgalanan "entelektüel beğenin" önemli rolü olduğuna dikkat çekmiştir (2001). David Gabbard (1946-), Richard Kahn (1905-1989) ve Douglass Kellner (1943-) ise teorik statukodaki "entelektüel hoşnutsuzluğun" rolüne dikkat çekmişlerdir. Yazarların ironik bir vurguyla ifade ettiğine göre, Illich'in at sineği (*gadfly*) politikaları ve anarşist duyguları eğitim kurumlarını öylesine korkutmuş olmalı ki, akademisyenlerin az çok gizli anlaşma yaparak onu süregelen söylemden çıkarmaya ve "dışlamaya" çalıştıkları tahmin edilmektedir. Bu durumdan dolayı Kuzey Amerika'da Illich hakkında çok az çalışma yapılmıştır (Gabbard, 1993; Kahn & Kellner, 2007).

Söylem olarak birbirlerine yakın olduğu halde, Illich'in Kültürlerarası Dokümantasyon Merkezi (CIDOC) ile Frankfurt Eleştirel Okulu'nun ya da Latin Amerika Bağımlılık Okulu'nun karşılıklı mesafeli duruşları da dikkat çekmektedir. Bu farklı okulların teorisyenlerinin ele aldıkları konular, kavramsal şemalar ya da yöntemler pek çok yerde kesiştiği halde metinlerarası bağlantılar zayıftır. Örneğin Jürgen Habermas (1929-) sistem alanındaki kurumlaşmanın temelinde yer alan "araçsal aklın" gündelik yaşam alanını kolonileştirmesini eleştirdiği yazılarının referanslarında Ivan Illich'e hiç yer vermemiştir (Habermas, 1993, vd.). Bir başka örnek olarak, Ivan Illich, 'İşsizlik Hakkı' (2010a) eserinde "mesleki egemenliğin uzman zorbalığına doğru yol almakta olduğunu" vurgulayarak kurumsal ritüelleri bir iktidar aracı olarak tanımladığı halde ve benzer vurgu Immanuel Wallerstein'da (2012) ve Michel Foucault'da da (2014a) olduğu halde karşılıklı atıfları yoktur. Wallerstein ve Foucault'ya göre de endüstri toplumunda asıl problem "insan yeteneklerinin tam olarak kontrol edilmesi"dir ve "kurumsal uzmanlık hizmetleri kapitalist ve tahakküm mantığı açısından işlevsel görülmesi"dir. Illich buna yakın çözümlenmeyi daha önce yaptığı halde ne Foucault'dan ne de Wallerstein'dan atıf almamıştır. Öte yandan aynı inadin Illich'te de mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin Illich, toplumun kurumlaşmasının (örgütlü modernlik) sorumluluğunu eğitim kurumuna yüklediği sıralarda Michael Foucault (1926-1984) veya Immanuel Wallerstein (1930-2019) da örgütlü modernlik problemiyle ilgileniyorlardı ama Illich onlarla belirli bir temas kurmamıştır (Kaller-Dietrich, 2011). Tabii istisna durumlardan da söz etmek gerekir. Örneğin Illich daha sonraki yazılarından olan "Medical Nemesis" (1975; 2011) ve Gender'da (1982; 1996) "kendini inşa" (*self construction*) ve "öz-bakım" (*self-care*) konularını benzer şekilde ele alan Michel Foucault'nun özellikle "Kliniğin Doğuşu" (2014b) eserine atıf yapmıştır.

Illich'in söylemini "etki ve alımlama" açısından genel olarak değerlendirdiğimizde, aslında takipçilerinin önemli bir kısmı onun analizinin sadece 'okul', 'sağlık', 'toplumsal cinsiyet' gibi belirli bir bölümünü alıp geri kalanıyla pek ilgilenmemişlerdir (Kaller-Dietrich, 2011). Bu durum Illich'çi söylemin tanınırlığını olumsuz etkilemiştir.

Ivan Illich akademik toplulukta pek çok eleştiriye muhatap olmuşsa da bu makalede tanıtılacağı üzere onu radikal bir hümanist olarak kabul eden takipçileri kalabalık bir kitle oluşturur. Bu kitle onun sosyolojik konulara odaklanma konusunda özel bir yeteneği olduğuna; okullaştırma, tıbbileştirme, profesyonelleşme gibi araçlarla yaşamın hızlı modernleşmesinin birey ve topluluk üzerindeki yıkıcı etkilerini gerçekçi biçimde gözlemiş olduğuna ve insanda mevcut olan özerklik ve yaratıcılık gizilgücünü çözümü (şenlikli toplumu) yine kendisinin yaratacağına inandığına inanmaktadırlar (Fromm, 1970; Kung, 1979). Sarıtaş ve Bayraktar, Illich'in modern toplum kurumlarına yönelik eleştirilerinin günümüzde de geçerliğini sürdürdüğünü hatta daha ilerisine bir ışık tuttuğunu düşünmektedirler (Sarıtaş ve Bayraktar 2020; Sarıtaş, 2018).

Bu makalenin özel önemi ele alınan problemin “sosyolojinin kimliği ve misyonu” üzerine yürütülen tartışma ile doğrudan ilgili olmasıdır. Illich’çi söylemin çağdaş sosyoloji teorileri alanında itibar görmesi, yeni teorilerin üretilmediği bu alana görece bir katkı sağlayacaktır. Sosyoloji üzerine yürütülen ontolojik, epistemolojik ve metodolojik tartışmalar genel olarak sosyolojinin “işlevsel yararlılığı” problemi etrafında yoğunlaşmış durumdadır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında sosyolojinin prestij açısından bir düşüş yaşadığı iddia edilmektedir (Rule, 2001). Bu konuda Michael Hviid Jacobsen ve Keith Tester, “sosyolojiden faydalanma” probleminin bilimde mevcut olan elitist tahakkümün bir yansıması olduğunu iddia etmişlerdir. Yazarlara göre, sosyoloji ve incelediği sosyal dünya arasına bariyerler dikmeye çalışan ısrarcı bir akademik gelenek vardır. Bu girişim, metodolojinin fetişleştirilmesine, “değer tarafsızlığı” ilkesini vurgulamaya, konunun yabancıları kişilerin kafasını karıştıracak şekilde tasarlanmış özel ve gizli bir “bilimsel” dilin geliştirilmesine ve profesyonel araç gereçlerin benimsenmesine gayret göstermektedir. “Bu şekilde sosyoloji, tarif etme, inceleme ve tahlil etme iddiasında olduğu insan yaşamlarından kopuk ve yalıtılmış, kendine has bir hayata sahip bilimsel bir *büyücülüğe* dönüşmektedir... Neticede sosyolojinin sosyolojiden kurtulması gerekmektedir.” (2014, s. 12-13). Bu konuyu tartışanlardan Stephen Cole, sosyolojide uzlaşma kültürünün gelişmediğine ve bu nedenle bilimsel ilerleme kaydedilemediğine ve mevcut sosyoloji teorilerinin geçerliliği ile ilgili problem yaşandığına dikkat çekmiştir. Cole’a göre, nedensel modellerin kullanımının, sosyolojinin ele aldığı problemlerin çoğuna çözüm üretmediğine dair şüpheler artmaktadır. Bazı tartışmacılar, sosyolojinin aşırı rasyonel bir insan davranışı modeline bağlı olduğuna ve post-modernist ve eleştirel modernist teorilerin getirdiği bazı ilerlemelere ayak uyduramadığına inanmaktadırlar (Cole, 2001). Tüm bu eleştiriler göz önüne alındığında Illich’çi söylemin sosyolojinin teori alanına değer katacağını söyleyebiliriz.

Yöntem

Bu makalede problemleştirilen Ivan Illich’in söylemi nitel araştırma yöntemi tekniklerinden “eleştirel söylem analizi” tekniğine uygun olarak incelenmiştir. Söylem analizinde incelenen *söylem* en basit anlamıyla kullanılan dil ve dil pratiğidir. Dil toplumsal insanın bir aracıdır; hem toplumu şekillendirir hem de toplum tarafından şekillenir. Dil kullanımı, sadece dilbilimin geleneksel öğeleri ile (cümle, paragraf, metin, vd.) sınırlı değildir. Söylem, ekonomik, politik, sosyal ve kültürel alanlar ile yani toplumsal yaşamın tüm yönleriyle ilişkilidir (Sözen, 1999; Simpson & Mayr, 2010). *Söylem analizi* bu etkileşimde altta yatan anlamları, sosyal yapıları ve toplumsal etkileri ortaya çıkarmak için iletişimin içeriğini, yapısını ve bağlamını incelemeyi içerir. “Söylem analizi, dili bir eylem, iletişim formu, sosyal pratik olarak görme ve yorumlama özelliği taşır.” Söylem analizini (içerik analizi, tematik analiz, anlatı analizi ve gömülü teori analizi gibi) diğer nitel analizlerden ayıran önemli bir fark, onun bir meta-analiz yani “analizin-analizi” olmasıdır (Sözen, 1999). Söylemi incelemeye yönelik farklı yaklaşımlar geliştirilmiştir. Bunlardan kategorik ikisi, “etkileşimsel ya da yapısalcı söylem analizi” ile “eleştirel ya da post-yapısalcı söylem analizi”dir. *Etkileşimsel söylem*

analizi, sosyal gerçekliğin günlük konuşma (diyalog) yoluyla nasıl başarıldığıyla ilgili bir incelemedir. *Eleştirel söylem analizi* ise daha çok sosyal kurumların ve yazılı metinlerin analizine uygulanan bir incelemedir (Marvasti, 2004).

Eleştirel söylem analizindeki *eleştirel* terimi esas olarak söylemde ifade edilen ideolojileri çözmek veya ‘doğallıktan çıkarmak’ ve güç yapılarının söylem içinde ve söylem yoluyla nasıl inşa edildiğini ortaya çıkarmak anlamına gelmektedir (Simpson & Mayr, 2010). Söylemin eleştirel analizi esas olarak sosyoekonomik altyapılar ile kültürel üstyapılar arasındaki ilişkilere ilişkin diyalektik görüşlerden ilham alır. Böyle bir analiz, söylemi öncelikle toplumdaki sınıf çatışmalarının, yanlış bilincin, sömürünün veya güç ilişkilerinin bir ifadesi olarak görür. Bu temelden söylem özellikleri, konuşmacıların veya yazarların ilgilerinin sosyal göstergeleri olarak yorumlanır. Bu özellik (hermenötikte olduğu gibi) eleştirel analizin öznel doğasını yansıtır, diğer yandan söylemin üretildiği toplumsal koşullar (bağlam) söylemin nesnel doğasıdır (Van Dijk, 1985).

Fairclough ve Wodak (1997; aktaran, Simpson & Mayr, 2010) eleştirel söylem analizinin teorik ve yöntemsel ana ilkelerini belirlemişlerdir: (1) Toplumsal sorunlar incelenmeli ve çözüm üretilmelidir. (2) Güç ilişkileri söylemseldir; buna göre, söylem ideolojiktir. (3) Söylem, toplumun ve kültürün yeniden üretilmesine ve/veya dönüştürülmesine katkı sağlar. (4) Söylem metinlerarasıdır ve tarihseldir; buna göre, söylemin anlaşılabilmesi için her zaman bağlam içinde analiz edilmesi gerekir (5) Metin ile toplum arasındaki bağlantı dolaylıdır; söylemlerin içsel dışsal düzenleri bu bağlantıya aracılık eder. (6) Söylem analizi yorumlayıcı ve açıklayıcıdır. (7) Söylem, bir sosyal eylem veya sosyal pratiktir; belirli kurumlardaki söylem ve güç kalıplarındaki değişiklikler söylem analizinin amaçları arasındadır.

Bu makalede eleştirel söylem analizinin ilkelerine uygun olarak Ivan Illich’in söyleminin incelemesinin aşamaları aşağıdaki gösterilmiştir:

1. *Poblem*: Ivan Illich’in yazı bütünündeki modern toplum kurumlarına yönelik sistematik eleştirilerin özgün bir “sosyolojik söylem” oluşturduğu iddia edilmiştir.
2. *Teorik Çerçeve*: Ivan Illich’in söyleminin eleştirel karakteri Frankfurt Eleştirel Okulu’nun kavram ve önermeleri ile karşılaştırılarak belirlenmeye çalışılmıştır.
3. *Veri Kaynağı*: Ivan Illich’in yazdığı 12 kitap söylem analizinin birincil veri kaynağını olarak kullanılmıştır.
4. *Bağlam*: Ivan Illich’in öz geçmişi, entelektüel etkileşimleri ve döneminin sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik koşulları söylemin bağlamını oluşturmaktadır.
5. *Kavramsal Şema*: Ivan Illich, modern toplumu ve kurumlarını geliştirdiği özgün kavramlar çerçevesinde eleştirmiştir. Bunlardan sık tekrarladığı 12 kavram tanımlanmıştır: Kişisel sorumluluk, Radikal tekele karşı Merkezlesizleşme, Okulsuzlaştırma, Tıbbileştirme, Karşı-üretkenliğe karşı Sınırlama, Profesyonelleşme ve Güçsüzleştirme, Gölge iş, Toplumsal cinsiyet ve Cinsellik ve Şenlik, Şenlik araçları ve Şenlikli kurumlar.
6. *Dil ve Retorik*: Ivan Illich’in eserlerinde kullandığı dil, metaforlar, analogiler, retorik araçlar ve dilsel kalıplar incelenmiştir. Genel olarak, Illich’in eleştirel dilsel seçimlerinin ele aldığı konulara yaklaşımını yansıttığı ve bir bütünlük oluşturduğu bulgulanmıştır.

Ivan Illich'in Yaşam Öyküsü, Entelektüel Etkileşim Çevresi ve Eserleri

Ivan Illich'in Yaşam Öyküsü

Ivan Domenic Illich, 4 Eylül 1926'da Viyana-Avusturya'da doğdu, 2 Aralık 2002'de Bremen-Almanya'da öldü. Illich, "araçlar" dediği modern toplum kurumlarının ve özel olarak teknolojilerin işlevsel yararlılıklarının yanıltıcı olduğunu, bunların insanların öz yeterliliğini, özgürlüğünü ve onurunu kırdığını savunan, radikal polemikleriyle tanınan, bir filozof, din adamı ve sosyal bilimciydi. Illich, 1980 öncesi dönemin karşı-kültür hareketinde önemli bir figürdü ve 1980 sonrasında ekolojiyi merkeze alan yeni toplumsal hareketlerinin idolü olmaya devam etmektedir.

Ivan Illich'in babası Piero, Dalmaçya'da toprak sahibi aristokrat bir aileden geliyordu ve Adriyatik kıyısındaki Split şehrinde mülkleri ve bitişiğindeki Brae adasında şarap ve zeytin üreten arazileri vardı. Illich'in babası Roma Katolik Kilisesi'ne bağlı bir Hırvat'tı ve Maexie olarak hitap edilen annesi Ellen Rose ise Sefarad Yahudi kökenli bir Protestan'dı. Maexie Piero ile evlendiğinde Katolikliğe geçti. Maexie, Ivan Illich dört yaşındayken eşinden ve Brae adasında ayrıldı ve zengin bir kereste tüccarı olan babasının Viyana'daki evine döndü. Burada Ivan Illich'i babasının yokluğu çok fazla etkiledi. Illich 11 yaşındayken 1938'de Alman İmparatorluğu Avusturya'yı ilhak etti ve Nürnberg Yasaları burada da yürürlüğe girdi. Illich'in büyükbabası 1941'de, babası da 1942'de öldü. Illich bu acıları yaşarken Naziler büyükbabasının Pötzleinsdorf'taki villasına el koydular. Maexie üç çocuğuyla birlikte bir pansiyona taşınmak zorunda kaldı. Ancak Maexie'nin Yahudi kökeni nedeniyle aile burada da barınamadı, kaçmak zorunda kaldılar ve Floransa'ya yerleştiler. Illich on beş yaşından itibaren gençliğinin bir bölümünü çoğunlukla İtalya-Floransa ve Roma'da geçirdi. Illich eğitim sürecinin tamamlanmasının ardından ailesiyle birlikte 1951 yılında New York'a göç etti ve kısa sürede Amerikan vatandaşı oldular. Ivan rahip olarak çalışmaya başladı. Diğer iki kardeşinden Sasha mimar oldu, Mischa ise iş adamı oldu. Anneleri Maexie 1960'ların başında New York'ta öldü. (Cooley, t. y.; Kaller-Dietrich, 2011; Beck, 2016; Cayley, 2018; Cayley, 2021).

Ivan Illich'in *eğitim yaşamı* başarılarla doludur. Illich, 10 yaşından itibaren Viyana'daki tarihi gramer okulu Piaristengymnasium'un onur öğrencisi oldu. Liseyi Floransa-İtalya'daki Leonardo da Vinci Devlet Bilim Lisesi'nde okudu. 1942-1945 arasında üniversite eğitimine aynı yerde Floransa Üniversitesi'nde histoloji ve kristalografi okuyarak devam etti. 1945-1950 arasında Collegium Capranicum'da yeterli bir rahiplik eğitimi aldı, ayrıca Roma'daki Papalık Gregoryen Üniversitesi'nde tarih, felsefe ve teoloji eğitimi gördü. Son olarak Salzburg Üniversitesi'nden İngiliz tarihçi Arnold Toynbee'nin (1889-1975) tarih felsefesini konu alan "Tarihsel Bilginin Doğası Üzerine Bir İnceleme" isimli tezle doktora derecesi aldı (Cooley, t. y.; NNDB, t. y.; Mitcham, 2005; Kaller-Dietrich, 2011; Hartch, 2015; Beck, 2016).

Ivan Illich'in *mesleki yaşamı* bir hayli ilginçtir. Illich, New York'a gelir gelmez kendisi gibi göçmen olan Porto Rikoluların semtinde rahip olarak çalışmaya başladı ve bu görevi 1956 yılına kadar devam etti. Kardinal Spellman'ın gözüne giren Illich henüz 29 yaşındayken Monsenyör rütbesine yükseltildi ve 1956'da Ponce'daki Katolik Üniversitesi'nin rektör yardımcısı olarak Porto Riko'ya gönderildi. Illich'in buradaki görevi, Amerikalı rahipleri Latin Amerika kültürüyle tanıştırmaktı. Ayrıca burada ABD'deki Porto Rikolularla ilgilenecek olan din görevlilerinin İspanyolca öğrenimi için bir de enstitü kurdu. Illich'in üniversitedeki konumu onu otomatik olarak adanın okul sistemini yöneten Yükseköğretim Kurulu üyesi yaptı. Illich bu görevdeyken Porto Riko'daki zorunlu eğitimin 'yapısal adaletsizlik' oluşturduğunu bizzat gözlemledi. Illich'in bu gözlemleri, 1971'de yayınlanan "Okulsuz Toplum" eserinin zeminini oluştur ve ayrıca daha sonraki çalışmalarında, "kalkınma" terimiyle alakalı tüm fikirlerin, uygulamaların ve teorilerin bir eleştirisine dönüşecekti (Cyr, 1990; Spring, 1991; Beck, 2016;

Cayley, 2018). Illich'in avangart ve eleştirel fikirleri Porto Rikolu din adamlarını rahatsız etti ve sonuçta Vali Harin Monoz'un kürtaj yanlısı politikasını desteklediğinde, San Juan Piskoposu McManus tarafından Porto Riko'dan çıkarılması emredildi.” (Cyr, 1990).

Illich, Porto Riko'dan ayrıldı. New York'taki Fordham Üniversitesi'nde kısa bir süre öğretmenlik yaptı. Ardından, fikirleri doğrultusunda özgür bir okul kurma hayalinin peşinden gitmeye karar verdi. Uygun bir yer bulmak için Güney Amerika'nın batı kıyılarını dolaştı ve Meksika'da Piskopos Mendez Arceo'nun yardımıyla Cuernavaca kentinde 1961 yılında Kültürlerarası Dokümantasyon Merkezi'ni kurdu (CIDOC: Centro Intercultural de Documentación). CIDOC başlangıçta Amerikalı misyonerler için bir eğitim merkezi olarak tasarlandı ama zamanla konferans merkezi, dil okulu, özgür üniversite ve yayınevini karışımı bir kuruluşa dönüştü. Ünlü CIDOC konferansları 1968'den 1976'ya kadar Cuadernos ismiyle seri yayın olarak yayınlandı. CIDOC zaman içinde Latin Amerika halklarının kültürel ve sosyal ortamını iyileştirme üzerine bir düşünce kuruluşu oldu. Bir tür üniversite karşıtı sivil toplum kuruluşu (STK) görünümünde olan CIDOC'de ABD hükümetinin ve Katolik Kilisesi'nin Latin Amerika için öngördüğü büyük ekonomik kalkınma “hayırseverliğini” titizlikle sorgulayan faaliyetler yoğunlaştı (Hutchins & Adler, 1970; Illich, 1971; Cyr, 1990; Verity, 2011, January 11; Kaller-Dietrich, 2011)

CIDOC'nin etkili olduğu yıllarda Illich ünlenmişti ve artık resmi rahiplik görevlerini yürütmüyordu. Eleştirel tutumu nedeniyle de Roma Katolik Kilisesi'yle giderek arası açıldı. Kilisenin yapısında bürokrasinin azaltılması da dahil olmak üzere reformlar öneriyordu ve ayrıca, Papalığın sosyal öğretilerinden bazılarını eleştiriyordu. Örneğin Illich, doğum kontrolü ve nüfus planlamasının güçlü bir savunucusu olmadığı halde Papalığın atom bombası kullanımını kınamayan ama doğum kontrol yöntemlerini ‘doğal olmayan’ olarak etiketleyen çelişkili tutumunu eleştiriyordu. Vatikan Illich hakkında bir soruşturma başlattı ve din adamlarının CIDOC'de verilen kurslara katılmasını yasaklayan bir emir çıkardı. Illich yaşanan bu karşılıklı güven problemi sonucunda rahiplik görevlerinin askıya alınmasını talep etti ve bu kararı kabul edildi (1969). Bundan sonra Illich, Kilise'nin resmi bir görevlisi olmasa da ara sıra özel ayinleri kutladı ve kendisini bir din adamı (*man of the cloth*) olarak görmekten hiç vazgeçmedi ve bekarlık yeminini sürdürdü (Hutchins & Adler, 1970; Kaller-Dietrich, 2011; Beck, 2016).

CIDOC, etkili olduğu yıllarda siyasi yelpazenin her yerinden zeki ve genellikle eksantrik insanlar için bir mıknaş haline geldi. Bu düşünce merkezi hem dinsel hem de seküler katılımcılarına İspanyolca öğretti ve düzenlediği seminerlerle entelektüel gelişimlerine katkı sağladı. CIDOC, 1960'lı yıllarda kilisenin mevcut politikalarına karşı itirazların yükseldiği yerlerden biri haline geldi, ayrıca Latin Amerika'daki diktatörlüklere ve ABD politikalarına karşı muhalefetin de bulunduğu bir merkezdi. Ancak Illich'in arkadaşı sosyolog Peter L. Berger'in (1929-2017) dikkat çektiği üzere CIDOC'nin serbest sirkülasyon modeli sonunda kendisini kaosa sürükledi. Illich, politikaları ne olursa olsun misyoner turistleri dışarıda tutmaya çalıştı ama yine de ciddi insanlar CIDOC'den uzak durmaya başladı. Nihayetinde Illich 1976'da Enstitü'yü kapatmak zorunda kaldı (Kung, 1979; Anderson, 2022). Illich 1979'da Avrupa'ya döndü, ama Meksika ile bağlantısını hiç kesmedi. Dünyanın dört bir yanındaki üniversitelerde dersler verdi: Berkeley'deki California Üniversitesi'nde, Tokyo'daki Birleşmiş Milletler Üniversitesi'nde, Pennsylvania Eyalet Üniversitesi'nde ve Almanya'daki Bremen Üniversitesi'nde misafir profesör olarak görev yaptı. Aynı zamanda kitaplarını yayınlamaya devam etti. Doksanlı yılların başında Barbara Duden ile Bremen'e taşınana kadar giderek daha sık Almanya'da kaldı. (Cooley, t. y.; Mitcham, 2005; Kaller-Dietrich, 2011).

Ivan Illich'in 1980'lerin başında yüzünün yan tarafında bir şişlik belirdi ve bunun sonradan kanser olduğu anlaşıldı. Illich, katlanmaktan kaçınmaması gereken bir sıkıntı olarak

sezinlediği bu anomaliyi kendi haline bırakmaya karar verdi. Illich yüzündeki bu yumru ile yaklaşık 20 yıl yaşadı. Hastalığını akupunktur, yoga ve olağanüstü öz disiplinle elinden geldiğince kontrol etmeye çalıştı. Ama sonuçta 2 Aralık 2002 tarihinde Almanya'nın Bremen kentinde vefat etti (Cayley, 2005; Mitcham, 2005). Cayley, Illich'in yakalandığı hastalık ve tedavi şekli konusunda çok kez yanlış anlaşıldığını düşünmektedir. Ona göre, Illich tıp ya da başka herhangi bir konuda köktenci değildi. Kanser hastalığının tedavisinde geleneksel yöntemleri tercih eden Illich başka sağlık sorunlarında modern tıptan yararlanmıştı; örneğin, yakalandığı fitik (*hernia*) hastalığı oturmasını veya yürümesini zorlaştırınca ameliyata başvurmuştu ya da enfekte olan dişini çektirmişti. Cayley'e göre, bu bir davranış tutarsızlığı değildi. Kanserler ameliyat sonucunda metastaz yapabilir ancak Illich'in düşüncesinde risk muhasebesi yapmak yoktu. "Illich, kendi acısını İsa'nın acısındaki payı olarak kabul etti... inandığı şeyi yaşadı" (2005).

Ivan Illich'in Entelektüel Etkileşim Çevresi

Ivan Illich'in entelektüel kişiliğinin ve söyleminin gelişimine birçok faktör bir arada katkı yapmıştır. Bunları soyo-kültürel ve ekonomi-politik faktörler olarak iki kategoriye ayırıp inceleyebiliriz. Sosyo-kültürel faktörler olarak, baba tarafından Hıristiyanlığın ve anne tarafından Yahudiliğin değer ve ritüelleri ile sosyalleşmesi yani çok kültürlü ortamda yetişmesi olumlu bir belirleyici olmalıdır. Bunun yanında, eğitilmiş ve nitelikli meslekleri olan ebeveyn ve akrabalara sahip olması; iyi okullarda öğrenim görmesi ve özellikle gramer okuluna gitmesi; büyük babasının konağında yaşarken şair Rainer Maria Rilke (1875-1926) ve filozof ve eğitimci Rudolf Steiner (1861-1925) gibi reformcu aydınlarla ve Jacques Maritain (1882-1973) gibi filozof ve ilahiyatçılarla erken yaşlarda tanışması da kişiliğini olumlu yönde etkilemiş olmalıdır. Illich'in, çocukluk ve gençlik yıllarında hem kırsal hem de kentsel mekanlarda yaşaması ve tarım toplumundan endüstri toplumuna geçişi deneyimlemesi de sosyal değişmeyi çözümlendiği yazılarına olumlu katkı yapmış olmalıdır. Öte yandan, çocukluğunda anne ve babasının ayrılması ve küçük yaşlarından itibaren mekân değiştirmeler sonucunda 'duyusal yoksunluk' yaşaması ve Yahudi kökeni nedeniyle Nazi zulmüne uğraması ise olumsuz sosyo-kültürel faktörler olarak değerlendirilebilir.

Illich'in genel söyleminin şekillenmesinde ekonomi-politik faktörler daha etkili gözüküyor. İçsel bir dinamik olarak, Nazilerin zengin büyükbabasının mülküne el koyması sonucunda ailesinin varlıktan yoksulluğa düşmesi kişiliğinde derin bir yara açmış olmalıdır. İki dünya savaşı arası dönemde (1925-1945) doğan gelenekçi/sessiz kuşağın bir üyesi olan Illich, çocukluğundan yetişkinlik yıllarına kadar tarihin düğüm noktaları olan büyük olayların tanığıdır: 1929 dünya ekonomik krizi, İkinci Dünya Savaşı ve ardından başlayan Soğuk Savaş, 1968 isyanları vd. tüm bu yaşananlar karşısında Illich, "sessiz kuşak" olarak isimlendirilen kendi doğum kuşağının genel karakteristiği olan gelenekçilik ve itaatkarlık davranışları sergilemek yerine eleştirel bir tavır geliştirmiştir. Illich, 68'liler gibi Batı'nın dünyayı yeniden yaratma projesinin bir krize ulaştığını ve bir karar anının yaklaştığını fark ediyordu. Illich'e göre Batı uygarlığının çökmekte olmasının temel nedeni modernizmin karşı-üretken ve engelleyici hale gelen kurumları ve kontrolden çıkmış teknolojisidir. Çöküşü engelleyebilmek için bunların parçalanması ve yeniden yapılandırılması gerekmektedir (Illich, 1989). Illich'e göre, hâkim teknomanyaya ve kurumsal kibire karşı koyabilmek ve kontrol altına almak için "neşeliliğin", "sadeliğin" ve "sınır duygusu"nun harmanlandığı bir politikaya gereksinim vardır (Cayley, 2005; Kaller-Dietrich, 2011).

Ivan Illich'in entelektüel etkileşimleri konusunda yazılarının "metinlerarasılık" özelliğine bakmak özellikle yararlı olacaktır. Illich ve diğer yazarlar arasında argümanlarını

desteklemek için kullandıkları metinlerarası bağlantılar, referanslar aşağıda incelenmiştir. Bu referansların Illich'in genel söylemine önemli katkıları olduğu söylenebilir.

Illich'in söylemsel bağlantıları ABD'ye göçmen olarak geldiği andan itibaren gelişim göstermiştir. Özellikle New York'ta ve Latin Amerika'da Portorikolulara sunduğu dini ve eğitsel hizmetleri sırasında hem bu insanların maruz kaldığı yoksulluk ve yabancılaşma gibi olumsuz süreçleri gözlemlemiş hem de bir “rahip” olarak kendi “profesyonel” konumunu sorgulamıştır. Illich'in söylemindeki “yerel boyutun benzersizliği” vurgusu bu deneyimden kaynaklanır (Kaller-Dietrich, 2011).

Ivan Illich'in tanışıklıkları ve arkadaşlıkları entelektüel gelişimine katkı sağlamıştır. Bunlardan Sanjuan Üniversitesi'nde öğretim üyesi olan ekonomist ve filozof Leopold Kohr (1909-1986) ile tanışıklığı söylemindeki “toplumlararası eşitsizlik”, “alternatif ekonomi”, “topluluk ortak yaşamı” gibi kavramlarının şekillenmesine ve evrensel değerlere şüpheyi yaklaşmasına katkı sağlamıştır (Mitcham, 2003). Birbirlerini karşılıklı takdir eden bu iki bilim insanı, Porto Riko ada sakinlerinin ABD egemenliğinden kurtulma hareketini desteklemiş ve kırsal merkezlerin yenilenmesi fikrini ortaya koyarak San Juan'ın tarihi merkezinin ABD endüstri devleri tarafından tehdit edilen yıkımına karşı mücadele etmişlerdir (Kaller-Dietrich, 2011).

Illich CIDOC'de geçirdiği yıllarda sosyal bir ağ içerisinde söylemini netleştirmiştir. Elisabeth Lemmerer, yüksek lisans tezinde (danışman Kaller-Dietrich) sosyal ağ analizi tekniği ile 1961-1976 yılları arası yayınlanan CIDOC koleksiyonunun seçilmiş bir bölümünü inceleyerek, CIDOC sosyal ağının Ivan Illich'in odağında genişleyen üç çemberden oluştuğunu belgelemiş ve bunu ağ grafiğinde göstermiştir. Sıkı ilişkiselliğin olduğu birinci çember, Illich'in yakın arkadaşlarından üç ünlü bilim insanını içermektedir: Radikal eğitim eleştirmeni Everett Reimer (1910–1998), New York Fordham Üniversitesi'nden rahip sosyolog Joseph Patrich Fitzpatrick (1913-1995) ve Northwestern Üniversitesi Kentsel İşler Merkezi'nin (*Center for Urban Affairs*) yönetiminde bulunan John L. McKnight (1931-). İkinci çemberde çok sayıda entelektüel bulunmakla birlikte bunlardan bazıları daha bir ön plandadır; ünlü “Ezilenlerin Pedagojisi” (1991) kitabının yazarı filozof ve eleştirel pedagoğ Paulo R. N. Freire (1921-1997), pedagoğ Hartmut von Hentig (1925-), CIDOC'de derlemeci, araştırmacı ve kütüphaneci olarak görev yapan Valentina Borremans (1933-), köylü politik hareketinin lideri avukat Francisco Julião (1915-1999) ve şair, romancı, sosyal eleştirmen ve şehir plancısı gibi çok yönlü özellikleriyle tanınan Paul Goodman (1911-1972). Daha seyrek etkileşimin olduğu üçüncü çember ise doğal olarak çok sayıda entelektüeli içermektedir. Bunlar arasında da Kanada Cape Breton Üniversitesi'nden beşeri bilimler profesörü Jordan Bishop (1926-), Portekiz Coimbra ve ABD Wisconsin-Madison üniversitelerinden sosyoloji ve hukuk profesörü Boaventura De Sousa Santos (1940-), 1967'de rahiplikten istifa etmeden önce Illich'in CIDOC'de kişisel asistanı olarak çalışmış olan Lee Hoinacki (1928-2014), liderlik üzerine yazdığı “The Gamesman” (1977) ve “Narcissistic Leaders” (2007) gibi kitaplarıyla tanınan antropolog ve psikanalist Michael Maccoby (1933-2022), kurtuluş teolojisini savunan Cuernavaca'nın yedinci Piskoposu Don Sergio Mendez Arceo (1907-1992), kurtuluş teolojisini savunan Olinda ve Recife Başpiskoposu Dom Hélder Pessoa Câmara (1909-1999) ve City University of New York'dan küresel eğitim politikaları uzmanı profesör Joel Henry Spring (1940-) öne çıkan isimlerdir (Lemmerer, 2009).

CIDOC'de 68 Hareketiyle eşzamanlı başlayan “kurumların anlam ve amacı”na ilişkin tartışmaya katılan ve CIDOC'de belirli dönemlerde ders ya da konferans veren bu şahsiyetlerin her birinin Illich'in entelektüel gelişimine önemli katkıları olmuştur (Kaller-Dietrich, 2011). Tabii CIDOC merkezli bu teorik okulun burada anılmayan takipçileriyle birlikte çok daha geniş

bir kitlesinin olduğu söylenmelidir. Örneğin Illich, “Okulsuz Toplum” (2013a) eserinin giriş bölümünde, öneri ve eleştirileriyle kitabının oluşmasına katkı sağlayanları tek tek anmıştır. Bunlardan bir kısmı Lemmerer’in sosyal ağ grafiğinde yer almamaktadır. Kaller-Dietrich de CIDOC’e yolu düşen ünlü isimlerin listesinin; 68’in anarşisti, şairi, ahlakçısı ve öğrenci lideri Paul Goodman’dan, radikal iktisatçı ve resmi okulların eleştirmeni Everett Reimer’e ve ziyareti sırasında okullardaki şiddet koşulları hakkında konuşan genç Susan Sontag’a (1933-2004) kadar uzandığını yazmıştır (2011). Anılan bu isimler arasında 1971 yazında CIDOC’ye konuk konuşmacı olarak gelen Frankfurt Okulu’nun ünlü filozofu ve sosyoloğu Herbert Marcuse (1898-1979) ise iki okul arasında temas noktası olduğu için özel önemlidir. CIDOC sosyal ağında yer alan bu entelektüellere ek olarak Illich’in eserlerinde atıf yaptığı “Şilili parlak ekonomist Jorge de Ahumada” (Illich, 1971, s. 155) gibi diğer Latin Amerikalı yazarları da anmak gerekir.

“Modernleşmeyle birlikte ortadan kaybolan şeyi” arayan Illich, farklı alanlardan benzer düşünen bilimcilerin çalışmalarından yararlanmış. Örneğin Everett Reimer’in eğitim üzerine çalışmaları (“School is Dead”, 1971 vd.) John FC Turner’ın barınma konulu çalışmaları (“Freedom to Build”, 1972 vd.), Jean Robert’in modern ulaşım ve su sistemleri üzerine çalışmaları (“Water is a Commons”, 1994 vd.), Greer Taylor’ın sağlığın tıbbileştirilmesi ve özellikle “iatrogenesis” konulu çalışmaları ve John McKnight’in profesyonelleşme ve özellikle “merkezsizleşme” üzerine çalışmaları (“The Careless Society”, 1995 vd.) Illich’in söyleminin önemli referansları olarak kabul edilebilir (Kaller-Dietrich, 2011).

Ivan Illich’in Eserleri

Ivan Illich kariyeri boyunca “özgürlüğün kaybolması”, “eşitsizlik” ve “sosyal adaletsizlik” gibi temalar çerçevesinde “modern toplum kurumlarının istenmeyen sonuçları” üzerine çok sayıda kitap, makale ve deneme yazmıştır. Bu eserler okuyucuları statükoyu sorgulamaya ve toplumsal örgütlenmenin alternatif yollarını düşünmeye teşvik etmektedir. Onun fikirlerinin eğitim, sağlık, teknoloji ve sosyal sistemler hakkındaki tartışmalar üzerinde kalıcı bir etkisi olmuştur ve bireysel özgürlüğün ve toplumsal gelişmesinin doğası hakkındaki tartışmalara ilham vermeye devam etmektedir. Illich’in özellikle “merkezsizleşme” ve “topluluk temelli çözümler”e yaptığı vurgu ise daha adil ve eşitlikçi bir dünya yaratma konusundaki güncel tartışmalarda önemli bir yer tutmaktadır.

Ivan Illich’in broşürlerim (*pamphlets*) dediği eserleri bir arada okunduğunda, bunların bütüncül bir teorinin parçaları olduğu fark edilir. Önceki bölümde tanıtıldığı üzere, Illich’in kurduğu CIDOC bir düşünce okuluymuştu. Bu okulda Paulo Freire, Paul Goodman, Peter Berger ve Andre Gorz gibi ünlü bilimcilerin katıldığı (teknoloji, eğitim, konut, tıp ve ulaşım gibi çağdaş endüstri toplumlarının farklı yönleri üzerine) seminerler düzenleniyordu. Ivan Illich’in “Okulsuz Toplum” (2013a), “Şenlikli Toplum” (1989), “Enerji ve Eşitlik” (1992a) ve “Sağlığın Gaspı–Medical Nemesis” (2011) gibi en tanınmış eserleri bu seminerlerde yapılan tartışmalardan doğmuştur (Beck, 2016). Bu eserlerde Illich, insanlar modern sistemlere giderek daha fazla bağımlı hale geldikçe bu sistem ve hizmetlerin avantajlarının ortadan kalkma eğiliminde olduğuna dikkat çekmektedir. Illich, metafor olarak kullandığı otomobil, okul ya da hastane gibi kalıpların temel sosyal faydalarla ilişkilendirilen toplumsal kurumlarda da işlediğine özel olarak vurgu yapmaktadır. Illich’e göre, belirli bir optimum noktadan sonra okul bireyi daha cahil hale getirmektedir, hastane bireyi daha çok hasta etmektedir ve hapishane bireyin daha çok suç işlemesine yol açmaktadır. Yaşamın birçok alanında bu “karşı-üretkenlik” işlediği halde, bu kurumlara bağımlı hale gelen bireylerin ve toplulukların kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneği kaybolmaktadır. Illich modern toplumun bu anormal halinin “şenlik araçları” ile normale döndürülebileceğine inanmaktadır. Bu inanç, ne insan varlığının daha eski

ve daha saf bir tarzına geri dönme arzusundan ne de ütöpik bir gelecek beklentisinden kaynaklanmamaktadır, gerçekçi bir tasarımdır (Illich, 1978a; Cayley, 2005; Hine, 2023).

Ivan Illich'in eserlerinin en iyi tanındığı ve etkili olduğu yıllar 1971-1982 dönemidir. Bu dönemde Illich, endüstriyel üretim tarzını yeniden yönlendirmek ve sınırlamak amacıyla modern dünyanın doğası hakkında eleştirel varsayımlar ve sonuçlar sağlayan özgün fikirlerinin teorik formülasyonlarını sistematikleştirmiş ve dünya çapında ünlenmiştir. Ivan Illich son on yılında Bremen Üniversitesi'nde "modern kesinlikler"i sorgulamak amacıyla düzenli olarak dostluk, askesis ve duyuların tarihi gibi konularda dersler vermiştir. Bu ilgisi beraberinde "Gölge İş" (2013b), "H₂O ve Unutmanın Suları" (2007), Barry Sanders ile birlikte "ABC - Aklın Modernleşmesi" (2015), "Geçmişin Aynasında - Ders ve Konuşma Notları 1978-1990" (2019) ve "In the Vineyard of the Text" (1993) (Metnin Bağında) eserlerini yazmasını getirmiştir (Mitcham, 2003; Cayley, 2005; Beck, 2016). Son olarak Illich, "*misterium iniquitatis*, yani "kötülüğün gizemi" üzerine bir ders hazırlarken yoruldu, biraz kestirdi ve bir daha bu dünyaya uyanmadı." (Mitcham, 2003).

Ivan Illich ömrünün son yıllarında ağır hastalığına rağmen fikirlerini geliştirmeye devam etmiştir. Ve ömrü yetseydi kendisinden daha çok yararlanabileceğimiz bir gerçektir. Bu son döneminde, önce Erken Orta Çağ tarihini incelemeye odaklanıp bu çağdan modern çağa geçişin ilk işaretleri üzerinde durmuştur. Sonradan dikkatini modern endüstri toplumlarının üzerine kurulduğu gömülü varsayımlara ilişkin tarihsel bir araştırmaya çevirmiştir. Illich bu araştırma için iki temel hipotez geliştirmiştir: Birincisi, 1980'li yıllarda insanlığın yeni bir tarihsel aşamaya girdiği; geleneksel "araç" kavramının yerini "sibernetik sistem" kavramının almaya başladığı fikri ve ikincisi ise (geleneksel tartışmayı tersyüz edecek şekilde) Batı modernliğinin, Hıristiyanlığın tamamlanması ya da inkârı olmadığı; aksine onun sapkınlığı olduğu tezi (Beck, 2016; Cayley, 2005; Taylor, 2005). Birinci hipotezde Illich, "sibernetik sistem" kavramını sibernetik veya sistem teorisi bağlamında tartışılabilir şekilde geliştirmemiş ise de teknoloji, toplum ve kontrol ile ilgili birbiriyle bağlantılı fikirler ile ilgilenmiştir. Böylece Illich, modern kurumlara odaklanmaktan "toplumda sibernetik rollerin bireylere yansıtılmasına" odaklanmaya yönelmiştir. Illich'in gözlemine göre, yaşam bir işleve, yaratıcılık bireysel yetkinliği körelten mesleklere ve toplumsal ilişkiler de toplumsal sisteme indirgenmektedir. Bütün bunlar manipülatif araçlarla, modern teknikle ve bürokrasiyle gerçekleşmektedir. Illich'in "Sistem Çağı" ismini verdiği şey budur (Casagrande & Coradini de Freitas, 2020). İkinci hipotezde Illich Batı'daki modern durumu "bozulmuş" Hıristiyanlığın bir yan ürünü olarak görmektedir ve böylece sistem çağını getiren önemli tarihsel değişkenlerden birini yakalamaktadır. (Taylor, 2005). Illich'in bu tarihsel araştırması üzerine düşüncelerini David Cayley "The Rivers North of the Future: The Testament of Ivan Illich" (2005) (Geleceğin Kuzeyindeki Nehirler: Ivan Illich'in Vasiyeti) isimli kitapta derleyip yayınlamıştır. Bu derlemede Cayley, "...onun gerçek konumunun Kilise'ye karşı tutumunda görülebileceğini düşünüyorum, çünkü Illich diğer kurumları vekil kiliseler olarak eleştiriyor..." şeklinde bir genelleştirici tespit yapmaktadır. Illich'in temel eleştirisi hayırseverliğin kurumsallaşmasıdır. Illich, rahibin 'modern hizmet profesyonelinin öncüsü olduğu' fikrini öne sürmüştür, buna bağlı olarak da Kilise'yi 'sadece profesyonel temsilcilerin hizmetiyle karşılanabilecek tüm insanların ortak ihtiyaçları olduğu' fikrinin kaynağı olarak görmektedir (2005).

Illich geliştirdiği bu son hipotezler çerçevesinde özel olarak "çevresel sorumluluk" kavramını ve "yaşamın maddileştirilmesini" eleştirmiştir. Ona göre, çevresel sorumluluk çağrıları, dünyanın teknolojik yönetiminin ilerlemesi için üretilen bahanelerden biri haline gelmiştir ve "yaşam" tanımı da temel bir bilimsel kavram haline getirilmiştir; gerçek deneyim, normlar ve dogmatik temeller üzerine inşa edilen yaşam fikrinin arkasında kalmıştır. Illich'e

göre, “Altmışlı ve yetmişli yılları yönlendiren ilerleme düşüncesinin ve gelişmeye duyulan güvenin aksine, sistem benliği yutmuş, her türlü değişim umudunu ortadan kaldırmıştır.” Postmodernistler gibi bu karamsar tabloyu çizen Illich yine de tutarlı biçimde içindeki ışığı söndürmemiştir. “Illich, tarihte insanın basit bir “yaşama” indirgenemeyeceği, kendi benzersizliği içinde “kanlı canlı” yaşayan bir varlık olduğu konusunda ısrar etmiştir. Atıf yapmasa da Habermas (2001a; 2001b) gibi kurtuluşu gündelik yaşam alanına iletişimsel akılın hâkim hale gelmesinde görmektedir. Illich “bilgiye, samimi karşılaşmaya, sen’le eşsiz yüz yüze deneyime önem veriyordu.” (Cooley, t.y.; Mitcham, 2005; Kaller-Dietrich, 2011; Beck, 2016).

Ivan Illich’in Yazı Bütününde Kavramsal Şema

Ivan Illich, modern toplum kurumlarını belirli bir kavramsal şema çerçevesinde eleştirmiş ve çözüm önerileri üretmiştir. Ivan Illich’in söylemi; “karşı-üretkenliğe karşı sınırlama”, “radikal tekele karşı merkezsizleşme” ve “şenlik için toplumu daha insan merkezli ve sürdürülebilir bir yaklaşımla yeniden örgütlenme” gibi kavramlar etrafında örülmüştür. Illich’in kavramsal şeması özgün olmakla birlikte, eleştirel modernist yaklaşımın genel şemasına uygundur.

Kişisel Sorumluluk (Personal Responsibility)

Ivan Illich “kişisel sorumluluk” kavramını ‘bireysel özerklik ve kendine güven’ anlamında kullanmıştır. Ancak bu modernleşme teorisindeki “bireyleşme” kavramından farklıdır. “Bireyselleşme”, modernleşme sürecindeki bireylerin geleneksel yapılardan koparak daha bağımsız ve özerk hale geleceklerini ifade eder. Modernleşme teorisine göre, toplumlar modernleştikçe, insanlar aileleri, köy ve aşiret gibi toplulukları veya dini cemaatleri tarafından dayatılan geleneksel normlara, değerlere ve rollere bağlı kalmak yerine, kendileri için giderek daha fazla seçim yapacak ve karar vereceklerdir. Ivan Illich’in “kişisel sorumluluk” kavramı ise merkezileşen, bürokratikleşen ve uzmanlaşan modern kurumlar bireyleri bağımlı ve edilgen hale getirdiği için bireylerin bu kurumlara güvenmek yerine, kendi refahları ve mutlulukları adına, kişisel sorumluluk almaları gerektiğine atıf yapmaktadır. Illich bu kavram ile bireyleri kendi kaderlerini kontrol altına almaları, bilinçli seçimler yapmaları ve daha anlamlı ve sürdürülebilir bir yaşam yaratmak için topluluklara aktif olarak katılmaları için teşvik etmektedir. Kişisel sorumluluğun ön koşulu yanlış gereksinimlerin bilincine varabilmek ve bağımlılıktan kurtulabilmektir. Illich’in ifadesiyle, insanlar profesyonellerin kendilerine bir gereksinim diye attığı şeyi gerçek gereksinimleri olmadığı halde kabullendikleri için uzman meslekler, egemen ve kabiliyetsizleştirici şeylere dönüştüler. (Illich, 2000). Illich kişisel sorumluluğu toplumun tüm kesimlerinden beklemektedir; aç insan karnını doyurma konusunda, öğrenci kendi eğitimi konusunda, hasta tedavisi konusunda... barınma, ulaşım vd. konularda tüm insanlar sorumluluk sahibi olmalıdır. Illich “kişisel sorumluluk” kavramını daha çok Türkçe “Tüketim Köleliği” (2000) ismiyle yayınlanan “Toward a History of Needs” (1978b) eserinde kullanmıştır ancak tüm yazılarında bu kavrama geri dönmüştür. Kendi ifadesiyle, “Kişisel özerkliğin yeniden kazanılması, etik bir uyanışı pekiştirmeyi amaçlayan politik eylemin meyvesi olacaktır.” (Kaller-Dietrich, 2011).

“Radikal Tekel”e karşı “Merkezsizleşme” (Decentralization versus Radical Monopoly)

“Radikal tekel” kavramı, bir kurumun belirli bir hizmetin tek sağlayıcısı haline geldiği ve bireylerin bu hizmete başka bir şekilde erişmesini zorlaştıran veya imkânsız kılan durumları ifade etmektedir. Buna karşın “merkezsizleşme” kavramı ise, büyük kurumlar ve bürokrasiler gibi merkezi ve profesyonelleşmiş kontrol ve hizmet sunumu sistemlerinden temel bir uzaklaşmayı ifade eder. Illich’e göre, radikal tekel, modern kurumların zararlı bir sonucudur: Bu merkezi sistemler genellikle bağımlılık yaratarak kişisel özgürlüğü sınırlamaktadır. Radikal

tekel ayrıca yeni bir yoksulluk türü yaratmaktadır: Bu yoksulluk, insanların bu şeyler icat edilene kadar hiç ihtiyaç duymadıkları veya istemedikleri şeylere sahip olamamaları durumunda ortaya çıkar. “Birisi buzdolabını ya da otomobili icat eder ve onu sıradan yaşamın asgari şartı olarak yerleştirmeyi başarır.” Bu, mevcut bir ihtiyacın karşılanması değil, daha önce olmayan bir ihtiyacı oluşturacak şekilde toplumun yeniden yapılandırılması durumudur ve bu şeyi satın alamayan insanlar artık yeni yoksul grubunu oluştururlar. “Bu süreçte mutlak yaşam standartları hiç değişmeyen insanlar, uzak yerlerde meydana gelen ve kontrol edemedikleri değişimlerle giderek daha da derin bir ‘yoksulluğa’ sürüklenmektedir.” Bu tür bir yoksulluk endüstriyel gelişmeyle azalmamakta, tersine onun tarafından üretilmekte ve yeniden üretilmektedir (Illich, 1973, s. 51-57; Lummis, 1996).

Illich, bu olumsuzlukların giderilebilmesi için, bireylerin ve toplulukların belirli ilkeler aracılığıyla kendi yaşamları, gereksinimleri ve ilişkileri üzerinde kontrolü yeniden kazanmaları gerektiğini önermektedir. Illich merkezsizleşmenin ilkelerini “kendi kendine yeterlilik” (bireyin güçlendirilmesi), “yerellik” (yerel toplulukların özerkliği), “şenlik” (teknolojilerde ve büyük sistemlerde gerçek ve anlamlı insan ilişkileri), “profesyonelliğin azaltılması” ve “karşı-üretkenliğe karşı sınır koyma” olarak belirlemiştir (Illich, 1973).

Illich’e göre, endüstriyel düzen, tam olarak, kültürel biçimlerin, yani belirli bir yer, onun nüfusu ve araçları arasında belirli bir denge yaratan ve koruyan tüm *vernacular* örgütlenme geleneklerinin yok edilmesini varsayar. Ve modernite, özünde, bu kültürel biçimlerin bir yer değiştirme (*deslocalizacion*) süreciyle yıkılması eylemidir. Bu süreçte, piyasa ekonomisi ve endüstriyel üretim gibi modern kurumlar, toplumsal ilişkileri, daha sonra belirsiz bir uzay-zamanda yeniden yapılandırmak için kendi özel bağlarından çıkarırlar. Oysa doğası gereği “insan bir forma sahiptir”; insanın formu, çevresel ve toplumsal varlıklar arasındaki belirli bir uygunluğu ve birey-topluluk-çevre arasındaki bağlantılarda belirli bir oranı işaret eden bir kavramdır. “İnsan” biyolojik, tarihsel, kültürel etkenlerin belirli bir dengesidir. Araçsal müdahaleler, insanı şekillendiren bu dengenin sınırlarını bozmaz ise faydalıdır (Beck, 2016).

Peki merkezsizleşme bağlamında, kültürel formlar nasıl yeniden düzenlenebilir? Yanıt olarak Illich, sosyal morfolojiden temel bir ilke önerir: “Sosyal varlıkların biçimi ve boyutu arasında bir uygunluk (orantılılık) vardır”, bu “orantılık iyinin bilgisine yönlendirir”. Orantılılık kibrin/aşırılığın tersidir, yani bu, “şeylerde kendi iyilikleri için bir eğilim vardır” fikridir. Orantılılık, dostluğun ve topluluk yaşamının gerekli koşuludur. Orantılılık, ortak yaşamdan insanlık durumu algısı türetilir; topluluklar uygun göreceği ve görmeyeceği şeylere sınırlar çizer (Illich, 1997; Beck, 2016).

Okulsuzlaştırma (Deschooling)

“Okulsuzlaştırma” kavramı, kişisel sorumluluğun teşviki ile örgün okullara ve eğitim kurumlarına olan bağımlılığı azaltarak öğrenmeyi kurumsuzlaştırmak anlamına gelmektedir. Illich, modern toplumda aşırı kurumsallaşan bürokratik eğitim sisteminin bireylerin ve toplulukların gerçek ihtiyaçlarından kopuk hale geldiğini iddia etmekte ve eleştirmektedir. Ona göre, mevcut sistemi, bireylerin ilgi ve gereksinimlerine uygun olan anlamlı öğrenme özgürlüğünü kısıtlamaktadır. Ayrıca, sosyal ve ekonomik başarı için, becerilerin ve yeteneklerin değil de diplomaların ve derecelerin esas alınması hem kişinin kendini gerçekleştirme engellemekte hem de toplumsal eşitsizlikleri derinleştirmektedir. Bu olumsuzlukların giderilebilmesi için, mevcut örgün eğitim sistemi, yaygın ve özerk eğitim yaklaşımıyla değerlendirilerek, daha esnek, öğrenci odaklı ve topluluk temelli yeni bir eğitim sistemi yaratılmalıdır. Illich, eğitim uzmanlarının rolünün de yeniden tanımlanmasını önermektedir; öğrenme, öğrenme ağları gibi çeşitli platformlarda ve kişiler arası bilgi paylaşımı

yoluyla gerçekleşebilir; herkesin hem öğrenen hem de öğretene olma potansiyeli vardır ve buna inanmak gerekir (Illich, 1971; Illich, 2013a; Cayley, 2005).

Tıbbileştirme (Medicalization)

Ivan Illich'in "tıbbileştirme" kavramı, tıbbi kontrolün genişlemesi sonucunda, tıbbi olmayan sorunların veya yaşamın farklı yönlerinin (beslenme, kozmetik vs.) tıbbi sorunlar olarak tanımlandığı ve tedavi edilmeye çalışıldığı süreci ifade etmektedir. Bu bir "anomali" halidir, ki örneğin, acelecilik sosyal anksiyete bozukluğu teşhisiyle tıbbileştirilebilmektedir. Illich, modern tıbbın bireysel özerkliği ve sağlık sorumluluğunu zayıflatan oldukça kurumsallaşmış bir sisteme dönüştüğünü söylemekte ve eleştirmektedir. Genel olarak tıpçılar normal bir insanlık hali olan "iyileşme" üzerinde tekel kurmuşlardır, insanlar sağlık kuruluşlarına bağımlı hale gelmişlerdir ve sonuçta bireylerin ve toplulukların öz bakım yetenekleri zayıflatmıştır. Illich bu olumsuz sürecin sağlığın ticarileştirilmesi ile doğrudan bağlantılı olduğuna inanmaktadır (Illich, 1975; Illich, 2011; Marshall, 1999, s. 729).

"Karşı-Üretkenliğe" karşı "Sınırlama" (Limiting versus Counter-Productivity)

Ivan Illich'in "karşı-üretkenlik" ve "sınırlama" kavramları, modern toplumun kurumlarına yönelik eleştirisinin merkezinde yer almaktadır. Hukukta "net sosyal faydasızlık" olarak da bilinen "karşı-üretkenlik", başlangıçta belirli bir amacı veya işlevi yerine getirmek için tasarlanmış bir organizasyon ya da teknolojinin (Illich'in kavramıyla "araçlar"ın) başlangıçtaki amacına paradoksal şekilde aykırı sonuçlar üretmeye başladığı bir durumu ifade etmektedir. Karşı-üretkenlik genellikle bir sistem veya teknolojinin yararlı/verimli sınırlarının ötesine geçtiğinde ortaya çıkmaktadır. Illich'e göre, belirli bir büyüme eşiği aşıldığında, teknoloji aracılığıyla doğal ve toplumsal dünyaya egemen olmaya çalışan modern kurumlar niteliksel olarak bozulmaya başlamaktadır. Kurumlar ya da organizasyonlar aşırı büyüdüğünde ve bürokratik olarak karmaşık hale geldiğinde, bireylerin ve toplulukların refahını artırmak yerine engellemeye başlamaktadırlar. Illich'in ifadesiyle, belirli bir noktanın ötesinde tıp hastalık yaratır, ulaşım harcamaları tıkanıklık ve durgunluk yaratır, eğitim cahil bırakır... vb. Illich karşı-üretkenliği şöyle açıklar: Araçların gelişiminde iki aralık vardır: Birincisinde insan kendi adına yetkiyi kullanır ve sorumluluğu üstlenir. İkincisinde makine kontrolü ele alır; ilk olarak hem operatörün hem de müşterinin tercih ve motivasyon aralığını azaltır, ikinci olarak da her ikisine de kendi mantığını ve talebini empoze eder (Illich, 1977). Illich, endüstriyel kapitalizm çağında araçların "kontrolden çıktığını", çünkü bunların yayılmasının modernleşmenin özündeki özerklik ile ona anlam veren araçsallık arasındaki dengeyi bozduğunu söylemektedir (Cayley, 2005; Esteva, 2015; Beck, 2016).

Ivan Illich'te "sınır" fikri ise kurumların karşı-üretken olmalarını önlemek için kapsam ve etkilerinin optimum bir hesaplama ile sınırlandırılması önerisidir. Sınırlama olumsuz anlamda bir yasaklama değildir. Sınırlama hem toplumsal gelişmenin sürdürülmesi hem de bireysel özgürlük ve özerkliğin korunması için gereklidir. Illich'e göre, modernleşme paradigmasının ilerleme ilkesi aslında bir sorunsaldır; sosyal eşitsizliklere yol açmaktadır ve ekonomik olmayan faaliyetlerin değerini azaltmaktadır. O halde ilerleme kavramının kendisine sınır belirlenmelidir. Illich ayrıca çevresel ve sosyal bozulmayı önlemek için ekolojik ve sosyal sınırların belirlenmesini de önermiştir (Illich, 2013b). Ivan Illich'e göre, modern toplumda sınırlama fikri, geleneksel toplumda olduğu gibi mitolojiye, teolojiye yaslanamaz ancak politika alanında üretilebilir. Illich'e göre, "Endüstriyel tarzda üretimin sınırları insan soyunun devamı, adalet ve yararlılık için gerekli maddi koşulların araştırılması ve bulunmasıyla oluşacaktır." (2011, s. 174; Beck, 2016).

Profesyonelleşme ve Güçsüzleştirme (Professionalization and Disempowerment)

“Profesyonelleşme” ve “güçsüzleştirme” ikili kavramı, çeşitli alanlarda meslek uzmanlarının ve hizmet kurumlarının büyümesinin ve tekel haline gelmesinin, bireyleri ve toplulukları edilgen, güçsüz ve bağımlı kıldığı fikrini ifade etmektedir. Modern toplumda belirli meslekler, hizmetler veya bilgi alanları giderek eğitilmiş profesyonellerin özel alanı haline gelmektedir ve bu alanlarda özel bir dil kullanan uzmanlar ile gündelik yaşam alanındaki birey arasına duvarlar örülmektedir. Uzman kişilerin otorite olarak görüldüğü bu hiyerarşik ilişki biçiminde bireyler ve topluluklar bağımlı kılındığı için de kişisel sorumluluk azalmakta ve güçsüzleşme ortaya çıkmaktadır. Illich’in iddiasına göre, özellikle eğitim ve sağlık gibi alanlarda uzmanlar ve kurumlar yalnızca kendilerinin çözebileceği sorunlar yaratarak (ya da bilgiyi çerçeveleyerek) kendi güç konumlarını sağlamlaştırmaktadırlar. Bu durum, birey tarafında özgüven ve özerklik kaybına yol açmaktadır, kurumlar tarafında ise başlangıçtaki amacın bozulmasına yani karşı-üretkenliğe yol açmaktadır. Ivan Illich “Disabling Professions” (1977) (Körelten Meslekler) isimli makalede modern dönemin bu olumsuz silüetine “engelleme meslekler çağı” ismini uygun görmüştür.

Ivan Illich modern toplumda insanların (gereksinmediği halde) kendileri adına yaratılmış mal ve hizmetlere ve bunları üreten ve dağıtan kurumlara ve sistemlere giderek bağımlı hale gelmesini “yaşamın dehşeti” olarak tanımlamıştır ve nesneleştirilen modern insanı da “Homo miserabilis” kavramıyla betimlemiştir. Illich’in ifadesiyle, “Kalkınmanın [ya da ilerlemenin] yağmur dansının alevlendirdiği ihtiyaçlar yalnızca dünyanın yağmalanmasını ve zehirlenmesini haklı çıkarmakla kalmadı; aynı zamanda daha derin bir düzeyde de hareket ettiler. İnsan doğasını dönüştürdüler. *Homo sapiens*’in zihnini ve duyularını *Homo miserabilis*’inkine dönüştürdüler.” (Illich, 2010b, s. 95). Homo miserabilis kavramı, erken modern çağda yoksul nüfus arasında çalışma yeteneğinin kaybolması problemi” olarak kullanılmıştı. Illich’in kullanımında ise Homo miserabilis, kendisine “atfedilen” hiç bitmeyen gereksinimleri karşılama döngüsüne sıkışıp kalmış ve böylece yabancılaştırılmış modern insan anlamına gelmektedir (Casagrande & Coradini de Freitas, 2020).

Gölge İş (Shadow Work)

“Gölge iş” kavramı, “ücretsiz görünmeyen işler” anlamına gelmektedir. Gölge iş, ücrete dayalı bir ekonomide yapılan tüm ücretsiz emektir, gizli veya dolaylı çalışmaları kapsar (Illich, 2013b). Ivan Illich, “Shadow Work” isimli eserinde genel olarak kapitalist sistemi ve modern toplumun kurumlarını destekleyen ve sürdüren “görünmez” ve genellikle “ücretsiz” olan emeği eleştirmiştir. “Gölge iş”, düşük ücretli çalışmayı veya işsizliği göstermez. “Boş zaman faaliyetleri”, “tüketim faaliyetleri”, “gönüllülük” veya “alışveriş” gibi üstü kapalı ve indirgeyici ifadeler kavrama yakın olsa da özünde gölge iş, onsuz endüstri toplumunun var olamayacağı ücretli işin ücretsiz tamamlanmasıdır (Cayley, 2005; Kaller-Dietrich, 2011). “Gölge iş”, modern endüstri toplumunun işlemlerini sağlayan bir dizi ücretsiz ve çoğu zaman fark edilmeyen faaliyetleri kapsar. Bu, ücretsiz ev işçiliği, gayri resmi bakım, gönüllü çalışma ve daha fazlasını içerebilir. Illich, bireylerin (daha çok kadınların) zamanını ve enerjisini harcayan bu gizli emeğin çoğu zaman tanınmadığını ve maddi karşılığının ödenmediğini, dolayısıyla bir tür sömürü biçimi olduğunu söylemektedir. Bu sömürü rastlantısal ortaya çıkmamıştır; “enformel sektörün sömürgeleştirilmesi endüstriyel kibrin son sınırınıdır.” (Illich, 2013b). Illich’in insani olmayan bu durumdan kurtulabilmek için sunduğu çözüm önerisi geçmişte deneyimlenmiş olan geçime odaklı halk kültürlerine özgü *vernacular yaşantıyı* çağa uygun olarak yeniden canlandırmaktır.

Toplumsal Cinsiyet (Gender)

Ivan Illich modern toplum çözümlemesi yaparken toplumsal cinsiyet kavramını kurumlaşma ve sosyal normlara yönelik eleştirileri bağlamında öne çıkarmıştır. “Toplumsal cinsiyet” (*gender*), çeşitli toplumsal normlar ve kurumlar tarafından kurumsallaştırılan sosyal bir yapı olarak anlaşılabilir. Illich, endüstri öncesi toplumsal cinsiyet dünyası ile çağdaş ve cinsiyetçi modern dünya arasındaki bir ayrım yapmaktadır. Bu ayrımda anahtar terim “köklü olmak” anlamına gelen, kişinin varlığı ve mekânı ile bağlantılı olan *vernacular* (yerel, doğal, geleneksel, spontane) sıfatıyla temsil edilmektedir. Illich bu terimin, toplumsal cinsiyet ve üretimin belirlediği endüstri toplumunun aksine, somut ve doğal anlamında doğal cinsiyetin (*vernacular gender*) belirlediği yerel yaşam dünyalarını ayırmada özellikle yararlı olduğunu söylemektedir. Kimi eleştirmenler, Illich’in “gender” (toplumsal cinsiyet) ve “sex” (biyolojik cinsiyet) ikiliğini geçmişe yönelik duygusal bir yaklaşımla ele alındığını iddia etmektedirler ve belki de Illich’in düşüncesi tam da budur. Illich’e göre, geçmişin doğal yerel topluluk yaşantısının aksine, bugün endüstriyel sistem ve uzman kastı, erkeklerle kadınlar arasındaki ilişkileri bile etkileyerek, onların düşüncelerine ve duygularına tamamen hâkim olmuştur (Kaller-Dietrich, 2011). Buna göre kadınlık – erkeklik ayrımcılığı geçmişin değil bugünün gerçeğidir. Örneğin, kadının toplumsal cinsiyet rollerinin ev merkezli tanımlanması endüstrileşmeyi mümkün kılan olgulardan biridir (Illich, 1982; Illich, 1996). Illich’in “vernacular cinsiyetin üzücü kaybı” dediği şey, erkek egemen yapıları haklılaştırmaya çalışmaksızın, kendiliğinden gelişen görece yararlı süreçlere bir vurgudur. Illich, her modernlik dışı toplumda, cinsiyetlerin kendi geleneklerine, kendi araçlarına ve kendi konuşma tarzlarına sahip olduğu, erkeklerin dünyasını kadınların dünyasından ayıran, zamana ve yere göre değişen ama her zaman zorunlu bir çizginin olduğunu göstermiştir (Cayley, 2005). Ama bu çizgi bölücü değil tamamlayıcıdır (Mitcham, 2003). Illich’e göre ‘vernacular gender’, her şeyin halâ birbirine uyduğu ve her şeyin diğer her şeyle orantılı olduğu bir dünyanın parçasıdır (Cayley, 2005, s. 22).

Şenlik, Şenlik Araçları ve Şenlikli Kurumlar (Conviviality, Tools For Conviviality and Convivial Institutions)

“Şenlik” kavramı, sosyal etkileşimlerin kalitesini ve bireysel ve kolektif refahı, doyumu ve topluluk duygusunu teşvik etme derecesini ifade eder. Bu, insanların insan onurunu, özerkliğini ve çevre ile uyumlu bir ilişkiyi teşvik edecek şekilde ortak hedefleri ve etkinlikleri sürdürmek için bir araya gelmesiyle ilgilidir. Neşeli bir toplum, insanların merkezi kurumlara aşırı derecede bağımlı olmadan, kendi yaşamlarını ve içinde yaşadıkları toplulukları şekillendirme özgürlüğüne ve araçlarına sahip oldukları bir toplumdur. Mevcut modern toplumun araçları genellikle karmaşık, uzmanlık bilgisi gerektiren ve tekelleşmiş kurumlara bağımlılığı artıran bir yapıda olduğu halde, istendik olan “şenlik araçları” ise basit, erişilebilir ve bireyleri ve toplulukları temel ihtiyaçlarını karşılamaları ve aşırı uzmanlığa veya merkezi kontrole ihtiyaç duymadan hedeflerine ulaşmaları için güçlendiren araçlardır. “Şenlikli kurumlar” ise, bireyleri ve toplulukları güçlendirmek için tasarlanmış, şenliği kolaylaştıran ve destekleyen organizasyonlar veya sistemlerdir. Illich’in önerisiyle şenlikli kurumlar katılımcı ve hesap verebilir olmalı, insanların yaşamlarını etkileyen kararlar üzerinde daha fazla kontrol sahibi olmalarını sağlamalıdır (Illich, 1973; Illich, 1978b; Illich, 1989).

Frankfurt Eleştirel Okulu’nun ve Ivan Illich’in Söylemlerini Bir Arada İnceleme

Eleştirel teori, Frankfurt Üniversitesi’nde 1923 yılında kurulan ve daha sonra *Frankfurt Eleştirel Okulu* olarak ünlenen Sosyal Araştırmalar Enstitüsü üyelerinin çalışmalarından kaynaklanır. Eleştirel teorisyenler geleneksel Marksist düşüncenin modern topluma uygun yeniden değerlendirilmesi ve özel olarak totalitarizm eleştirisi fikrinden çıkış almışlardır.

Ancak yüz yıllık tarihinde Frankfurt Okulu'nun İkinci Dünya Savaşı öncesine ve sonrasına tarihlenen iki farklı kuşağı teorik yönelimlerinde belirgin olarak farklılaşmıştır. Yine de bu katı bir ayırım değildir. (Slattery, 2015; Kızılcelik, 2015). Frankfurt Okulu'nun teorisyenleri, araçsal akıl ile tahakküm arasında yani modernite ve patolojileri arasında kesin bir özdeşliğin kurulmasından (Horkheimer ve Adorno), bu patolojilerin, araçsal aklın bir iletişimsel rasyonalite biçimiyle değiştirilmesi gibi modern mantığın kendisinin daha fazla gelişmesiyle potansiyel olarak aşılabileceği önerisine (Habermas) kadar teşhislerinde çeşitlilik göstermiştir (Beck, 2016). Ama genel anlamda Frankfurt Okulu'nun ana hedefi modern toplumdaki tüm egemenlik biçimlerine karşı eleştirel bir teori geliştirmektir. Eleştirel teori Hegel'in 'fikirlerin gücü', Marx'ın 'yabancılaşma', Durkheim'in 'anomi' ve Weber'in 'çelik kafes' (düşüncenin kontrol altına alınması) fikirleriyle aynı gelenek içinde yer almaktadır. Bu gelenek bürokrasi, teknoloji, medya ve devlet gibi egemen güçlerin baskısı altında ezilen bireyin özgürlüğünü savunmaktadır. Eleştirel teorisyenlere göre, mevcut toplum iddia ettiği aksine rasyonel, özgür ve ilerlemeci olmaktan oldukça uzaktır; seçme ve ortaklaşa karar verme gibi temel insani özgürlükleri zayıflatmaktadır veya yıkmaktadır. Eleştirel teorisyenlerin genel amacı modern toplumda baskılanan ve mutsuz edilen bireyi özgürleştirmektir. Frankfurt Eleştirel Okulu teorisyenlerinin önemli bir özelliği de Marksizm'i eleştirilerinin dayanaklarından biri olarak kullanmalarına rağmen, "geleneksel Marksizm'i diğerleri gibi bir ideoloji olmakla eleştirmeleri" ve onu aşmaya çalışmalarıdır. Böylece eleştirel modernistler Marx'ın düşüncelerini Freud ve Weber'in Marksist olmayan düşünceleriyle birleştirerek modern toplumunun daha esnek, hümanist ve radikal bir yorumunu yapmaya uğraşmaktadırlar (Slattery, 2015).

Frankfurt Okulu'nun modernitenin ekonomi-politik ve daha çok kültürel yapısına yönelik eleştirileri ile Ivan Illich'in modernitenin araçlarına (kurumlar, sistemler, teknoloji vb.) yönelik eleştirileri arasında belirgin bir kesişimsellik vardır. Bu her iki söylemi bir arada değerlendirebilmek için ele aldıkları konular ve kavramlar üç kategoride açıklanabilir:

- İktidar ve tahakkümü ya da baskın güç yapılarını açığa çıkartmak; bu olumsuzlukların aracı olan araçsal akılı ve rasyonaliteyi sorgulamak.
- Yabancılaşma ve ayrışma (*alienation & estrangement*) süreçlerini açığa çıkartmak; bu olumsuzluklara yol açan ideoloji ve yanlış bilinci sorgulamak.
- Toplumsal eşitsizliğin yeniden üretimini açığa çıkartmak; bu olumsuzluktan kurulmak için insani gelişmeyi ve praksişi teşvik etmek; ve tüm bu uğraş sonucunda ekolojik ve sosyal adaletin tesisine katkı yapmak.

Baskın Güç Yapıları ve Onun Aracı Olan Rasyonalite Eleştirisi

Frankfurt Okulu teorisyenleri "insan özgürlüğüyle ve özgürlüğün modern dünyada tahakküm ve toplumsal baskı biçimleriyle nasıl sınırlandırıldığıyla" ilgilenmektedirler. Bu düşünürler çalışmalarında "modern toplumun rahatsızlıklarını (insanların kendilerini gerçekleştirmelerini engelleyen şeyleri) belirlemeyi ve âdil ve demokratik bir toplum yaratmak için gerekli toplumsal değişimlerin doğasını anlamayı amaçlamışlardır." (Layder, 2014). Frankfurt Okulu'nun önde gelen ismi Habermas, eleştirel teorinin merkezi fenomenleri olarak devleti ve kapitalizmi, birbirini karşılıklı olarak güçlendirerek gündelik yaşam alanını etkinlik ve kontrol mantığına tabi kılan ve sonunda aralarındaki sınırları "sistem" ve "yaşam dünyası" olarak tanımlayan "rasyonalizasyon sistemleri" olarak tanımlamıştır (Beck, 2016). Illich'in eleştirileri de modern sosyal kurumların radikal tekelleşmesi ve bireyler ve topluluklar üzerinde güç uygulamasına odaklanmıştır. Illich'in eğitim, sağlık ve ulaşım gibi modern kurumlara yönelik eleştirisi, genellikle bu yapıların eşitsizliği artırdığını ve bireyleri ve toplulukları güçsüzleştirdiğini vurgulamaktadır. Örneğin Illich, kurumlaşmış eğitimin bireylerin devlete

bağımlılığını sürdürdüğünü, eleştirel düşünme ve bağımsız hareket etme yeteneklerini engellediğini savunmuştur (1971; 1975; 1978b).

Eleştirel Teori, her şeyden daha çok verimliliğe ve üretkenliğe değer veren araçsal aklın eleştirisiz kabulünü sorgulamaktadır. Frankfurt Okulu'nun birinci kuşağından Horkheimer ve Adorno, modern toplumda Aydınlanmacı aklın insanın özgürleşmesi için değil de güç, kontrol ve verimlilik elde etme aracı olarak kullanılan "araçsal aklın" egemenliği altına girdiğini savunmuşlardır. Bu araçsal rasyonalite, yaşamın tüm yönlerini metalara ve mekanizmalara indirgeyerek insanlıktan çıkarmaya yol açmaktadır (2014). Eleştirel teorisyenler, özellikle de Horkheimer ve Adorno, Aydınlanmacı aklın başlangıçta öngörülmeleyen bir patolojisi olarak tahakkümün kapitalist emek sürecinde, ekonomide, bürokraside ve kültür endüstrilerinde kurumsallaşmasıyla aslında toplumsal gerileme ve irrasyonellik ürettiğini savunmuşlardır (Best & Kellner, 2011). Illich'in (2011) modern toplum eleştirisi de insan refahı ve özsel deneyimler üzerinde verimliliği ve nicel önlemleri önceleyen işte bu irrasyonel kurumlara yöneliktir. Örneğin Illich, sağlık hizmetlerinin bir insan hakkından ziyade bir meta haline geldiği toplumun tıbbileştirilmesini eleştirmektedir. Hem Frankfurt Okulu'nun hem de Illich'in söylemleri, modern toplumda teknolojik gelişmelerin (araçların) ve rasyonelleştirilmiş sistemlerin ilerlemedeki rolünü sorgulamaktadırlar. Frankfurt Okulu teorisyenlerinin çözümlemesine göre, "modern toplumda teknoloji totalitarizme yol açmıştır..., bireyi baskı altına almıştır..., insanların eleştirel yönlerini yok etmiştir." Böyle bir toplumu Marcuse "tek boyutlu toplum" olarak isimlendirmiştir (Kızılçelik, 2015, s. 84). Frankfurt Okulu teorisyenlerine göre, "Yaptıkları propagandaların aksine, bireysel özgürlüğün kaleleri olmaktan uzak olan Batılı toplumlar, lanetleyip eleştirdikleri komünist toplumlara benzer biçimde, 'tek boyutlu insanlar' yaratarak 'toplumu tamamen yönetme'nin güçlü örneklerini oluşturmuşlardır." (Slattery, 2015).

Modernitenin tüm bu olumsuzluklarından kurtulabilmesi için Illich'in önerdiği şenlikli toplum modelinin ana karakteri kullanıcılarına maksimum özerklik sağlayan şenlikli araçlardır. Bir çeşit Habermas'çı sonuç çıkararak Illich, araçlar üzerindeki insan kontrolünün yeniden kutuplaştırılmasını ve hiçbir zaman tarafsız olmayan uzmanların rolünün en aza indirilmesini savunmaktadır. Benzer olarak Jürgen Habermas modernitenin teknolojik determinizmine teorik bir çözüm geliştirmiştir. İlerlemeyi sağlayan bilimsel ve teknolojik gerçeklere karşı çıkılmayacağına inanan Habermas'a göre, bilim ve teknoloji kendi başlarına sorun değildir, sorun "politikaların bilimselleştirilmesinde" ya da bilim ve teknolojinin toplumun kusurlu rasyonelleştirilmesine yönelik çözümler olarak anlaşılmasında yatmaktadır. Habermas'a göre, bu yanlış kavrayış, (bilimsel ve teknolojik ilerleme konusundan tartışmanın kaldırılması anlamında) bir depolitizasyondur ve buna karşı çıkılmalıdır. Bilim, teknoloji ve ilerleme konuları yalnızca sözde tarafsız ve rasyonel politikanın eline bırakılmamalı; kamuoyunda bu kavramların toplumdaki rolü hakkında sürekli sorgulama yapılarak kamusal bir söylem geliştirilmelidir. Böylece halk, bilimsel ve teknolojik ilerlemenin yönü ve bunun toplum üzerindeki etkisi ile ilgili tartışma ve kararlara, bu işi seçilmiş bir grup politikacıya veya uzmana bırakmadan aktif olarak katılmış olacaktır (Vukovic, 2015; Habermas, 1993).

Yabancılaşma ve Ayrışmaya Yol Açan İdeoloji ve Yanlış Bilinç Eleştirisi

Eleştirel teori, modern kurumların bireyleri kendi insanlıklarına ve doğalarına nasıl yabancılaştırabildiğini incelemektedir. Horkheimer ve Adorno, kitle kültürünün ve araçsal aklın tektipleştirici ve insani olmayan güçleri nedeniyle modern bireylerin kendilerine ve kendi yaratıcılıklarına nasıl yabancılaştırdığını tartışmışlardır. Elde ettikleri bulgu, kitle kültürünün yol açtığı yabancılaşmanın, özgün bireyselliğin ve anlamlı insani bağın kaybıyla sonuçlandığıdır. Bu süreçte kültür endüstrisi, kitleleri uyutmaya ve manipüle etmeye hizmet eden, iteati ve tüketiciliği güçlendiren standartlaştırılmış ve seri üretilen kültürel ürünler

üretmektedir (2014). Illich'in çalışmaları da modern araçların (teknoloji, kurumlar, bilgi vd.) insan olmanın özünden nasıl bir ayrılma, kopma ve kayıtsız kalma duygusu yaratabileceğini vurgulamaktadır. Örneğin, “Şenlikli Toplum” (1989) adlı eserinde Illich, teknolojiye aşırı bağımlılığın bireyleri eylemlerinin doğrudan deneyiminden ayırabileceğini ve yaşamları üzerinde kontrol kaybına yol açabileceğini ve dolayısıyla yabancılaşma yaratabileceğini tartışmıştır. Veya modern ulaşım sistemlerine yönelik eleştirisinde hız tutkusunun bireyleri çevrelerinden ve anlamlı sosyal etkileşimlerden izole edebildiğine vurgu yapmıştır. Yine örneğin, “Okulsuz Toplum” eserinde okulların yaşama hazırlığı yabancılaştırdığını iddia eden Illich'e göre, “pedagojik anlamda modern toplumun yabancılaşması, insanoğlunun ekonomik yabancılaşmasına nazaran daha kötüdür.” (2013a, s. 38).

Eleştirel teori, ideolojinin insanların algılarını ve inançlarını şekillendirmedeki rolünü incelemektedir ve çoğu zaman bireylerin farkında olmadan baskıcı normları doğal veya kaçınılmaz olarak algılamasını, kabul etmesini ve sürdürmesini yani “yanlış bilinç” halini eleştirmektedir (Geuss, 2002). Layder'ın tanımlamasıyla “ideoloji, güç ilişkilerini açıkça ve yönlendirici bir biçimde meşrulaştırmaya hizmet eden inançlar, değerler ve (onların somutlaştıkları) pratikleri anlatır.” Bu tanıma göre, ideoloji güç ilişkilerinin yarattığı eşitsizlikleri ve bu eşitsizlikleri sürdürme araçlarını ‘gizleyerek’ meşrulaştırmaya hizmet eder. Bu anlamda “ideoloji, güç ilişkilerinin sömürüye dayalı doğasını maskeler ve onları ‘doğal’ ve ‘kaçınılmaz’ şeyler olarak sunar.” (2014, s. 34). Horkheimer ve Adorno, ilerleme çağı denilen 20. yüzyılda özellikle de Nazi döneminde, aklın araçsallaştırılması ile totalitarizmin yükselişi arasındaki bağlantıyı araştırmışlardır. Yazarlar teknolojik ilerlemenin temelini oluşturan rasyonelliğin ve buna uygun ideolojilerin aynı zamanda baskıcı ve yıkıcı amaçlar için de kullanılabilirliğini ve yanlış bilincin etkisiyle toplumun bu olumsuzluğa tepkisiz kalabileceğini hatta destekleyebileceğini bulgulamışlardır. Yazarların ifadesiyle, eğer düşünme iradi olarak düzenin hizmetine girer ve araçsallaşırsa, kendisine olumlu diye seçtiği şeyi olumsuz ve yıkıcı bir şeye dönüştürür (Horkheimer ve Adorno, 2014). Illich (1971) de modern kurumların hizmet sunduğu bireylere göreli faydalarının yanında, kendi varlıklarını haklılaştıran ideolojileri dayatmaları sonucunda yanlış bilinç halinin ortaya çıktığına inanmaktadır. Örneğin, genellikle “daha fazla eğitimin veya daha fazla tıbbi müdahalenin her zaman daha iyi sonuçlara yol açtığı” kanaati modern kurumlarla ilişkin yanlış bilinç halidir. Kişisel farkındalığa dikkat çeken Horkheimer'a göre, “İnsanlar akılsız bir organizmanın üyeleri olarak eyledikleri sürece, akıl kendi kendisine saydam görünemez.” (2005, s. 356). Bu eleştiriyi görece destekleyen Illich, modernitede özerklik ve araçsallık arasındaki gerilimleri açıklığa kavuşturarak, onları “geçmişin aynasından” ve “sınır” perspektifinden gözlemleyerek, “akıl kendi kendisini saydamlaştırma” görevine, bazen düşüncesiz ve kendi bilincinde olmasa da bu organizmaya, yani modern dünyaya, eleştirel yetiler bahşetme işine açık bir şekilde katkıda bulunmuştur (Beck, 2016).

Toplumsal Eşitsizliğin Yeniden Üretimine Karşı Praksisi Teşvik Etmek ve Ekolojik ve Sosyal Adaletin Tesisine Katkı Sağlamak

Horkheimer ve Adorno, Aydınlanmacı araçsal aklın insanlığa özgürlük ve refah vaadinin, bizzat kendisi tarafından ihanete uğradığına inanmışlardı (2014). Buradan hareketle, eleştirel teori, bireyleri baskıcı yapılardan kurtarmayı ve insani gelişmeyi sağlamayı amaç edinmiştir. Diğer bir ifadeyle eleştirel teori baskıcı koşulları dönüştürmek için harekete geçmek anlamına gelen praksisi teşvik etmektedir (Bağce, 2013; Slattery, 2015). Örneğin Habermas 1960'lı yıllarda yoğun sergilenen yurttaşların politik ve kültürel hareketlerini sistemin ve onun “yöneticiler hükümetinin” yaşam dünyasını işgal etmesine karşı direnme girişimleri olarak değerlendirmiştir (1981; Beck, 2016). Illich'in modern toplum kurumları eleştirisi de insani gelişmeyi teşvik eden alternatif öneriler geliştirdiği için aslında bir praksis biçimidir. Örneğin,

Illich'in "okulsuzlaştırma", "neşeli toplum" ve "şenlik araçları" kavramları (1989), bireyleri ve toplulukları kendi yaşamları üzerinde kontrolü yeniden ele geçirmeleri için bir çağrıdır.

Illich ve eleştirel teorisyenler genel olarak sosyal ve ekolojik adalet kavramları çerçevesinde toplumsal yapı çözümlemesi yapmışlardır. Modern endüstrileşmenin ve tüketimciliğin olumsuz çevresel ve sosyal sonuçlarını eleştirmektedirler. "Illich, 1960'larda, teknolojik ilerlemenin sosyal ve çevresel koşulları istikrarsızlaştırması nedeniyle uzmanlar tarafından planlanan bir dünyanın insanlığa daha iyi bir gelecek sunamayacağına inanan eleştirmenler grubu ile fikir birliğine varmıştır." (Kaller-Dietrich, 2011). Illich'in (1989) çözümlemesine göre, "aşırı nüfus, aşırı refah ve yanlış teknoloji" genellikle bir arada çevresel dengeyi bozma tehdidi oluşturan üç eğilim olarak görülmektedir, ancak bu konularda çözüm üretenler genellikle "araçların temel yapısını tersine çevirmek" yerine endüstriyi yeniden şekillendirmek istemektedirler. Marcuse'e (1964; 1990) atıf yapan Illich'e göre, tek boyutlu böyle bir arayış boşunadır. Bunların her biri insan ile fiziksel çevre arasındaki dengeyi bozan üç eğilimi temsil etmektedir: Aşırı nüfus, daha fazla insanı sınırlı kaynaklara bağımlı hale getiriyor. Zenginlik, her insanı daha fazla enerji kullanmaya zorluyor. Hatalı teknoloji ise enerjiyi verimsiz bir şekilde azaltıyor. Illich'e göre, bu problemlerin tek çözümü, "insanların birlikte çalışıp birbirlerini gözettiklerinde daha mutlu olacaklarını kavramaları"dır. Görülmesi gereken şey; aşırı nüfuslanmanın öğrenme dengesindeki bir çarpıklığın, refaha bağımlılığın kurumsal değerlerin kişisel değerler üstündeki tekelinin ve yanlış teknolojinin ise araçların amaca dönüştürülmesinin sonucu olduğudur (Illich, 1989, s. 56-59).

Illich'çi söylemde "sınırlama" düşüncesi ekolojik ve sosyal adaletin sağlanmasında başrol üstlenen bir kavramdır ve bu yaşamsal önemdedir. Illich'in kavramsal şemasında tanımlandığı üzere, "sınırlama" kavramı, modern araçların (kurumlar, teknoloji vb.) karşı-üretken olmalarını önlemek için kapsam ve etkinliklerinin optimum bir hesaplamayla sınırlanması anlamına gelmektedir (Illich, 2013b). Sınırlama, modern araçların bastırılması değil onlara yeni bir yön verme girişimidir. Önerme olarak ifade edecek olur isek, araçları bir dizi yararlı nesne olarak görmek yerine başka bir şey olarak kavramak; yani araçların insanlık üzerindeki tahakkümünün temelini yok edebilecek bir özerklik bilinci yaratmak gerekmektedir. Bu öneriyi modernlik karşıtı bir girişim olarak değil, modernleşme projesine uygun bir girişim olarak görmek doğru bir okuma olacaktır. Illich "sınırlama" ilkesini hem toplumsal ve çevresel gelişmenin sürdürülebilmesi için hem de bireysel özgürlük ve özerkliğin korunabilmesi için modern eleştirinin *objesi* olmaktan çıkarıp onun *boyutlarından* biri yapmaya çalışmıştır (Illich, 2011, s. 174; Beck, 2016).

Illich'çi söylemde ekolojik ve sosyal adaletin sağlanmasında ikinci önemli kavram 'şenlik araçları'dır. Bunlar tahakküm araçlarına hoş alternatiflerdir; çünkü şenlikli araçlar kişiler arasında özerk ve yaratıcı ilişkileri ve kişilerin çevreleriyle olumlu ilişkilerini teşvik edeceklerdir. Kendileri basit olan ama amaçlar açısından zengin olan bu araçlar, insanın gelenek ve değişim arasındaki eşsiz dengesine saygı duyarlar ve daha demokratik bir toplum için çalışırlar. (Illich, 1973, s. 82). Illich işte bu şenlik araçları fikri çerçevesinde mevcut modern araçları eleştirmiş ve sürdürülebilir seçenekler oluşturabilmek için pozitif öneriler geliştirmiştir (Illich, 1973, s. 13). Illich'in 'araçları' Max Weber'in 'araçsal rasyonalizasyon' kavramıyla ve ayrıca Frankfurt Okulu teorisyenleri tarafından önerilen örneğin Habermas'ın "iletişimsel ussalığı" gibi farklı formülasyonlarla tam olarak uyuşmasa da ilişkilidir. Weber'e göre, araçsal rasyonalizasyon süreci bürokratikleşmeyle ve varoluşun büyüünün bozulmasıyla sonuçlanmıştır – 'ruhu olmayan uzmanların' getirdiği bir tür mekanikleşmiş hiçlik (Weber, 1958, s. 182). Benzer şekilde, Horkheimer ve Adorno bunun, rasyonel olanı fetişleştirilmiş metalar biçiminde somutlaştırmaya kararlı kültür endüstrileri tarafından üretilen irrasyonelizm olduğunu bulmuşlardı ve Marcuse, 'tek boyutluluk' kavramıyla, modern teknolojinin ve

kapitalist araçların, olası her türlü muhalefetin rasyonel olarak engellendiği bir tahakküm toplumu örgütlediğini öne sürmüştü. (Morrow & Torres, 1995; Kahn & Kellner, 2007). Bu karamsar görüşlere kısmen katılan Illich, ‘post-endüstriyel’ koşullar için umudunu yitirmemiştir. Illich yaşamının çoğunu, başıboş teknokrasiyi ve modern gelişme adı altında ortaya çıkan endüstrileşmiş kültürün küreselleşmesini yeniden inşa edip dönüştürebilecek ‘şenlikli araçlar’ düşünmekle ve yaratmakla geçirmiştir (Kahn & Kellner, 2007).

Sonuçta Illich’in söyleminde başka bir modernlik tasarımı vardır. Illich’çi söylemdeki modernlik, modernin kategorik reddi olmadığı gibi modernist coşkudan da uzak olan özgün bir modernliktir. Illich’çi tasarım hem *henüz olmayan* bir geleceği hem de şimdideki özerkliği yeniden yapılandırmak için bir olasılıklar alanı olarak *geleneği* içermektedir. Bu durumda Illich’in özgünlüğü, modernleşme teorisine sadece “sınırlar” fikrini getirmiş olmasıyla değil, aynı zamanda anti-modern olarak dışlanan geçmişi de entegre etmiş olmasındandır. Illich’in söylemi bu anlamda etkili bir “diyalektik” yapı sunmaktadır: Şenlik (*conviviality*), gelenek ve modernlik arasındaki bir *sentezin* sosyo-tarihsel sonucudur. Nemesis metaforu ile ifade edersek, bu sentez hem modernin özerkliği kısıtlayan negatif diyalektiğine hem de pozitif ilerleme diyalektiğine bir alternatifi temsil etmektedir. Illich’in söylemi modern dünyanın koşullarında otantik bir yuva bulma olasılığı girişimini temsil etmektedir (Beck, 2016).

Ivan Illich’te Dil ve Retorik

Eleştirel teorisyenlerde olduğu gibi Illich’in dili ve retorisi de genellikle modern kurumların baskıcı yapılarını yapısöküme uğratmayı amaçlamıştır. Illich baskıcı ve edilgen kılan kurumlara meydan okumak için keskin ve düşündürücü bir dil kullanmıştır. Aşağıdaki “Celebration of Awareness” (Farkındalığın Kutlaması) eserinden aktarılan alıntıda görüleceği üzere, yazılarında Illich modern toplumun problemleri karşısında değişim ihtiyacına dikkat çekmiş ve *radikal çözüm önerileri* önermiştir.

Üçüncü Dünya’nın kurumlarında köklü bir devrime ihtiyacı var. Son kuşağın devrimleri ezici bir çoğunlukla politikti. Yeni bir dizi ideolojik gerekçeye sahip yeni bir grup adam, temelde aynı eğitim, tıp ve piyasa kurumlarını yeni bir müşteri grubunun çıkarları doğrultusunda yönetme gücünü üstlendi. Kurumlar radikal bir şekilde değişmediğinden, yeni müşteri grubu daha önce hizmet verilen müşteri grubuyla hemen hemen aynı büyüklükte kalıyor. Bu durum eğitimde açıkça görülmektedir. Eğitimin kalitesini değerlendirmek için kullanılan standartlar uluslararası olarak paylaşılma eğiliminde olduğundan, okullaşmanın öğrenci başına maliyeti bugün her yerde karşılaştırılabilir düzeydedir. Okula erişim olarak kabul edilen, kamu tarafından finanse edilen eğitime erişim, her yerde kişi başına düşen gelire bağlıdır. [Çin ve Kuzey Vietnam gibi yerler anlamlı istisnalar olabilir.] (Illich, 1970, s. 160-161).

Illich’in söz söyleme sanatı (retorik), *düşünceyi kışkırtmak* ve toplumsal problemlere sıra dışı perspektiflerle tartışma ortamı yaratmak üzerine yükselmiştir. Eserlerinde kullandığı argümanlar ve hiperbol (abartı) ve paradoks (çelişki) gibi retorik araçlar ile okuyucuların eleştirel tavır geliştirmeleri için çalışmıştır. Illich’in eleştirdiği kurumları ve sistemleri temsil eden okul/öğretmen, hastane/doktor, kilise/rahip, otoban/otomobil, tüketim/cola, boing vs. simge ve figürler ise birer alegoridir. Erich Fromm Ivan Illich’in “Celebration of Awareness: A Call for Institutional Revolution” (1970) (Farkındalığın Kutlaması: Kurumsal Devrime Bir Çağrı) isimli ilk eserine yazdığı Giriş yazısında, Illich’in bu özelliğini şu cümlelerle ifade etmiştir:

Dr. Illich’in yazılarının büyük değerini, hümanist radikalizmi en dolu ve en yaratıcı yönüyle temsil etmeleri gerçeğinde görüyorum. Yazar, ender görülen bir cesaretle,

büyük bir canlılığa, olağanüstü bilgi ve dehaya ve verimli hayal gücüne sahip, tüm düşüncesi insanın fiziksel, ruhsal ve entelektüel açıdan gelişmesiyle ilgili kaygısına dayanan bir şahsiyettir. Onun ...düşüncelerinin önemi tamamen yeni olasılıklar göstererek zihin üzerinde özgürleştirici bir etki yaratmasında yatmaktadır; bunlar okuyucuyu daha canlı kılıyorlar çünkü rutinleşmiş, kısır, önyargılı kavramların hapisanesinden dışarı çıkan kapıyı açıyorlar. Bu düşünceler yaratıcı şok yoluyla iletişim kurarlar, (bu kadar saçmalığa yalnızca öfkeyle tepki verenler hariç) enerjiyi canlandırmaya ve yeni bir başlangıç için umut vermeye yardımcı olurlar.

Illich karmaşık felsefi ve sosyolojik problemleri çözümlerken, fikirlerini *sade ve erişilebilir bir dille* iletmeye gayret göstermiştir. Illich'in arkadaşı Gustavo Esteva (1936-2022) Illich'in bu özelliğini "Ivan'a olan hayranlığım onun fikirlerinin, sözlerinin ve yazılarının sıradan insanların söyleminin parlak ve anlaşılır bir sunumu olduğu gerçeğinden doğdu. Zapotec büyükannemin dünyasında tabanda her zaman karşılaştığım yaşama ve varoluş biçimlerini anlatıyordu... Ivan'ın çalışmalarının merkezinde yer alan iki kelime olan 'vernacular' ve 'convivial', halkımın dünyaları için muhteşem sembollerdi." sözleriyle betimlemiştir (2015, s. 76). Illich, felsefe ve sosyolojide farklı teorik alanların terminolojisini bildiği halde halk diline yakın bir terminoloji geliştirmiştir. Örneğin, Illich kapitalizmi eleştirirken Marx'ın ekonomi-politik ve kapitalist üretim tarzına yönelik eleştirisini çok iyi bildiği halde ve temelde ondan yararlanmasına rağmen daha sade bir dil kullanarak kendi terminolojisini geliştirmiştir. Esteva'ya göre, Illich bir anlamda Marx'ın bittiği yerden başlamıştır (2015). Aşağıdaki pasaj bu tespite iyi bir örnek oluşturur:

Bir bilinç biçimi olarak az gelişmişlik hem Marx'ın hem de Freud'un dilinde *verdinglichung* ya da *şeyleşme* diyebileceğimiz şeyin aşırı bir sonucudur. Şeyleşme derken, gerçek ihtiyaç algısının kitlesel üretilen ürünlere yönelik talebe dönüşmesini kastediyorum. Susuzluğun kola ihtiyacına çevrilmesini kastediyorum. Bu tür bir şeyleştirme, potansiyel tüketicilerin hayal gücüne hükmetmeyi başaran geniş bürokratik organizasyonlar tarafından birincil insan ihtiyaçlarının manipülasyonunda meydana gelir. (Illich, 1970, s. 158)

Ivan Illich yazılarında akademik alışkanlıkların dışında *bilişsel, görelî (non-obvious) ve geleneksel bir ilgiyi canlı tutmaya çalışmıştır*. Illich'in bu özelliğini değerlendiren Jorge Marquez Munoz'a (1973-) göre, Illich yaygın olarak kabul edilen bilimsel dilin günümüzün olaylarını tanımlamakta yetersiz kaldığına inanıyordu. Metaforlar kullanarak, geleneksel kavramlara atıf yaparak, çağın "kesinliklerini" yalanlamaya çalıştı ve eski imgelere hayat verdi. Illich, özellikle antropolojide tanınan temel kategorilere bağlı kalarak modern dünyanın gizemini çözmeye çalıştı (2016). Örneğin Illich'çi söylemdeki "araç" sözcüğünün bilinenin dışında özel bir anlamı vardır. Illich eski İngilizcedeki "araçlar" (*tools*) sözcüğünü Latince'deki "teknoloji" (*technology*) sözcüğüne tercih etmiştir. Illich'çi söyleme ait "şenlik araçları" (*tools for conviviality*) sözcüğü ise bireylerin ve toplulukların iş birliği yaparak uyumlu bir şekilde yaşayabilecekleri sosyal, kültürel ve teknolojik bir çerçeveyi sağlayacak olan maddi ve manevi "şeyleri" ifade eden bir kavramdır (Cayley, 2005). Arkadaşı Gustavo Esteva, Illich'in bu özelliğini çarpıcı bir biçimde betimlemiştir: "Onun yazıları yerel halk için ne yeni bir teori ne de bir ideolojydi. Köylülerle ya da marjinallerle yaptığım görüşmelerde, Ivan'ın fikirlerini her paylaştığımda hiç şaşırmadıklarını gösterdiler. Illich'in fikirlerine olan rahat aşinalıklarını 'A ha Etkisi' olarak adlandırmaya başladım. Ivan'dan her alıntı yaptığımda 'A ha!' dediler." Esteva'ya göre, Illich sıradan insanların dünyalarına ayna tutmaktaydı (2015). Munoz'a göre Illich, gerçekliğe "bir başkasının onu algıladığı şekilde" yaklaşmasına izin veren bir fenomenoloji inşa etmekte ısrar etmiştir. Bilimsel sınırlı kategorileri aşabilecek bir dil aracılığıyla derin empati kurmanın çekiciliğini görmüştür; "plastik kelimelerin", "amip

kelimelerinin” ötesine geçen bir kelime dağarcığını tercih etmiştir. Illich, dünyayı vernacular halkın gözünden görmek için o kadar çok uğraşmıştır ki, sonuçta onların bakış açısını benimsemiştir (2016). Örneğin “Gender” eserinden aşağıya aktarılan pasajda, modern dünyayı anlamak için geleneksel toplulukların “cinsiyetlendirilmiş söylemini” (*vernacular gender*) anlamak gerektiğini belirtmektedir.

Aile ocağı ne bir üreme yeri ne de iyi donatılmış bir korunaktır; erkek ve kadın dünyasındaki bir yansımadır. Bu nedenle *aile ocağında olmak*, ikisi için farklı bir şey ifade etmelidir... Bir dokuma fabrikasındaki ark, uzunlamasına durmadan işlerken, iplikleri birbirine bağlamak için argaç dik açıdan çaprazlama gidip geldiği gibi, aynı şekilde, aile ocağını genderleştiren, yaşam mekanını genderleştiren eylemler de erkeklerden ya da kadınlardan izler bırakıp bırakmamasına bağlı olarak farklıdır. Hem erkekler hem kadınlar her harekette kendilerini aile ocağında oluştururlar... (Illich, 1996, s. 151-152)

Illich’in ‘okuyucu ilgisini canlı tutma’ gayretine rağmen anlaşılmazlıkla itham edildiği durumlar da olmuştur. Örneğin, erken bir tarihte Ivan Illich’in eğitim düşüncesini eleştirel inceleyen Michael Macklin “When Schools are Gone: A Projection of the Thought of Ivan Illich” (1976) (Okullar Kaldırıldığında: Ivan Illich’in Düşüncesinin Bir İz düşümü) isimli eserinde, “Illich’in iddialarıyla temelde aynı fikirde olsam da kendisi teorisini ikna edici biçimiyle sunmadı, bunun açık bir nedeni yazılarının anlaşılmasının genellikle çok zor olmasıdır” yorumunu yapmıştır. Macklin’in Illich’in bir yazısından aktardığı pasajda gerçekten de bir anlaşılmazlık vardır. Ancak, Illich’in sonraki çalışmalarında bu eleştirileri dikkate aldığını ve “uzmanlık gerektirmeyen” daha “sade” bir dil kullandığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Ayrıca sosyal bilimlerde teorisyenlerin “anlaşılamama” problemi aslında daha yaygındır. Foucault, Bourdieu, Habermas vd. için de “dili ağır” etiketlemesi yapılmıştır. Ekonomist Nicholas Gruen (1957-), Ivan Illich’in söylemini tanıttığı bir yazısında dikkat çekici şu yorumu yapmıştır:

Illich’in, söylemin iktidar aracı olarak kullanılması sonucunda Batı’nın oligarşiye yönelmesi hakkındaki kaygıları Foucault’da da vardır. Ancak Illich’i Foucault’dan çok daha samimi buluyorum. Foucault’nun Yunan politik kavramları olan *parrhēsia* ve *isegoria* üzerine son dönem dersleri son derece basittir ve içlerinde bazı dikkat çekici içgörüler de barındırır. Ama çoğu zaman Foucault’yu anlamaz buluyorum ve hassas bir anlayışa ulaşmak için çabalasam bile onun fikirlerini kullanmak zor. [Üstelik] bunları kullananlar ‘entelektüel pozcular’ (*intellectual poseurs*) olarak (çoğunlukla hak ettikleri) bir üne sahiptirler. Ayrıca, Illich’in değerleri ve uğruna savaştığı şey açık ve benim için cana yakın. Foucault’nun sempatisinin nereye dayandığı çok daha az açıktır. (Gruen, 2021)

Illich yazılarında *anekdotları ve gerçek hayattan örnekleri* görüşlerini güçlendirmek için kullanmıştır. Onun bu tarzı okuyucularını heyecanlandırmış ve yanlısamalarını sorgulamalarına katkı yapmıştır. Aşağıdaki pasaj buna iyi bir örnektir:

Birkaç yıl önce Mezquital’deki çöl düzlüğüne on iki metrelik bir Coca-Cola tabelası asan işçileri izlemiştim. Ciddi bir kuraklık ve kıtlık Meksika’nın dağlık bölgelerini kasıp kavurmuştu. Ixmiquilpan’daki fakir bir Hintli olan ev sahibim, ziyaretçilerine pahalı siyah şekerli sudan küçük bir tekila bardağı ikram etmişti. Bu sahneyi hatırladığımda hâlâ öfke duyuyorum; ama iyi niyetli ve iyi maaşlı bürokratların Latin Amerika okul müfredatını ciddi biçimde tartıştığı UNESCO toplantılarını hatırladığımda ve coşkulu liberallerin daha fazla okul ihtiyacını savunan konuşmalarını düşündüğümde çok daha fazla öfkeleniyorum (Illich, 1970, s. 159).

Illich'in bu anekdotlu anlatım özelliği için rol modeli "ustam" dediği Leopold Kohr'du. Illich'in anlatımıyla "Kohr, teorileri açıklayarak değil, hikayeler anlatarak öğreten, sağduyulu bir öğretmendi... Modern bilimin düzyazı sınırını aşarak bilimsel değerlendirme ile estetiği iç içe geçirerek olay örgüsünü toplumsal morfolojinin temeli haline getirdi." (Kaller-Dietrich, 2011).

Illich'in dili ve retorisi, *etik ve felsefi inançlarından* beslenmiştir. Illich teolojik arka planının unsurlarını sık sık söylemine taşımıştır ve toplumsal sorunların ahlaki boyutlarının altını çizmiştir. Bir örnek vermek gerekirse, Ivan Illich "İşsizlik Hakkı" (2010a) eserinde örgütlü modernliği incelediği bölümde teolojik bir analogi kullanarak meslekleri "yeni ruhban sınıfı" olarak takdim etmiştir:

Liberal bir mesleğin baskıcı bir mesleğe dönüşüm süreci ile kilisenin kurumsal yapısı birbirine benzer. Gülünç bir şekilde biyokratlara dönüşmüş hekimler, gnosokratlara [bilgi hükümlerleri] dönüşmüş öğretmenler ve thanatokratlara [ölüm hükümleri] dönüşmüş cenaze levazimatçıları meslek birliklerinden çok devlet destekli ruhbanlara benziyorlar. Geçerli bilimsel ortodoksinin kabullerini öğretmekle meşgul olan profesyonel, bir ilahiyatçı gibi davranır. Bir ahlak müteşebbisi olarak rahibin rolünü oynar; kendi aracılığına ihtiyaç duyulmasını sağlar. Sefere çıkmış bir yardım gönüllüsü olarak biraz da misyonerin rolünü oynar ve imkanları az olan insanları avlar. Engizisyon yargıçları olarak ortodoks kabullerin dışında kalanları kanun dışı ilan eder ve kendilerinin birer problem olduğunu anlamaktan aciz inatçılara kendi çözümlerini dayatır. İnsan varlığının rahatsızlıklarından herhangi birine derman olmak amacıyla yola çıkan bu çok yüzlü otoriteleşme, her mesleği bir mezhebin eşdeğeri haline getiriyor. Bu yüzden, bu tahakkümcü mesleklerin toplum tarafından kabul görmesi esas olarak politik bir olgudur. (Illich, 2010a, s. 58-59).

Illich, çağdaş dünyayı kavramaya başlama noktası olarak *ritüelleri* almıştır ve özellikle Yunan mitolojisinden yararlanmıştır. Örneğin, "Okulsuz Toplum" (2013a) eserinde Sisifos miti metaforuyla modern insanın sürekli artan (ve tabii karşılanamayan ve sonuçta üzüntü veren) beklentilerinin aslında ilerlemeyi durduracak bir ideolojik tuzak yarattığına dikkat çekmiştir (Munoz, 2016).

Modern şehirlerde yaşayanların zihinsel durumları mitsel gelenekteki cehennem imgesinde ortaya çıkmaktadır. Bir süre için Thanatos (ölüm)'e zincirlenmiş olan Sisifos, ağır bir taşı yüksek bir dağın tepesine kadar iterek çıkarmak zorunda kalır ve taş her seferinde zirveden aşağıya düşer. Tantalos, tanrılar tarafından, yemeklerine katılmak üzere davet edilir ve bu vesileyle ölümsüzlük veren tanrıların yiyeceklerinin nasıl hazırlanacağı hakkındaki bilgileri çaldığından dolayı, kurumuş bir nehir kenarında kurumuş meyve ağaçları altında sonsuza dek açlık ve susuzluğa mahkûm olur. Artan talepler dünyası sadece bir kötülük değil, aynı zamanda, cehennemin ta kendisi olarak da adlandırılabilir. (Illich, 2013a, s. 133)

Illich, kendi gerçekliğinden yola çıkarak, (içtenlikle "arkadaşlarım" dediği) Hugh of Saint Victor (1096-1141) ve Saint Thomas Aquinas (1225-1274) gibi geçmişin teolog ve filozoflarına derin bir yakınlık hissetmiştir. Ama dikkatini 20. yüzyılın sonunda ortaya çıkmaya başlayan ve 21. yüzyılın yaşam tarzlarını kesin olarak belirleyen sibernetik ve dijital araçlar gibi bir dizi olaya odaklanmaktan asla vazgeçmemiştir (Beck, 2016).

Illich'in dili ve retorisinin önemli bir diğer özelliği *okuyucuyu harekete geçiren (praxist) mesajlar* içermesidir. Illich'in söylemi okuyucuları varsayımlarını yeniden gözden geçirmeye ve baskıcı kurumlara meydan okumaya çağırılmaktadır. Örneğin "Celebration of

Awareness” (Farkındalığın Kutlaması) eserinin (1970) “A Constitution for Cultural Revolution” (Kültür Devrimi İçin Bir Tüzük) isimli bölümünden aşağıya uyarlanmış metinde Ivan Illich, Martin Luther’in (1483-1546) “95 Tez”inde, Adam Smith’in (1723-1790) “Ulusların Zenginliği”nde ya da Karl Marx (1818-1883) ve Friedrich Engels’in (1820-1895) “Komünist Manifesto”sunda olduğu gibi coşkuludur:

Kapitalist-liberal dünya görüşü kurumlara yansıtılmıştır ve halk artık onların tutsağıdır. Fabrikalar, hükümetler, haber medyası, hastaneler, okullar vd. bu dünya görüşünün hizmetçisi olarak paketlenmiş mal ve hizmetler üretmektedirler. Bu sistemden çıkarı olanlar neye inanıyorlarsa ya da (din, ideoloji, ekonomik çıkar ve genel olarak statü gibi) neyi söylemlenmişlerse, ilerlemeyi bu söylemin kurumsallaşması olarak algılamaktadırlar. Örneğin artan mobilitayı, General Motors’a veya Boeing’e (fiyatının onun belirleyeceği) bir bağımlılık değil de konfor ve güvenlik olarak görüyorlar. Yine örneğin doktor ve hastane arzını, acıların uzun süreli paketlenmesi değil de genel refahın sağlanması olarak görüyorlar. Ve yine örneğin, alt sınıflara kapanan paralı ve markalı eğitimi, ebeveyn sorumluluğunu kurumlara aktarma (velayet bakımı), yüzde yirmilik elit kontenjanına giriş belgesi ve siyasal erk sahibi olma hakkı olarak görüyorlar. “Ve bunların hepsini Hıristiyan, liberal veya komünist erdemlerin beyin yıkamasıyla paketliyorlar” (Illich, 1970, s. 153).

Tartışma ve Sonuç

Ivan Illich’in modern toplum kurumlarına yönelik sistematik eleştirilerini eleştirel teori alanında bütüncül bir söylem oluşturduğunu iddia eden bu inceleme bir “yorumlama egzersizi” olarak görülebilir. Ancak bu iddia eleştirel söylem analizi verilerine dayandırıldığı için bilimsel değeri vardır. Çalışmanın başında ifade edildiği üzere bu incelemenin sosyolojinin teori ve yöntem alanındaki arayışlara katkı sağlaması beklenmektedir.

Bu çalışmadaki söylem analizi verilerine göre, Ivan Illich’in sıradan bir modern toplum eleştirmeni olmadığı, aksine yeni bir toplum modeli öneren önemli bir sosyal teorisyen olduğu rahatlıkla söylenebilir. Ivan Illich’in modern toplum kurumlarının eleştirisine odaklanan yazı bütününde (*corpus*) sosyolojik bir teorinin sahip olması gereken tüm özellikler mevcuttur. Şöyle ki, Illich’in yazılarının kendi sosyal ağındaki bilimcilerin destek verdiği ampirik bir temeli vardır ve bu temelden sosyal kalıpları açıklayabilmektedir; aşırı soyut değil test edilebilir niteliktedir; mantıksal olarak tutarlıdır yani kavramları ile önermeleri arasında açık bir ilişki vardır; genellenebilir niteliktedir, örneğin söylemin odaklandığı kurumsallaşma ve profesyonelleşme süreçleri az çok tüm toplumlarda gözlenmektedir; toplumsal kurumların eleştirisini yaptığı için teorinin kapsamı tanımlanmıştır; teorik örgünün yapıldığı eserleri sistematik ve bağlantılıdır; toplumsal ve çevresel sorunların kriz aşamasına geldiği günümüz dünyası için oldukça günceldir; ve Illich’in takipçileri epistemik bir topluluk oluşturmaktadır.

Illich tüm yazılarında, “endüstrileşmenin kullanım değerlerine yönelik ekonomiyi ortadan kaldırmak suretiyle bireyi piyasaya, profesyonellere ve genel olarak kurumlara bağımlı kıldığı ve bunun sonucunda modernleştirilmiş yoksulluğun ortaya çıktığı şeklindeki gözlemini tez haline getirmiştir.” (Kaller-Dietrich, 2011). Bu teze bağlı kaldığı için de mülkiyete dayalı bireycilikten ve kapitalist mal üretimine ve dolaşımına dayanan modernist teorilerden uzak durmuştur. Bununla birlikte Illich, postmodernist eleştirilerden (görece Foucault’dan) beslenmiş olmasına rağmen postmodernist de değildir. Ivan Illich’in eleştirel söylemi, postmodernizm biçimsel olarak şekillenmeden önce şekillenmiştir. O, büyük anlatılara meydan okuyan postmodernist söylem ile ortak bir zemini paylaşırsa da postmodernizmin moderniteyi katı retçi tutumuna katılmaz. Illich önerdiği ilkeler doğrultusunda modern toplum kurumlarının yeniden yapılandırılabilirliğine inanmaktadır. Ayrıca Illich, olumsuzluklarını eleştirmesine

rağmen Aydınlanmaya bağlıdır; Habermas gibi Aydınlanma düşüncesinden ayrılmadan onun özgürleştirici potansiyeline inanarak modernizmi *vernacular* (doğal) temelinden yeniden tanımlamak istemektedir. Herrera'nın (2022) betimlemesiyle, Illich'in söylemi "moderniteyi moderniteden uzaklaştırmak için özerk bir düşünce arayışıdır." Ya da Humberto Beck'in betimlemesiyle Illich (2016) bize "başka bir modernitenin mümkün olduğunu" göstermeye çalışmaktadır.

Illich'in söylemi modern toplum kurumlarına yönelik eleştirel bir sorgulama girişimidir. Illich'e göre, kurumlaşmış işlevler uzman bağımlılığına yol açmaktadır ve bireysel failliği pasifleştirmektedir. Daha genel olarak ise ilerleme paradigması *vernacular* yaşam tarzlarına kaos katmaktadır ve böylece modern bir entropi (ters işlevlilik) ortaya çıkmaktadır. Çözüm olarak Illich, kurumsal hizmetlerin (devlet, piyasa, kilise vd.) merkezleştirilmesini ve bireylerin ve toplulukların güçlendirilmesini önermektedir. Bu değişim sürecinde bireyler ve topluluklar mütevazı (şenlikli) araçlar geliştirmeli ve kullanmalı ve fiziksel ve ruhsal öz disiplinin sağlanabileceği arkadaş çevresi içinde kalmalıdır (Munoz, 2016). Illich bu önerilerinin toplum düzeyinde uygulanabilmesi için "sürekli ekonomik büyüme zihniyetinin terk edilmesini" ve "sınırlama fikrinin benimsenmesini" temel ilkeler olarak belirlemiştir. Illich bu ilkeler temelinden bir "etik uyanış" beklemektedir. Bu beklentisini "Şenlikli Toplum" (1989) eserinde açık olarak ifade etmiştir:

Hem çok modern olan hem de endüstrinin egemenliği altında olmayan, gelecekteki topluma ilişkin bir teori formüle edebilmek için, doğal ölçek ve sınırları tanımak gerekir. Makinelerin, ancak belli sınırlar içinde kölelerin yerini alabildiğini, bu sınırların ötesindeyse yeni bir köleliğe yol açacağını kabul etmemiz gerek... Bu sınırlar bir kez tanınınca, 'kişiler', 'araçlar' ve 'yeni bir ortak yaşam' arasındaki üçlü ilişkiyi eklemelendirme mümkündür. Modern teknolojilerin, yöneticilerden çok siyasal açıdan birbiriyle ilişkili bireylere hizmet ettiği böyle bir topluma ben "şenlikli" diyeceğim. (s. 10)

Illich'e göre, makul bir 'öz sınırlama', artan sayıda insanın gittikçe daha azıyla, giderek daha fazlasını yapmasına yol açacaktır. Şenlikli bir topluma dönüşüm için organik bir düşünce çizgisi ve politik eylem buradan türetilir. Egemen teknomanya ile kurumsal kibire karşı toplumsal dönüşüm ya da Illich'in ifadesiyle "kurumsal devrim" tedricen gerçekleşecektir ama başlaması acildir (Kaller-Dietrich, 2011; Cayley, 2005). Görüldüğü üzere, Illich kişisel özgürlüğün kullanılmasına engel olan araçları, normları ve yapıları dışlamayı amaçlayan yeni bir politika yapılandırmaya çalışmıştır. Bu politika araçların alanını üç değeri koruyacak biçimde sınırlamayı hedeflemiştir; atfedilmiş değil "*Kendi kendini tanımlayan çalışma*" ile "*Adalet*" içinde "*Hayatta kalma*" (Illich, 1973). Bu formülasyon ile bireyler ve topluluklar kendilerinin belirlediği gereksinimlerini karşılayacak biçimde yeni bir üretim sisteminin toplam verimine katılmış olacaklardır. Illich bu yeni toplumun ismi olarak da "şenlikli" terimini endüstrideki üretkenliğin tam karşıtını vurgulamak için özellikle seçtiğini belirtmiştir. Şenliklilik, insan-doğa ve insan-insan etkileşiminde özerk, yaratıcı ve anlamlı ilişkiler anlamına gelmektedir. Bu aynı zamanda ahlaki bir değerdir. Şenlikli topluma dönüşüm, bütün insanlar arasında aşağı yukarı eşit biçimde dağılmış gizil bir kaynak olan kişisel enerjinin korunmasına, azami kullanımına ve tadına varılmasına öncelik veren bir yaşama biçiminin ve politik sistemin gelişmesini sağlayacaktır. Illich'e göre, şenlikli toplum, her bireyin topluluğun araçlarına en geniş ve özgür biçimde erişmesini garantileyen ve özgürlükleri ancak bir başkasının eşit özgürlüğü yararına kısıtlayan yapısal bir değişimin sonucunda gerçekleşecektir (1989). Illich'in tüm bu önerisi modernizmin sorgulanamaz kategoriler olarak tabulaştırdığı unsurları politik müzakere nesnelere dönüştürmeyi gerektirmektedir (Herrera, 2022). Tam olarak aynı olmasa da benzer yaklaşım Habermas'ın "İletişimsel Eylem Teorisi"nde de mevcuttur.

Murray Bookchin'in(1999), 'merkezi otoritenin kalıcı gözükteği bu çağda, modern toplumun yerel gruplar tarafından yönetilmesi nasıl olacak?' sorusunu Ivan Illich önceden yanıtlamış gözüküyor. Illich demokrasi görünömlü yönetsel faşizmlerin alternatifi olarak, "toplumun bir üyesinin kıt bir kaynaktan en fazla ne kadar talep edebileceğine halkın karar verdiği" politik bir dönüşüm önermektedir. Illich'in (1989) tasarımına göre, bu dönüşüm sürecinde insanlar, uzun bir süre boyunca bu sınırları görece sabit tutma konusunda anlaşacaklardır; nüfusun daha büyük bir yüzdesinin daha az şeyle daha fazla iş yapmaya katılmasını sağlamak için sürekli yeni yollar araştırılmasına öncelik vereceklerdir.

Ahmet Mutlu (2008), Illich'in bu politik dönüşüm tasarımını "Anlaşılacağı üzere Illich, ekolojik tasarımlı bir toplum ve yönetim yapısını kurmak için egemen sistemin araçlarını, ona karşı kullanmayı öngörmektedir." şeklinde yorumlamıştır. Ancak Illich'in öngördüğü politik dönüşümde incelikli bir nokta var; Illich "teknolojik zorunluluklara" körü körüne bağlı oldukları için şenlikli (toplumcu) bir yapının inşasını engelleyen hem kapitalist hem de sosyalist toplumları eleştirmektedir. Ona göre, her iki modelde de toplumun kontrolü bir siyasi parti veya bir grup kapitalist tarafından seçilen teknokratların ellerine verilmiştir. Her ikisi de üretimin sınırsız büyümesine hizmet etmektedir. Buna karşın, "teknolojik zorunluluğun reddedilmesi" fikri, çoğunluğun hangi sınırlar altında yaşamak istediğini belirlemesi için halkın yargısına tabi olacak teknolojik boyutların arayışına başlamanın temelidir (Esteva, 2015). Cyr'ın değerlendirmesine göre (1990), ilginç biçimde birçok kişi Illich'in hem sağ (bireyci) hem de sol (toplumcu) eğilimlere karşı çıktığını düşünüyor ve rahatsız oluyor. Gerçekte O, ne bir sosyalist ne de bir kapitalisttir, anarşist hiç değildir, O benzersizdir.

Bu çalışmanın özel önemi, modern toplum yaşantısının artan problemlerine çözüm arayışları devam ederken "elimizdeki hazinenin kıymetini bilmek için bir çağrı" olmasıdır. "Postmodern dönem", "bilgi çağı", "endüstri ötesi toplum" vd. adlandırılan 21. yüzyıl toplumsal ve çevresel bozulmalarıyla bir bunalım çağıdır. Herrera'nın sözleriyle ifade edersek, "insanlık bugün belki de her zamankinden daha çaresiz ve savunmasızdır. Yüzyılların inşa ettiği şey bize onun en kaba yönlerini gösteriyor: Toplum, tarihsel görevini yerine getiremeyen boş kavramlar ve pratikler aracılığıyla başarısız bir şekilde tepki vermeye çalışıyor: Geleceğe giden yolu yönlendiren tek ışık, kendi yıkımımızın ateşi gibi görünüyor." (2022, s. 347). Çağdaş sosyoloji teorileri arasında klasikleşmiş Marx'ın diyalektik teorisi gibi küresel bunalımdan pratik çıkış yolunu gösteren "güncel reçeteler" henüz yazılmamış ise de belirli bir içgörü sunan teoriler mevcuttur ve teorik arayışlar devam etmektedir. Teorik alana kuş bakışı göz gezdirdiğimizde; postmodern teori, Frankfurt Eleştirel Okulu, Latin Amerika Bağımlılık Okulu, postkolonyal teori, Meksika Marxit Okulu, eko-eleştiri, feminist teori, kesişimsellikler teorisi, eleştirel ırk teorisi, eleştirel pedagoji, eleştirel psikoloji... gibi toplumsalın farklı boyutlarına ve farklı problemlerine odaklanmış çok sayıda teorinin mevcut olduğu dikkatimizi çeker. Anılan bu teorilerin her biriyle Illich'çi söylemin dolaylı bağlantıları vardır ve fakat belirli bir teorinin farklı versiyonlarından biri değildir veya belirli bir teoriye angaje değildir. "Onu Latin Amerika Katolik kiliselerinden yayılan Kurtuluş Teolojisinin bir versiyonu olarak görmek de büyük bir yanılgı olacaktır" (Kaller-Dietrich, 2011). Illich'çi söylem toplumsal yaşantıya egemen olan paradigmalardan ve mevcut toplumsal kurumların şenlikli araçlar yoluyla değiştirilmesini esas aldığı için yani yeni bir toplum modeli (şenlikli toplum) önerdiği için onu özerk bir sosyal teori olarak nitelemek doğru bir çıkarım olacaktır. Tabi daha geniş bir çalışma ile çağdaş sosyoloji teorileri arasına önerdiğimiz bu teori ayrıca ayrıntılandırılmalıdır.

Illich'çi söylemin gerçekçiliğini günümüzde yaşanan olaylar görece doğrulamaktadır. Teoriye yönelik erken tarihli eleştiriler sonrasında dünyada pek çok toplumsal değişme yaşandı, ancak hayret verici olan şu ki Illich'in 1970'lerdeki argümanları 2020'ler dünyasında ve yakın gelecekte geçerli gözüküyor. Örneğin, yapay zekanın hâkim hale gelmesiyle pek çok mesleğin

ve uzmanlığın yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalması durumu, Illich'in "İşsizlik Hakkı" (2010a) eserindeki bir öngörü ve beklentiydi. Günümüzde bu beklentinin gerçekleşmesi halinde işsizlik başta olmak üzere pek çok sosyal problem ortaya çıkacaktır, ancak bu durum "işin insani boyutunu geri kazanmak" için bir fırsat da yaratacaktır. Bu yeni dönemde "işin değeri" yeniden tanımlanarak, boş zaman, ilişkisellik ve katılım gibi "profesyonel olmayan faaliyetlere" değer verilebilecektir. Bunun ipuçları görülmeye başlamıştır; çalışma saatlerinin azaltılması, uzaktan çalışma gibi yeni uygulamalar Illich'çi teze uygundur.

Bu çalışmada gerçekleştirilen eleştirel söylem analizine göre, Illich'in metinleri bilimsel yöntem ve tekniklerin normlarına ve standartlarına pek uymasa da akademik elitist tavrı aşmaya çalışan daha esnek bilim anlayışlarının rağbet görmeye başladığı unutulmamalıdır. Rule (2001), sosyal dünyanın teorik açıklamalarını değerlendirmeye yönelik entelektüel standartların değişmeye mahkûm olduğunu ifade etmiştir.

Illich, toplumsal çözümlerken, akademik bilimin problem olarak görmediği veya daha az önemseydiği temaları ısrarla öne çıkarmıştır ve egemen ya da moda paradigmaların kenarında veya ötesinde yer almıştır. Ama bu Rule'un "bir zamanlar göz kamaştırıcı çoğu söylem ve teori, sosyolojik hayal gücü üzerindeki iddialarını neredeyse hiçbir iz bırakmadan kaybettiler" (2001) eleştirisinin üstünde bir duruştur. Illich'in söyleminin güncelliğini koruduğunu dahası rağbet gördüğünü rahatlıkla söyleyebiliriz. Illich Batılı eğitim sisteminin bürokrasiye boğulacağını veya tıp sisteminin yaşamın her alanında *iatrogenesise* yol açacağını öngörüyordu. Daha 1970'lerde enerji krizi ve trafik kaosu konularını inceleyerek şimdi önemi artan bisiklete övgüde bulunuyordu. Bugün geniş kabul gören teknoloji eleştirisi de onun söyleminin önemli bir bileşenydi. Zamanının ötesinde olan Illich'in söyleminin önemi her geçen gün daha da anlaşılacaktır. Sarıtaş ve Bayraktar'ın (2020) dikkat çektiği üzere, günümüzde "Illich'in söylemlerinin bir ütopya ya da fantezi olmadığı açıktır. Örneğin; dünya genelindeki salgın düşünüldüğünde, (covid-19) insanlar evlerine hapsolmuş, eğitim dijitalleşmiş ve Illich'in de ifade ettiği gibi salgın hastalıklar karşısında, bireylerde, sağlık kurumuna karşı bir güvensizlik ortaya çıkmaya başlamıştır."

Taylor'ın değerlendirmesiyle, modernite, tarihte benzeri görülmemiş şekilde küresel ölçekte insan refahını artırma vaadi vermektedir ama bir yandan da yabancılaştırmaktadır ve şiddete yol açmaktadır. Bu bizi modernitenin destekçileri ve karşıtları ya da "Aydınlanma Projesi"ne inananlar inanmayanlar arasındaki basit ve gürültülü tartışmanın ötesine taşınmalıdır. Illich bize genel vizyonuyla ve argümanlarının etkileyici tarihsel ayrıntılarıyla anti-modernizmin klişelerine düşmeden yeni bir yol haritası sunmaktadır (2005). C. Douglas Lummis (1936-), devrimci gelenekle radikal bir tezat oluşturan Illich'çi yeniden yapılanma önerisini "yeni bir tür devrim" olarak nitelmiştir. Ona göre, kalkınmanın ve küreselleşmenin ötesine geçen bu devrim; ekonomik alanın sınırlandırılmasını, politikayı ve ahlakı toplumsal yaşamın merkezine yeniden oturtmayı, insan hakları ve ulus devletin ötesinde yeni politik ufuklar üstlenerek topluluğu geri almayı, radikal çoğulculuğu benimsemeyi, temsili ve katılımcı demokrasiyi radikal demokrasiye geçiş biçimleri olarak kullanarak birçok dünyanın kucaklanabileceği bir dünya yaratmayı hedeflemektedir (1996).

Önemine rağmen akademi Illich'çi söyleme henüz gerekli ilgiyi göstermemiştir. Ancak Illich, çeşitli düşünce topluluklarının ve sosyal ağların ana karakteri haline gelmeye başlamıştır. Bunlardan Dougald Hine (1977-) ve Paul Kingsnorth'un (1972-) "Uncivilization Manifesto" (2009) (Uygarsızlık Manifestosu) ile başlattığı "The Dark Mountain Project" (Karanlık Dağ Projesi) dikkat çekmektedir (<https://dark-mountain.net/>). David Cayley (2005) ve Humberto Beck (2016), Ivan Illich'in gerçek "okunabilirlik saatine" ancak bu yeni yüzyılda eriştiğini haber vermektedirler. Dilbilimde "okunabilirlik" (*legibility*) genel olarak metinlerin yapısı ve

içeriği gibi ölçütlere göre anlaşılabilirliğidir. Felsefede anlatının zamanla ilişkisini kuran Walter Benjamin'in (1892-1940) "okunabilirlik ilkesi" ise, her eserin, her metnin, hem belirli bir döneme ait olduğunu, hem de yalnızca belirli bir tarihsel anda tam olarak okunabilir hale geldiğini gösteren tarihsel bir indeks içerdiğini öne sürer. Benjamin'e göre, sadece kendi bilinebilirliğinin şimdisine erişmiş imge okunabilir (Benjamin, 2014; Agamben, 2005, p. 145). David Cayley (2005), "halâ taze, inandırıcı ve son derece güncel" bulduğu Illich'in yazılarında "hem umut verici hem de önsezi içeren bir aciliyet havası" olduğunu ve bunların "tam olarak tarihsel anlarını hedefledikleri" ifade etmiştir.

Kaynakça

- Agamben, G. (2005). *The time that remains - a commentary on the letter to the Romans*. (ed.) Werner Hamacher, P. D. (trans.), Stanford University Press.
- Anderson B. C. (2022, February) *The genius of Ivan Illich*. <https://www.firstthings.com/article/2022/02/the-genius-of-ivan-illich>
- Bağcı, H. E. Ed. (2013). Sunuş. (iç.) *Frankfurt Okulu*. Doğu Batı.
- Beck, H. (2016). *Otra modernidad es posible: el pensamiento de Ivan Illich*. Malpaso.
- Benjamin, W. (2014). *Pasajlar*. A. C. (çev.), YKY.
- Best, S. & Kellner, D. (2011). *Postmodern teori – eleştirel soruşturmalar*. M. K. (çev.), Ayrıntı.
- Bookchin, M. (1999). *Toplumunu yeniden kurmak*. Metis.
- Casagrande, L. & Coradini de Freitas, N. (2020). Organizing in the age of systems: Ivan Illich's critical contributions to organization studies. *Cadernos EBAPE.BR* 18(2), Apr-Jun 2020. 254-267. <https://doi.org/10.1590/1679-395177954x>
- Cayley, D. (2005). *The rivers north of the future - the testament of Ivan Illich as told to David Cayley*. House of Anansi.
- Cayley, D. (2018). *Ivan Illich ile söyleşiler*. B. İ. D. (çev.), Yeni İnsan.
- Cayley, D. (2021). *Ivan Illich: An intellectual journey*. Pennsylvania State University Press.
- Cole, S. Ed. (2001). *What's wrong with sociology?* Transaction.
- Cooley, A. (t.y.). *Ivan Illich - Austrian philosopher and priest*. [encyclopedia item] Encyclopaedia Britannica. Ekim 25, 2023 de <https://www.britannica.com/biography/Ivan-Illich> den erişildi.
- Cyr, G. (1990). *An analysis and evaluation of Ivan Illich's social and educational philosophy in the light of his early development and the major critiques of his theories*. [Unpublished master dissertation]. McGill University. <https://escholarship.mcgill.ca/concern/theses/0k225c187>
- Esteva, G. (2015). Time to enclose the enclosers with Marx and Illich. *The International Journal of Illich Studies*. 4(1). September 11, 2015. 70-96.
- Fairclough, N. & Wodak, R. (1997). Critical Discourse Analysis. (in) Teun A. Van Dijk (ed.), *Discourse as social interaction - Discourse studies: A multidisciplinary introduction, Volume 2*. Sage. 258-285.
- Foucault, M. (2014a). *Özne ve iltidar*. I. E. & O. A. (çev.), Ayrıntı.
- Foucault, M. (2014b). *Kliniğin doğuşu – Tıbbi algının arkeolojisi*. Ş. Ü. (çev.), Epos.
- Fromm, E. (1970). Introduction. (In) Ivan Illich, *Celebration of awareness - A call for institutional revolution*. Anchor Books. vii-x.
- Gabbard, D. A. (1993) *Silencing Ivan Illich: a Foucauldian analysis of intellectual exclusion*. Rowman & Littlefield.

- Geuss, R. (2002). *Eleştirel teori – Habermas ve Frankfurt Okulu*. F. K. (çev.), Ayrıntı.
- Gruen, N. (2021, November 2) *Practical steps towards Ivan Illich's world*. <https://clubtroppo.com.au/2021/11/02/practical-steps-towards-ivan-illichs-world/>
- Habermas, J. (1981) Modernity versus postmodernity. S. B.-H. (trans.), *New German Critique*, 22, Special Issue on Modernism. Winter 1981, 3-14.
- Habermas, J. (1993). *İdeoloji olarak teknik ve bilim*. M. T. (çev.), YKY.
- Habermas, J. (2001a). *İletişimsel eylem kuramı – C1: Eylem rasyonelliği ve toplumsal rasyonelleşme*. M. T. (çev.), Kabalıcı.
- Habermas, J. (2001b). *İletişimsel eylem kuramı – C2: İşlevselci aklın eleştirisi üzerine*. M. T. (çev.), Kabalıcı.
- Haldane, J. B. S. (1927). On being the right size. (in.) *Possible Worlds and Other Essays*. Chatto and Windus. 18-26.
- Hartch, T. (2015). *The prophet of Cuernavaca: Ivan Illich and the crisis of the west*. Oxford University Press.
- Herrera, L. R. P. (2022). Reseñas Y Comentarios Bibliográficos: Beck, Humberto (2016). Otra modernidad es posible. El pensamiento de Iván Illich. México: Malpaso. *Estudios Demográficos y Urbanos*, 37(1), 109, enero-abril, 2022, 347-353 <http://dx.doi.org/10.24201/edu.v37i1.2128>
- Hine, D. (2023). *At work in the ruins: finding our place in the time of science, climate change, pandemics and all the other emergencies*. Chelsea Green.
- Horkheimer, M. (2005). *Geleneksel ve eleştirel kuram*. M. T. (çev.), YKY.
- Horkheimer, M. & Adorno, T.W. (2014). *Aydınlanmanın diyalektiği*. N. Ü. & E. Ö. K. (çev.), Kabalıcı.
- Hutchins, R. M. & Adler, M. J. Eds. (1970). Preface to Ivan Illich's article "The need for cultural revolution". (in) *The great ideas today 1970 - Featuring a symposium: the idea of revolution - Encyclopaedia Britannica*. William Benton. 28-44.
- Illich, I. (1970). *Celebration of awareness - A call for institutional revolution*. Anchor.
- Illich, I. (1971). *Deschooling society*. Penguin.
- Illich, I. (1973). *Tools for conviviality*. Harper & Row.
- Illich, I. (1974). *Energy and equity*. Calder & Boyars.
- Illich, I. (1975). *Medical nemesis - the expropriation of health*. Calder & Boyars.
- Illich, I. (1977). Disabling Professions. (in.) Illich, I. (ed.) (2010). *Disabling Professions*. Marion Boyars. 11-40.
- Illich, I. (1978a). *The right to useful unemployment and its professional enemies*. Marion Boyars.
- Illich, I. (1978b). *Toward a History of Needs*. Pantheon.
- Illich, I. (1981). *Shadow work*. Marion Boyars.

- Illich, I. (1982). *Gender*. Pantheon.
- Illich, I. (1985). *H₂O and the waters of forgetfulness*. Heyday.
- Illich, I. (1989). *Şenlikli toplum*. A. K. (çev.), Ayrıntı.
- Illich, I. (1992a). *Enerji ve eşitlik*. U. U. (çev.), Ağaç.
- Illich, I. (1992b) *In the mirror of the past - lectures and addresses 1978-1990*. Marion Boyars.
- Illich, I. (1993). *In the vineyard of the text - a commentary to Hugh's didascalicon*. The University of Chicago Press.
- Illich, I. (1996). *Gender*. A. F. (çev.), Ayraç.
- Illich, I. (1997). The wisdom of Leopold Kohr. *Bulletin of Science, Technology & Society*, 17(4), 157-165.
- Illich, I. (2000). *Tüketim köleliği*. M. K. (çev.), Pınar.
- Illich, I. (2007). *H₂O ve unutkanın suları*. L. B. (çev.), Yeni İnsan.
- Illich, I. (2010a). *İşsizlik hakkı*. D. K. (çev.), Yeni İnsan.
- Illich, I. (2010b). Needs. (in.) Sachs, W. (ed.) (2010). *The development dictionary - a guide to knowledge as power*. Zed Books. 95-111.
- Illich, I. (2011). *Sağlığın gaspı – medical nemesis*. S. S. (çev.), Ayrıntı.
- Illich, I. (2013a). *Okulsuz toplum*. M. Ö. (çev.), Şule.
- Illich, I. (2013b). *Gölge iş*. D. K. (çev.), Yeni İnsan.
- Illich, I. (2019). *Geçmişin aynasında - ders ve konuşma notları 1978-1990*. Yeni İnsan.
- Illich, I. & Sanders, B. (1988). *ABC - Alphabetization of the Popular Mind*. North Point.
- Illich, I. & Sanders, B. (2015). *ABC - Aklın modernleşmesi*. Ü. Ş. (çev.), Yeni İnsan.
- Jacobsen, M. H. & Tester, K. (2014). Giriş. (in.) Bauman, Z. (2014). *Sosyoloji ne işe yarar?* Ayrıntı. 11-16.
- Kahn, R. & Kellner, D. (2007). Paulo Freire and Ivan Illich: technology, politics and the reconstruction of education, *Policy Futures in Education*, 5(4), 2007, 431-448.
- Kaller-Dietrich, M. (2011). *Vita di Ivan Illich. Il pensatore del novecento più necessario e attuale*. Edizioni dell'Asino.
- Kızılçelik, S. (2015). *Çağdaş sosyoloji kuramları*. Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi.
- Kohr, L. (1957). *The breakdown of nations*. Rinehart.
- Kung, C. F. (1979). *Illich's "Learning Web Theory" and its implications for development: for the rural regions of Malaysia*. [Unpublished doctoral dissertation]. Loyola University of Chicago. https://ecommons.luc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2815&context=luc_diss
- Layder, D. (2014). Sosyal teoriye giriş. Ü. T. (çev.), Küre.

- Lemmerer, E. (2009). *Examining a sample of the American-Mexican scientific cooperation in the 1960s: a social network analysis of the CIDOC-network*. [Published master dissertation]. University of Vienna. <https://phaidra.univie.ac.at/download/o:1260632>
- Lummis, C. D. (1996). *Radical democracy*. Cornell University Press.
- Macklin, M. (1976). *When schools are gone: a projection of the thought of Ivan Illich*. University of Queensland Press.
- Marcuse, H. (1964). *One-dimensional man; studies in the ideology of advanced industrial society*. Beacon.
- Marcuse, H. (1990). *Tek boyutlu insan; ileri işleyim toplumunun ideolojisi üzerine*. A. Y. (çev.), İdea.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji sözlüğü*. O. A. & D. K. (çev.), Bilim ve Sanat.
- Marvasti, A. B. (2004). *Qualitative research in sociology - an introduction*. Sage.
- McKnight, J. (1995). *The careless society - community and its counterfeits*. BasicBooks.
- Mitcham, C. (2003). In memoriam Ivan Illich: critic of professionalized design. *Design Issues*, 19(4), Autumn 2003. 26-30.
- Mitcham, C. (2005). "Illich, Ivan". Carl Mitcham (ed.), *Encyclopedia of science, technology, and ethics, Volume 2*. Thomson Gale. 981-982.
- Morrow, R. A. & Torres, C. A. (1995) *Social Theory and Education: a critique of theories of social and cultural reproduction*. State University of New York Press.
- Munoz, J. M. (2016). Ivan Illich and René Girard: The dream of modernity ends. *Journal of Violence, Mimesis, and Culture*, 23(1), Spring 2016. 155-186.
- Mutlu, A. (2008). Ekolojik sorunlara karşı benimsenen yaklaşımlarda yönetim düşüncesi. *Amme İdaresi Dergisi*, 41(4), Aralık 2008, 101-123.
- NNDB (n. d.). *Ivan Illich profile*. <https://www.nndb.com/people/202/000104887/>
- Reimer, E. (1971). *School is dead - an essay on alternatives in education*. Penguin.
- Robert, J. (1994). *Water is a commons*. Habitat International Coalition – Mexico.
- Rule, J. B. (2001). Dilemmas of theoretical progress. (in.) Cole, S. (ed.) (2001). *What's wrong with sociology?* Transaction. 157-172.
- Sarıtaş, D. (2018). *Modern dünyanın bunalımı karşısında radikal bir eleştiri ve alternatif çözümler: Ivan Illich*. Cinius.
- Sarıtaş, D. & Bayraktar, L. (2020). Çağın vebası: dejenere olmuş tüketim kültürü, Ivan Illich örneği. *International Social Sciences Studies Journal*, 6(62), 2049-2058.
- Simpson, P. & Mayr, A. (2010). *Language and power - a resource book for students*. Routledge.
- Slattery, M. (2015). *Sosyolojide temel fikirler*. Ü. T. & G. D. (çev.), Sentez.
- Spring, J. (1991). *Özgür eğitim*. A. E. (çev.), Ayrıntı.
- Sözen, E. (1999). *Söylem - Belirsizlik, mübadele, bilgi/güç ve refleksivite*. Paradigma.

- Tamaç, S. (2021). *Çağdaş sosyoloji teorileri içinde Ivan Illich'in yeri üzerine bir inceleme*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Mersin Üniversitesi.
- Taylor, C. (2005). Foreword. (in.) Cayley, D. (2005). *The rivers north of the future - the testament of Ivan Illich as told to David Cayley*. House of Anansi. ix-xiv.
- Thompson's, D. W. (1917). *On growth and form*. 2 vols. Cambridge University Press,
- Turner, J. F.C. & Fichter, R. Eds. (1972). *Freedom to build – dweller control of the housing process*. The Macmillan Company.
- Van Dijk, T. A. (1985). Introduction: Levels and dimensions of discourse analysis. Teun A. Van Dijk (ed.), *Handbook of discourse analysis - Volume 2: Dimensions of Discourse*. Academic Press. 1-11.
- Verity, J. W. (2011, January 11). The CIDOC social network, analyzed. <http://backpalm.blogspot.com/2011/01/cidoc-social-network-analyzed.html>
- Vukovic, K. P. (2015). Free information: networked learning utopia. Petar Jandric & Damir Boras (eds.), *Critical Learning in Digital Networks*. Springer. 37-55
- Wallerstein, I. (2012). *Tarihsel kapitalizm ve kapitalist uygarlık*. N. A. (çev.), Metis.
- Weber, M. (1958) *The Protestant ethic and the spirit of capitalism*. Charles Scribner's Sons.

Information About the Article/Makale Hakkında Bilgiler

The Ethical Rules for Research and Publication / Araştırma ve Yayın Etiği

The authors declared that the ethical rules for research and publication followed while preparing the article.

Yazarlar makale hazırlanırken araştırma ve yayın etiğine uyulduğunu beyan etmiştir.

Conflict of interests/ ıkar atışması

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarlar ıkar atışması bildirmemiştir.

Grant Support/ Finansal Destek

The authors declared that this study has received no financial support.

Yazarlar bu alışma iin finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Author Contributions/ Yazar Katkıları

The draft process of the manuscript/ Taslağın Hazırlanma Sreci M../S.T., Writing The Manuscript/ Makalenin Yazılması M../S.T., Submit, Revision and Resubmit Process/ Başvuru, Dzeltme ve Yeniden Başvuru Sreci M..

.

JATSS, 2023; 5(4), 362-380

First Submission: 07.11.2023

Revised Submission After Review: 23.12.2023

Accepted For Publication: 29.12.2023

Available Online Since:31.12.2023

Research Article

**A Review of the Sameness-Differences Between Identity and Concepts Related to
Identity^a**

Mustafa Altunoğlu^b

Abstract

In this study, the relationship between identity and identity-related concepts (self, personality, social self, personal identity, social identity, collective identity, narrative identity) in social and political theory will be examined. Some of the concepts listed, especially the concepts of identity and self, are often used interchangeably. In recent years, these concepts have occupied a predominant place among the subjects discussed in disciplines such as philosophy, anthropology, sociology, political science and psychology. Different meanings can be attributed to each of these concepts depending on the tendencies of the disciplines. These two basic situations can often lead to conceptual confusion or prevent or delay the proper understanding of many social issues or problems that require the use of relevant concepts. This study aims to make a modest contribution to solving these problems.

Keywords: identity, self, social self, personal identity, collective identity, narrative identity

JEL Codes: C91,C92,D70,Z00

---

^a This article was produced from the doctoral thesis titled "The Modern Construction of Identity, Identity Politics and Identity Discussions in Turkey" submitted to Gazi University, Institute of Social Sciences, Department of Politics and Social Sciences.

^bProf. Dr., Anadolu University, Open Education Faculty, Non-Formal Education Department, Eskişehir/Türkiye, maltunoglu@anadolu.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0123-2914> (Corresponding Author).

JATSS, 2023; 5(4), 362-380

İlk Başyuru:07.11.2023

Düzeltilmiş Makalenin Alınışı:23.12.2023

Yayın İçin Kabul Tarihi:29.12.2023

Online Yayın Tarihi:31.12.2023

Araştırma Makalesi

**Kimlik ve Kimlik İle İlişkili Kavramlar Arasındaki Aynılıklara-Ayrılıklara Dair Bir
İnceleme^a**

Mustafa Altunoğlu^b

Öz

Bu çalışmada sosyal ve politik teoride kimlik ve kimlik ile ilişkili kavramların (benlik, kişilik, sosyal benlik, kişisel kimlik, sosyal kimlik, kolektif kimlik, anlatısal kimlik) birbirleri ile ilişkisi incelenecektir. Sıralanan kavramların bazıları, özellikle kimlik ve benlik kavramları, sıklıkla birbirlerinin yerine kullanılabilir. Felsefe, antropoloji, sosyoloji, siyaset bilimi, psikoloji gibi disiplinlerde ele alınan konular içinde son yıllarda söz konusu kavramlar ağırlıklı bir yer işgal etmektedir. Bu kavramların her birine disiplinlerin eğilimleri istikametinde farklı anlamlar yüklenebilir. Bu iki temel durum sıklıkla bir kavram kargaşasına yol açabilmekte ya da ilgili kavramların kullanımını gerektiren pek çok sosyal meselenin ya da sorunun hakkıyla anlaşılmasını engelleyebilmekte ya da geciktirebilmektedir. Bu çalışma söz konusu sorunların giderilmesi yönünde mütevazı bir katkı sunmayı kendine temel amaç olarak belirlemiştir.

Anahtar Kelimeler: kimlik, benlik, sosyal benlik, kişisel kimlik, kolektif kimlik, anlatısal kimlik

JEL Kodlar: C91, C92, D70, Z00

^a Bu makale Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset ve Sosyal Bilimler Ana Bilim Dalı'na sunulan "Kimlik'in Modern İnşâı, Kimlik Politikaları ve Türkiye'de Kimlik Tartışmaları" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

^b Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi, Yaygın Öğretim Bölümü, Eskişehir/Türkiye, maltunoglu@anadolu.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0123-2914> (Sorumlu Yazar)

Giriş

Grimm Kardeşler'in "Tavşan ile Kirpi" adlı masalında aşığılanan ve paytak bacaklarıyla alay edilen Kirpi'nin Tavşan'a verdiği ders konu edilir. Maruz kaldığı muameleye içerleyen kirpi kazananın ödüllendirileceği bir yarışa davet eder tavşanı. Paytak bacaklı kirpiye karşı çok rahat bir galibiyet alacağını düşünen tavşan teklifi kabul eder. Kısa bir süre sonra buluşmak üzere sözleşirler. Bu esnada kirpi hızla evine gider ve durumu karısına anlatır. Karısı yarışın bitiş noktasında bekleyecek ve tavşanın yaklaştığını gördüğünde "ben vardım bile" diye bağıracaktır. Birbirlerinden ayırt edilmeleri son derece güç fiziksel özelliklere sahip kirpi ile karısının muzipliği/hilesi, kirpi ile tavşanın yarışında tavşanın beklemediği bir mağlubiyetine kapı aralar. Yenilgiyi hazmedemeyen tavşan tekrar tekrar yarışmak istese de sonuç değişmez. Her yarış kirpinin galibiyeti ile sonuçlanır.

Martin Heidegger (1997) *Özdeşlik ve Ayrım* adlı çalışmasında yukarıdaki masaldan bahseder. Tavşan ile Kirpi arasında geçen yarış vesile kılarak *aynıdaki ayrımı* göstermeye çalışır. Bu çabaya referansla, kimliğin (identity) hem etimolojik kökeninde hem de sözlüklerdeki yer alan tanımlanışında özdeşlik ve aynılık ile birlikte anılmasından taşan bir yönü olduğunu iddia edebiliriz. Kimliğin sadece aynılığa ya da özdeşliğe hapsetmek, bu cümleden olmak üzere, onun üzerindeki belirsizlikleri azaltmaya değil arttırmaya yarar. Kavramın toplum ya da siyaset teorisindeki serüvenine dikkat edildiğinde *aynıdan ayrıma* doğru bir değişimin kolaylıkla fark edilebilmesi "kimlik" in aynı ve ayrımı birlikte içerişinin genel kabul görüşünün bir işareti gibidir.

Şüphesiz pek çok kimlik tanımları yapabiliriz. Farklı disiplinlerde temellenen perspektifler çeşitli biçimlerde kimlikle temas kurarlar. Burada bu çoğulluğa sadece değinelim ve Jürgen Habermas'ın yaptığı kimlik tanımları ile yetinelim. Ona göre kimlik, belirli bir yaştaki kişilerin edindikleri karmaşık özellikler bütünüdür. Bu kişilerin söz konusu özelliklere doğuştan sahip olmaları beklenmez. Zaten olamazlar da. Bir topluluğun içinde yer alarak bir kez kimlik edinildiğinde, kimlik, edinen kişiyi bağımsızlaştırabilir. Ötekilerin etkisinden kurtarabilir. Hayatına biçim vermesini mümkün kılabilir. Kimlik, kişiye kendini gerçekleştirmenin, belirlemenin, kim olacağına karar vermenin yollarını açar (Habermas, 1996). Habermas'ın sosyal psikolojiye atfen yaptığı tanımdan hareketle, kimlik ile ilgili pek çok hususun altı çizilebilir. İlk, dünyaya gelmekle ya da doğmakla kişi hemen bir kimliğe sahip olamaz. Kimliğin inşası için bir süre geçmesi gerekir. Bu süre şüphesiz başkaları ile birlikte yaşanan ortak hayatın içinde geçirilmelidir. Başkalarından tümüyle yalıtılmış bir hayatın içinde kimliğin inşası gayrikabildir. İkinci olarak, başkaları ile belli bir süre ortak bir hayat yaşarken, başka bir ifade ile, toplumsallaşırken edinilen karmaşık özellikler bütünü kimlik olarak adlandırabiliriz. Üçüncü olarak, bu edinilen özellikler bütünü kişiyi bağımsızlaştırabilir, ötekilerin etkisinden kurtarabilir, kendini gerçekleştirebileceği ya da kim olacağına karar vereceği bir yeti ile donatabilir. Bu noktada Habermas'ın dikkat çekici bir biçimde temkinli bir dil kullandığını ve sadece bir ihtimalden bahsettiğini gözden kaçırmamak gerekir. Bunun sebebi kimliğin, birey ya da kişi esas alındığında, başkalarının nüfuzundan, tahakkümünden özgürleşmeye kapı aralama potansiyelini ihtiva ettiği kadar başkalarının nüfuz ve tahakkümünü ağırlaştırıcı bir sonuç da üretebilmesidir. Son olarak, kimliğin bir topluluğun içinde yaşarken bir kez edinildiğinde, kişinin ömrünün sonuna kadar edinildiği andaki haliyle kalıp kalmadığına dair Habermas'ın yaptığı tanımda herhangi bir vurguya rastlanmaz. Oysaki hayatı boyunca hep aynı kişi olarak ayırt edilse de kişiyi başkalarından ayırt etmeye yarayan özellikler değişebilir. Bu anlamda kimlik söz konusu edildiğinde sabit, değişmez bir öz akla gelmemelidir.

Şimdi Habermas'ın yaptığı tanımı akılda tutmak kaydıyla, kimlik ile ilgili birkaç önemli hususun daha altını çizelim. Her şeyden önce, kimlik kavramının sosyal ve politik teoride dolaşıma girişinin hayli yakın zamanlarda gerçekleştiğini vurgulayarak yola koyulabiliriz. Şöyle ki, kimlik modern zamanlara ait bir kavramdır. Bir mesele haline gelerek zuhur edışı modernizasyon süreci ile fazlasıyla ilişkilidir. Zira modernizasyon bireyleşmeyi beraberinde getirmiş ve bireyin modern toplumda yaşadığı sorunlar kimlik kavramının ya da bu çalışmaya da konu olan ve kimlik kavramının ön-tarihinde yer alan benlik, bilinç, öz bilinç, ben-özdeşliği ve kişisel kimlik gibi kavramların kullanıma girmesini mümkün kılmıştır. İkinci olarak, Habermas'ın tanımındaki vurgularla da benzerlik taşıdığı haliyle, kimlik, bize neyin iyi, neyin kötü olduğunu tanımlama fırsatı sunan (Taylor, 2001), zevklerimiz, arzularımıza, kanılarımıza ve umutlarımıza anlam kazandıran art alanı sağlayan (Taylor, 2005) bir hayat ufkudur. Ontolojik yalnızlığımıza çare üreten güvenli bir sığınak ya da bir tutamak noktasıdır. O, üçüncü olarak, bir umudu temsil eder. Çünkü nesneleşmeye, şeyleşmeye, köleleşmeye ya da her türlü özgürlük kaybına direnmeye imkân tanır. Öte yandan kimliğin bir de umutsuzluğu derinleştiren boyutu vardır. Homojenleşmeye, standartlaşmaya ve daha önce vurgulandığı üzere bireyin üzerindeki toplumsal tahakkümü artırmaya da kimlik pekâla hizmet edebilir. Dost-düşman ayrımının kimlik üzerinde temellendiğini ve söz konusu ayrımın insan hayatı için trajik sonuçlar ürettiğini hatırlamak kimliğin kâbus üreten yönünün açık bir işaretidir. Son olarak şunu söyleyelim: kimlik kavramını ya da olgusunu konu edinen her çalışmada kimlik ile ilişkili pek çok kavram mutlaka kullanılır. Kimlik ile ilgili herhangi bir bahiste mutlaka benlik, kişilik, sosyal benlik, kişisel kimlik, kolektif kimlik, sosyal kimlik ve anlatsal kimlik kavramları da yer alır. Sıralanan kavramlar disiplinlerin (psikoloji, antropoloji, sosyoloji, felsefe gibi) öncelikleri sebebiyle farklı anlamlara gelecek biçimde ya da birbirlerinin yerlerine kullanılabilir. Bu durum çoğu zaman bir karışıklığa ya da meselenin anlaşılmasının zorlaşmasına yol açabilmektedir. Okumakta olduğunuz çalışma mezkûr soruna nihai bir çözüm bulma iddiası taşımaz. Yine de kimlik ve kimlik ile ilişkili kavramlar arasındaki bağı (benzerlik ve farklılıkları) belirginleştirmeye yönelik bir çaba olarak değerlendirilmelidir.

Benlik

Benliğin neliğine ilişkin olarak sosyoloji literatürü sıklıkla etkileşimci yaklaşımın Charles Horton Cooley, William Isaac Thomas, George Herbert Mead, Erving Goffman ve Herbert Blumer gibi önemli figürlerine başvurur. Mead için benlik öncelikle ve aslen sosyal bir yapıdır ve sosyal deneyimin içinde oluşur. Benlik, bir özne olmadan önce nesnedir. Benliğin nesneliliği ötekine rağmen ya da öteki vasıtasıyla neşet etmesi ile ilgilidir. Ötekilerin durduğu noktaya referansla biçimlenişi onu öncelikle nesne olarak tanımlamanın nedenidir. Mead'ın benliğe dair temel önermelerinde 'anamlı ötekiler'in* izleri epeyce belirgindir. Bireyin kendine dair ilk deneyimi dolaylı, gayrişahsi ve nesnedir. Zira birey öncelikle kendi kendisinin nesnesidir. Bu nesne oluş, anlamlı ötekinin bireye yönelmiş tutumlarının alınması iledir (Zeitlin, 1973).

Benliğin bir başka özelliği onun statik bir yapıya tekabül etmeyişinde açığa çıkar. Benlik, statik bir yapı değildir. Bu önermenin ısrarla altı çizilse yeridir. Statik değildir; çünkü,

---

* "Meadci benlik kuramından türetilen bu kavram, toplumsal aktörlerin ötekilerin rolünü alabilme becerisinin altını çizer. Roller (yabancıların rollerinden cemaatin bütününün rolüne kadar) üstlenilebilecek pek çok öteki vardır. Anamlı ötekiler, bir başkasının davranışı üzerinde önemli etkiye sahip olan ya da davranışın şekillenmesinde oluşturuca rol oynayan ötekilerdir" (Marshall, 1999).

sosyal bir varlık olarak diğerleri ile girişilen iletişim ortamında, benliğe mündemiç anlam sembolik düzeyde etkileşimle sürekli yeniden üretilir.

Mead'in benliği 'I' [Ben] ve 'me'den [Beni-Bana] müteşekkildir. 'Ben', benliğin sosyal temas öncesi veçhesidir. 'Beni-Bana' sosyal temas ile birlikte ortaya çıkmaya başlar. 'Ben', bilinmez, öngörülemez ve belirsizdir. Benliğin şayet bütünüyle toplum tarafından belirlenmeye direnen bir tarafı varsa bu 'Ben'dir şüphesiz. Ben, bir bakıma, sınırlı da olsa dünyayı değiştirme kapasitesi ile donanmıştır. 'Beni/Bana' ise benliğin özdeşliğe, aynılığa, sosyalleşmeye meyyal, dolayısıyla sosyal yasaya tâbi veçhesidir. Kısacası, Mead için benlik bireyin sosyal konumu ile ilişkilidir. Bireyin sosyalliğini dışarıda bırakan herhangi bir benlik tasavvuru Mead ve diğer etkileşimciler için kabul edilebilir değildir.

Mead'den yola çıkarak şunu rahatlıkla söylemek mümkün: benlik, ötekilerle diyalektik bir ilişki içindedir ve gerçekte kendi içinde birleşik bir bütüne karşılık gelmez. Aksine, benlik, ilişkiseldir ve ötekiler ile ilişkiselliği esasında kendisidir. Çevresi ve ötekilerle kurduğu yoğun etkileşim sürecinde yaratılır. Benlik, ilişkilerinin bir toplamıdır. Benliğin ilişkiselliği aynı zamanda onun bir sürecin içinde sürekli değişen bir tekrar tekrar kurulum olduğu sonucuna ulaştırır. Ötekiler, benliğin bu özyaratım sürecinde ağırlıklı bir role sahiptir (Kozoll & Osborne, 2004).

Kişilik

Kişilik, birey söz konusu olduğunda sosyal bilimlerde en sık kullanılan kavramlardan biridir, tıpkı benlik ve kimlik gibi. *Sosyoloji Sözlüğü*'nde 'kişilik'in karşılığı olarak şöyle bir tarif yapılmış: “[B]ir bireyi diğerinden ayırt eden, (başkalarının değerlendirmeleri veya yargılarına göre) az ya da çok kalıcı özellikler kümesine işaret eder. Kişilik özelliklerinin, bireyin içinde yaşadığı zaman ve mekanla ilişki içinde şekillendiği ve hep birlikte davranışın temelini oluşturdukları varsayılır” (Marshall, 1999). Ayrıca Piaget ve psikanalizden hareketle de bir kişilik tanımına ulaşabiliriz. Piaget 'kişilik'i 'ben'le bir karşıtlık içinde tanımlıyor. Ben, doğrudan doğruya olmasa bile, görece ilkel bir veridir, asıl etkinliğin merkezidir; bilinçli ya da bilinçsiz kendi benmerkezciliği ile açık açık belirginleşir. Kişilik ise tersine, ben'in herhangi bir disipline boyun eğmesidir. Meselâ, bir sosyal ideale kendini adamak bir disiplin örneğidir. Bu anlamda kişilik daha çok ilişki/işbirliği içerir.

Çocukluğun sonunda (8-12 yaş arası) kişilik, kuralların ve değerlerin özerk örgütlenmesiyle, ayarlama ve eğilimlerin ahlaksal aşamalandırılması olarak iradenin onaylanmasıyla başlar. Ancak kişilik bunlardan daha çoğuna tekabül eder. Ben'le kendine özgü bir biçimde bütünleşen tek bir sisteme boyun eğme kişilik için belirleyici bir özelliktir. Bu özgün bütünleşme ancak çocukluğun sonunda gerçekleşebilecektir. Kişilik ancak bir hayat programının oluşması ile vardır (Piaget, 2004). Bu hayat programı dengesizlikler/düzensizlikler içerir ve bu dengesizliklerin tekrar dengeye getirilmesi ile bütünlük muhafaza edilebilir. Özetle, kişilik, sosyal hayatın içinde olmakla, ötekilerle iletişim kurmakla zaman ve mekânda edinilen, sosyal disipline boyun eğmekle özdeş, kişiyi zatına mahsus kılan niteliklere, davranışların toplamına karşılık gelir.

Sosyal Benlik

Sosyal benlik, G. H. Mead'in teorisinin genel çerçevesi içinde kullanmayı tercih ettiği kavramlardan biridir. Mead'in kendi kavramsallaştırması içinde “I” [Ben] ile “me” [beni/bana] arasındaki ilişki benliğin sosyal boyutunun açıklanışını kolaylaştırır. 'Bir nesne olarak benlik neler içerir?' sorusuna Mead “*The Social Self*” adlı makalesinde cevap ararken, benliğin

sosyalliğinin altını çizer. Nesne her şeyden önce bir özne içerir. Her nesnenin öncelikle bir özne içeriyor oluşu benliği bir sosyal nesne-özne olarak adlandırmayı mümkün kılar. Bu, neredeyse Mead’ın bütün teorisini de özetleyen bir cümledir. Beni/bana asla “ben” olmaksızın düşünülemez (Mead, 1913). Birinin varlığı diğerine bağımlıdır. Bu bağımlılık aynı anda hem nesne hem de özne oluşun bir başka türlü ifadesidir. “Ben” benliğin “beni/bana”dan önce var olduğu varsayılan yüzüdür. Fakat, “ben” asla bilinçli bir deneyime kaynaklık etmez. Benliğin bilinç kazanması ancak “beni/bana” yüzeyinin nesneleşmesi ile mümkün hâle gelir. Yani “ben”in kendine dışsal sosyal deneyim sürecine dâhil olması “beni/bana”da cisimleşir. Bu bir nesne oluştur. Ezcümle, “ben” benliğin “özne” yüzeyi olarak adlandırılmaya daha yakınken, “beni/bana” ise “nesne” yüzeyine yakındır.

Benliğin sosyal görünümünü açıklama çabası *introspection*’a (içe bakış) başvuruyu gereksinir. İçe bakış bir gözleme tutumudur, aynı anda hem bir gözleyene hem de gözlenene ihtiyaç duyan bir tutum. Gözleme tutumu *hafıza* sürecine dâhil olmanın bir tür ifadesidir. İnsan hafızası bir süreci –geçmiş, şimdi ve geleceğe duyarlı- temsilen gözleme tutumu ile var olur. Gözlem gündelik *deneyimin* içinde gerçekleşir. Gözlem aynı zamanda bir tür içe bakıştır, özdeşünümdür; kendini ötekinin jest ve mimiklerinde bulma tutumudur. Benlik, aynı anda hem nesne hem de öznedir. Kendi kendinin ve kendine dışsal sosyal gerçekliğin aynı anda hem nesnesi hem de öznesidir. Özne ve nesne olması, benliğin iki farklı yüzüdür (Mead, 1913).

Benliğin kendine dair bir bilinç geliştirmesi ancak deneyim (eylem) sonrasındadır. Deneyim, ötekinin davranışlarının ve kendi davranışlarının içe bakışçı bir tutumla gözlenmesine eşlik eder. Yani bilinç deneyime öncel değildir, daha ziyade deneyimin ardıdır. Deneyimi ve ötekinin davranışlarının içe bakışçı bir tutumla gözlenmesini ötekinin tutumunu almak takip eder. Öteki ile girilen ilişki karşılıklı, öznelarası bir ilişkidir. Sosyal benlik, bu türden öznelarası bir ilişkide kazanılır. Sosyal benliğin tam olması, tek tek şu veya bu kişilerin değil, “genelleşmiş öteki”nin* rolünü aldığında gerçekleşir (Bilgin, 1994). Sözün özü, sosyal benlik, benliğin “nesnel”; “beni/bana” ile temsil edilen, ötekinin tutumunu deneyim içinde içe bakışla benimsemiş, öznelarasılık esasında inşa edilen yönüdür.

Kişisel Kimlik

Psikoloji’de kullanıldığı biçimi ile, kişisel kimlik, hayatın farklı evreleri boyunca aynı kişi olarak kalmanın koşulu ya da gerçekliği; kişiliğin devamlılığıdır (Gleason, 1983). Zaman ve mekânda aynı kişi olarak kalmaya ya da kişiliğin devamlılığına yönelik vurgu, kişisel özdeşliğin/kişisel kimliğin değişim, kesintiye uğrama ya da süreksizliklerinin görmezden gelinmesi ile sonuçlanmamalıdır. Hem Locke hem de Hume bu riske karşı uyanık kalmaya bizi davet ederler ve dışsal çevre ya da sosyal çevre ile benliği ilişkilendirmeye başladıkları anda onu “kalıtsal bir öz”e atfen tanımlamaktan imtina ederler. Kimliğin, kutsal ve sivil bir yasayla, münhasıran özel alan tarafından belirlenen kurullarla karşılaştığı yerde kişisel kimlik bir sosyal kimlik hâlini alır (Arowitz, 1992). Sosyal kimlik kişisel kimliğe sızır, onu belirgin bir biçimde kontrol altına alır (Fearon, 1999). Benzer bir düşünce Habermas’ta da dile gelir: “Birey, kişi olarak kimliğini sadece kolektif kimliğin vasıfları ile özdeşleşmeye ya da onları içselleştirmeye borçludur; kişisel kimlik kolektif kimliğin bir yansımasıdır” (1996). Kişisel kimlikten bahsettiğimiz her lahzada zorunlu olarak sosyal/kolektif olanın alanına girilir. Zira, kişisel olan her şey aynı zamanda sosyaldır. Sosyal olana gönderide bulunmaksızın kişisel olan layıkıyla açık kılınamaz.

---

* Genelleşmiş öteki en basit hâliyle ait olunan sosyal gruptur.

Kişisel kimliğin asli vasfı onun sosyalliğidir. Bu nedenle, kişisel kimliği sosyalliği esasında tanımlamak gerekir: Kişisel kimlik, bir kişiyi içine fırlatıldığı sosyal uzam içinde başkalarından ayıran, kişinin özel bir gurur duyduğu, özel bir gurur duymasa da onlarsız nasıl davranacağını ya da ne yapacağını bilemeyecek kadar ileri düzeyde onu yönlendiren ve kişinin istese de değiştiremeyeceğini hissettiği nitelikler, inançlar, arzular ve eylem ilkeleri toplamıdır (Fearon, 1999) Bütün bu nitelikler, inançlar, arzular ve eylem ilkeleri toplamı aynı zamanda “ben kimim” sorusunun cevapları değil midir? Kişi, kendine “ben kimim?” sorusunu yönelttiğinde ya da soru “sen kimsin?” formunu alarak kişiye başkalarınca yöneltildiğinde, kim olduğuna, kendini nasıl tanımladığına dair bir cevap verecektir. Aynı zamanda, bu, bir “özfarkındalık” ve “öztanımlama” teşebbüsüdür. Taylor için bu tür bir “özfarkındalık” ve “öztanımlama” kişisel kimliğin açıklanmasında yeterli bir etkinlik olarak tezahür etmez. Zira benlik/kişisel kimlik zorunlu olarak ahlakî sorun alanının içinde düşünülmalıdır (Taylor, 2001)

Kişisel kimlik, bir tür şahsî ahlakî kod veya pusuladır, kişinin eylemleri için normatif bir çerçeve ve rehber olarak kullandığı ahlakî umdeler, gayeler setidir (Fearon, 1999). Taylor, kimliği kendi benlik/kimlik kurgusu için araçsallaştırarak tanımladığı için, onun kişisel kimlik tanımında bazı şeyler vurgulanmadan kalır. Şüphesiz, kişi kimliğinden bahsettiğinde, bu bahsedişte onun için önemli olan ahlakî kodlar ve normatif çerçeveler içerilmektedir. Fakat, hissedilir bir biçimde, kişisel kimlik içinde içerilen bazı diğer şeyler ahlakî yönelim ve yükümlülüklerle ilişkili değildir. Örnek vermek gerekirse, yıllarca büyük bir keyifle ve sıklıkla takılan bir kravatı kişi kendi kimliğinin ayrılmaz bir parçası olarak görebilir. Bu cümleden olmak üzere, kişisel kimlik dendiğinde, aynı zamanda, “kişisel tarz” akla gelmelidir. Kişinin bilinçli olarak tercih ettiği giyim ya da konuşma biçimi onun “kişisel tarzı”nı ele verir. Kravat takmaktan hoşlanmanın ardında bir ahlakî yükümlülük ya da normatif bir çerçeve aramaya gerek yoktur (Fearon, 1999). Kişi pekâlâ kendi seçimi ve tarzı istikametinde kravat takıyor olabilir. Bu tarz, bir bakıma, kişiyi üyesi olduğu sosyal kategorideki diğer kişilerden ayıran, ona özgü şeydir. Dolayısıyla, kişisel kimlik temel ahlakî yönelim ile özdeşleştirildiğinde, kavrama yüklenen anlam gereğinden fazla daraltılmış olur.

Kişinin kimliğini belirleyen “önemli”¹ vasıflardan bir kısmı fiziksel özelliklere ilişkindir. Uzun ya da kısa olmak, sarı, kahverengi ya da kırmızı saçlara sahip olmak, yeşil veya mavi gözlü olmak gibi. Bir sosyal gruba/kategoriye üyelik, kişiye-özgü inançlar, amaçlar, arzular, ahlakî umdeler veya kişisel tarzla ilgili şeyler de tıpkı fiziksel özellikler gibi kişinin kimliğinin “önemli” anlamında “asli” unsurlarıdır (Fearon, 1999). Kişisel kimliğin “önemli” unsurlarına Fearon’dan hareketle son olarak şunları ilâve etmek mümkün: kimliğimizin asli unsurları bahsetmekten gurur duyulan veya kaybedildiğinde bir güven yıkımına uğranılan şeylerdir. Kişiler gururla işlerinden, etnik kökenlerinden, dinî/politik bağlılıklarından, saçlarının renklerinden, hayattaki amaçlarından ya da benzeri şahsî şeylerden bahsettiklerinde aslında kişisel kimliklerinin asli unsurlarını da sıralamış olurlar, ya da sıralanan şeyler onların kişisel kimliklerinin asli unsurlarıdır; kişiyi diğerlerinden ayıran, onu zatına mahsus kılan

---

¹ “Önemli”nin altını çizmenin şüphesiz bir anlamı olmalı. Fearson, “şahsî tarz” anlamında kişisel kimlik ile kişisel özdeşlik arasında bir ilişki kurmayı deniyor. Felsefi dilde çoğunlukla, kişisel özdeşlik, zaman ve mekânda kişiyi o yapan şeye karşılık gelmek üzere kullanılır. “Şahsî tarzı”na uygun olarak kravat takmayı tercih eden bir insan pekâlâ bu alışkanlığından vazgeçebilir. Bu vazgeçişle birlikte kişi kendisi olmaktan çıkmaz; ne de kişisel özdeşliğini yitirir. Kişinin kimliği, onu o yapan “asli” şeyleri içerir dendiğinde, “asli” felsefi anlamı içinde olmazsa olmaz/hayati/kurucu/inşâ edici olarak değil, gündelik dildeki “önemli”yi temsilen kullanılmaktadır (Fearon, 1999).

hususiyetlerdir. Öyleyse, kişisel kimlik dendiğinde, sıklıkla özgüvenimizin esasını teşkil eden bize ait boyutları kastederiz (Fearon, 1999).

Şu ana değin kişisel kimliğin yedi temel yüklemi sıralanmış oldu. Özetlemek amacıyla bu yüklemeleri sıralayalım: kişisel kimlik; a) bir birlik, tutarlılık, süreklilik duygusu içerir; b) sosyal olana zorunlu olarak mündemiçtir, onun tarafından kuşatılır; c) kültürel ya da sosyal bir etkiye açık şahsî nitelikler, inançlar, arzular ve eylem ilkeleri toplamıdır; d) bir tür şahsî ahlakî kod veya pusulalar, kişinin eylemi için normatif bir çerçeve ve rehber olarak kullandığı umdeler/gayeler setidir; e) ahlakî bir temele yaslanmak zorunda olmayan “kişisel tarz”dır; f) fiziksel özellikler, bir sosyal kategoriye aidiyet, kişiye özgü inançlar/amaçlar/arzular/ahlakî ilkeler onun “aslı” unsurlarıdır; g) bahsetmekten gurur duyulan ve kaybedildiklerinde ciddi güven yitimi yaşanan boyutlardır.

Kolektif Kimlik

Kolektif kimlik temellerini klasik sosyolojide bulabileceğimiz bir kavram: Durkheim’in “kolektif bilinç”i, Marx’ın “sınıf bilinci”, Weber’in *Verstehen*’i ve Tönnies’in *Gemeinschaft*’ı. Tüm bu kavramlarda asıl vurgu, bir grubun üyelerinin yekvücut olması esasında benzeşmesi ve ortak tutum alması (Cerulo; 1997, s.386) anlamında “biz-lik” üzerindedir. Kolektif kimlik, bir grup ya da kategorinin üyeleri arasındaki temel ve nihai *aynılık*’a işaret eder. Bu aynılığın kendisini dayanışmada, ortak eğilimlerde veya kolektif eylemlerde göstermesi beklenir (Brubaker ve Cooper; 2000, s.7). Söz konusu aynılık, ezeli-ebedi ve durağan bir tözde değil sosyal süreçlerde temellenir. Bunun anlamı şudur: Kolektif kimlik *sosyal süreçlerin* – farklılıkların sınıflandırılması/inşâi, bir kolektivite içinde karşılıklı özdeşleşme, kolektif kimliğe ilişkin düşünüm, vb.- içinde inşâ edilmiştir (Giesen, 1998).² Söz konusu süreçler, ‘biz’ ve ‘onlar’ arasındaki sınırları belirginleştirmekle, bir yandan kolektivite içi *aynılık*’ın/*biz-lik*’in, diğer yandan kolektivitelerearası farklılığın ortaya çıkışını temsil eder. Hobsbawm’a atfen, bir başka biçimde söylenirse, kolektif kimlikler negatif olarak (ötekilerin rağmına) tanımlanır: “‘Biz’ kendimizi ‘Onlar’ dan farklı olduğumuz için ‘biz’ olarak tanımlamaktayız. Şayet ‘bizim’ kendisinden farklı olduğumuz ‘Onlar’ olmasaydı, kendimize ‘Biz’in kim olduğunu sormak durumunda olmazdık. Yabancılar olmaksızın yerliler olamaz” (1997). Demek ki, bir öteki

² Kolektif kimliğin içinde inşâ edildiği sosyal süreçleri kolektivitelere arasındaki sınırların –‘biz’ ve ‘onlar’ ayrımının- varlığının koşullayıcısı olarak görebiliriz. Sınırlar, etkileşim süreçlerinin ve sosyal ilişkilerin gerçek çoğulluğu içinde bölünme/ayırım noktalarıdır; iç ve dış, yabancı ve aşına olunan, yakınlar ve yakın-olmayanlar, dostlar ve düşmanlar, kültür ve doğa, aydınlanma ve barbarizm arasındaki farklılıklara işaret ederler (Giesen, 1998). Bütün bu farklılıkların ortaya çıkışı ve kolektivitelere arasındaki sınırların çizilebilmesi ‘kod’un –farklılıkların yaratımı için bir şablon- aracılığını gereksinir. Kodlar, haritalara benzer, yolculuk sırasında nerede olduğumuzu ve nereye gideceğimizi bize gösteren haritalara. Kodlar aracılığıyla farklı sınıflar, kategoriler, kolektivitelere arasında ayırım yapabilmek, sınır çizgilerini belirginleştirmek mümkün hâle gelir. Özellikle, ilk ve temel sosyal ilişkiler, yani dünyaya dair ilk deneyimlerimizle kodların anlamları şekillenir. Örneğin, kadın ve erkekler olarak dünyaya gelmekle –doğal bir verilmişliktir bu- bir “ilksel kod”un ya da “ilksel ötekilik”in ön-belirleyiciliğine tabi oluruz. Bir başka deyişle, ötekilerle karşılaşmalarımız söz konusu “ilksel kod” tarafından ön-belirlenir: renk, ırk, cinsiyet farklılıkları esasında ötekilerle ilişkiye gireriz. Tüm bu ilişkiler önceden kültürel olarak –anlatılar ve sembolik temsiller aracılığıyla- kodlanmıştır. Anlatılar ve sembolik temsiller ilksel ötekiliği bize düşman, yabancı, barbar veya egzotik olarak sunar ve onu bir şeytan/kötücül ruh ve yaratık gibi sıralar (Giesen, 1998); ‘biz’ ve ‘onlar’ arasındaki ayrımı doğallaştırır –artık kolektivite içi *aynılık*’ı ya da kolektivitelerearası *ayırım*’ı ne inkâr etmek ne de değiştirmek mümkündür: pratik eylemin nüfuz alanının dışındadırlar ve sosyal değişimlerden daha köklüdürler (Giesen, 1998). Burada önemli olan, kolektif kimliklerin –örneğin cinsel, ulusal ya da etnik kimlik- içinde inşâ edildikleri süreçlerin doğal bir verilmişliğin değil, *sosyal yapıların* koşullandırmasının ürünü olduğunu tekrar tekrar anımsamaktır.

(kolektivite) olmaksızın ve onunla temas kurmaksızın, tek başına ve zaman-mekân dışı bir töz olarak kolektif bir mevcudiyetten bahsetmenin imkânsızlığı düşünüldüğünde, kolektif kimliğin bir grubun *aynılık*'ını/*biz-lik*'ini öteki grup ya da kategorilerin rağmına –onlardan ayrılmak/farklılaşmak suretiyle- ortaya koyma/vurgulama talebi (Bilgin, 1994) olduğunu söyleyebiliriz.

Kendiliği, kendi *aynılık*'ını/*biz-lik*'ini öteki kolektivite rağmına ortaya koyma/vurgulama talebinde ortaya çıkan kolektif kimlikler için geçmiş hayati bir önemi haizdir. Çünkü, “kolektif kimlik, bir takım semboller, anılar, sanat eserleri, töreler, alışkanlıklar, değerler, inançlar ve bilgilerle yüklü bir gelenekten, geçmişin mirasından, kısacası kolektif bellekten hareketle inşa edilir” (Bilgin, 1994). Bir kolektif bellek temsili olarak geçmiş, kolektif kimliğin inşâmını mümkün kılmak adına *yeniden yaratılır* (icat edilir). Tıpkı kolektiviteler arasındaki ayrımların/sınırların doğallaştırılması gibi, geçmişin yeniden yaratılması da *sosyal yapıların* koşullandırmasının bir ürünüdür.

Din, ırk, ulus, etnisite, cinsiyet, sınıf ve ideoloji birer kolektif kimlik temsilidir. Söz konusu temsilleri, ‘biz’ ve ‘onlar’ arasındaki ayrımın cisimleşmiş hâlleri olarak görebiliriz. Özellikle II. Dünya Savaşı’ndan sonra kolektiviteler arasındaki ilişkileri dikkate alarak söylemek gerekirse, kolektif kimlik fundamentalizm ve şiddeti besleyen bir baskın çatışma unsuru olarak hayatlarımızdaki yerini almıştır. Özellikle din ve ırk esasında tesis edilen kolektif kimliklerin belirgin bir biçimde fanatizm ve şiddete kaynaklık ettiği açık. Ama bu, elbette, Niethammer’ın iddiasının aksine,³ tarihî bir fenomen olarak kolektif kimlik’i dine ve ırka indirgenebilecek bir şey olarak görmekle sonuçlanmak zorunda değil. En az din ve ırk kadar, sınıf, cinsiyet ve ideoloji de birer kolektif kimlik temsili olarak kabul edilmelidir (Balakrishnan, 2003).

Sosyal Kimlik

Bir toplum, kelimenin bildik anlamı ile herhangi bir nesnenin sahip olduğu türde verili bir “özdeşliğe/kimliğe” sahip değildir. Bir nesneye yönelen farklı gözler onu farklı biçimlerde tasavvur etseler ya da tanımlasalar da “aynı” şey olarak teşhis ederler (Habermas, 1975). Ama topluma yönelen farklı gözlerin onda “aynı” şeyi bulması muhaldir. Bakan kişinin konumu, öncelikleri, dünya görüşü, ideolojisi vs. toplumda öncelikli olarak teşhis edilen şeyleri belirgin bir biçimde farklılaştırır. Toplumun total bir bütünlüğe, homojenliğe tekabül edemeyişi onun parçalılığındandır. Toplum total bir sosyal kimliğe değil, parçalı/çoğul kimliklere sahip bir zatiyettir.

Etnisite, sınıf, cinsiyet, ideoloji, meslek, rol, vb. esasında, toplum farklı sosyal kimlikler arasındaki benzeşmeler ve farklılıklardan, uzlaşılar ve çatışmalardan mürekkep bir soyutlamadır. Sosyal kimlik bireye kendini sosyal hayat içinde konumlandırması için bir çerçeve, anlam⁴ veya lojistik destek sunan bir aynılaştırma/benzeşme ufkudur -benzeştirdiği kadar farklılaştıran, birleştirdiği kadar bölen bir ufuk.

³ Niethammer, kolektif kimliğin kendisine ancak dinde ve ırkta sağlam bir zemin bulabileceğini iddia eder. Niethammer’in söz konusu iddiasının eleştirisi için bkz. Balakrishnan, 2003.

⁴ “Kimi Ergenekon ya da Ötügen gibi, ülküsel bir yurtluk özlemini, simgesel bir dünyayı kıstas olarak kimliğini anlamlandırmaya çalışır; kimi de bu anlamlandırma girişimini, dinsel bir öte-dünyayı kıstas olarak Kabe yönünde, inancını öne çıkararak gerçekleştirir. Bir başkası, Anıtkabir’i merkez alarak, Batı yönünde bir laik Türk kimliğini benimseyebilir ya da ulusal aidiyetini arka planda tutarak, cemaatsel,

Sosyal kimlik, Mead'in "sosyal benlik" kavramsallaştırmasının yeni anlamlar yükleyerek, mevcut anlamları ayrıntılandırılarak yeniden üretilmesi ile dolaşıma giren bir kavram. "I" [ben] bireysel kimliğin, "me" [beni/bana] de sosyal kimliğin karşılığıdır. "I" ve "me" arasındaki ilişkiden yola çıkarak söylendiğinde, birey toplumun kesintisiz bir ürünüdür ve aynı şekilde toplum da bireylerin durmaksızın devam eden bir ürünüdür (Deschamps ve Devos, 1998). Sosyal kimlik kavramı da esasen birey-toplum ["I" ve "me"] ilişkisinin tartışılmasını mümkün kılan, ilkin Goffman tarafından kullanılan, kavramsallaştırmalardan biridir.

Goffman, sosyal kimliği, kişinin açıkça ait olduğu, kuşak, cinsiyet, sınıf, vb. büyük sosyal kategorilere işaret etmek üzere kullanır. Bir gruba veya verili bir sosyal kategoriye üye olmak sosyal kimliğin asli gereksinimidir. Benzer konumlara ve ortak sosyal çevrelere sahip olanlar benzer sosyal kimliklere sahiptirler, bu yüzden sosyal kimlik benzerlik kutbuna işaret eder. Benzer olanlarla kurulan rabıta onlarla özdeşleşme ve ortaklaşma esasında bir sosyal kimliği mümkün kılar. Bu nedenle, sosyal kimlik, bireyin kendisini aynı sosyal çevreden gelenlerle (biz) benzer addetmesi/özdeşleşmesi gerçeğine işaret eder.⁵ Sosyal kimliğin öteki yüzünde farklılaşma vardır. Bir grupla özdeşleşmek bir diğer grup ile farklılaşmaktır. Özdeşleşim farklılaşmadır da aynı zamanda. Bunun anlamı şudur: İçgrup benzerlikleri ile gruplararası veya kategorik farklılıkları birleştiren ikili bir seyre sahibizdir. Bir grupla özdeşleşim ne denli güçlü olursa öteki gruplardan farklılaşma da muhtemelen o denli sağlam olacaktır (Deschamps & Devos, 1998).

Bir gruba ait olmak, onunla özdeşleşmek etkileşim içinde olduğumuz diğerlerine bizimle ilgili bazı kanaatlere sahip olma şansı verir. Üyesi olduğumuz gruplar, bir anlamda ötekilerin bizi değerlendirdikleri *lensler*dir. Sosyal kimlikler, sadece ötekilerin bize bakışında bir filtre rolü oynamaz; kendimize dair bakışımızı da köklü bir biçimde etkiler -ne tür insanlar olduğumuzu, yaptığımız şeyleri, sahip olduğumuz tutum ve değerleri, etrafımızdaki insanları algılama ve onlara tepki verme biçimimizi. Dolayısıyla, şunu söylemek de mümkün hâle gelir: Gruplar, öteki insanlarla ilişki içinde kendimizi konumlandırmanın bir vesilesi olarak bizi bir kimlikle donatırlar. Ayrıca, benlik duygumuzu da üyesi olduğumuz grup ya da kategorilere borçluyuzdur (Hogg, 2005).

Toparlamak gerekirse, sosyal kimlik, öncelikle psikolojik bir ihtiyacın karşılanmasına yöneliktir. İnsan bir gruba ait olarak kendisi için güvenli alanlar yaratmak ister. Böylesi bir aidiyetle, insanları kategorileştirmek suretiyle, kendini güvende hissedeceği bir aidiyet kipinin kurallarına/normlarına teslim eder. Bu, sınıfa, etnisiteye, cinsiyete, dine vs. referansla tesis edilen "biz" duygusunun mümkün alanıdır -aynı anda aynılaştıran ve farklılaştıran bir alan.

Anlatısal Kimlik

Kimlikler ne asla değişmez özlerdir ne de dilsel illüzyonlardır. Anlatısal kimlik esasında söylemek gerekirse, öznellik, birbiri ile tutarsız olaylar dizisi olmadığı gibi, evrime kapalı değişmez bir öz/cevher de değildir. (Ezzy, 1998). Bu tür bir düşüncüyü Ricoeur'un özdeşliğin/kimliğin "aynılık" ve "kendi/benlik" anlamları arasında yaptığı ayırmda

---

etnik, yerel, profesyonel, enternasyonalist ve daha birçok olası sosyal kimlik seçeneğini ön plana çıkarabilir" (Güngören; 2008).

⁵ Örneğin, öncelikle insan-lık ve cinsiyet, sonrasında ise akrabalık ve etnisite bağı en güçlü özdeşleşmelere kaynaklık etmekle benzer olanlar arasında bir "biz" duygusunun açığa çıkışının temsilcileri olurlar. (İnsan-lık, cinsiyet, akrabalık ve etnisite'nin ilk ve en güçlü özdeşleşmelere kaynaklık etme özelinde karşılaştırılması için bkznz. Jenkins, 2008).

temellendirmek mümkün. Kendi/benlik, “aynılık” değildir. Bu ikisi arasında ayırım yapılmadığı için kişisel kimliğin/özdeşliğin anlatsal boyutu çoğunlukla ihmâl edilmektedir (Ricoeur, 2005).

Özdeşliğin bu iki bileşeni birbirine indirgenemez; tıpkı Kant’ın nicelik ve nitelik kategorilerinin birbirine indirgenemezliği gibi. Fakat, sureta birbirlerine çok da yabancı olmasalar gerekir (Ricoeur, 2005). Farklı zamanlarda çekilmiş resimlerimize bakacak olsak, her resimde görünüşümüz farklıdır. Ama aynı kişi olduğumuzdan ne biz ne de başkaları kuşulanır. Zaman içinde geçirdiğimiz tüm değişimlere rağmen biz hâlen bir ve aynı kişiyizdir. Ricoeur’ün bu noktadaki sorusu Locke ve Hume’la ortaktır. Zamanın akışkanlığı içinde hâlen aynı kişi olarak kalmamızı mümkün kılan şey nedir? Ricoeur bu soruya “anlatsal kimlik” kavramsallaştırması ile cevap veriyor.

Her insanın bir hikâyesi vardır. Her insana yaşadığı deneyimlerden kalan bir belge, iz vardır. Bu belge ve izler bellekte depolanır, arşivlenir (Ricoeur, 2002). Hayatın süregelişi, geçmişten şimdiye ve yarına bir “akış” oluşu bellekte arşivlenen belge ve izlerin nihai bir durağanlığa, sabiteye erişimini engeller. Bu yüzden, hayat geriye dönüşlü olarak sürekli yeniden yorumlanır. Farklı zaman ve mekânda, konjonktüre bağlı olarak hayata dair yorumlar da değişir.

Anlatsal kimlik, insanların kendilerini ve ötekilerin kim olduklarını tanımlamak amacıyla inşâ ettikleri ve anlattıkları hikâyelere işaret eder (McAdams, Josselson & Lieblich, 2007). Her hikâye bir anlatıdır -içinde geçmişin, şimdinin ve geleceğin içerildiği bir anlatı. Ve her anlatı benliğin/kimliğin kendini dile getirişidir. Bir başka deyişle, “her birimiz hikâye anlatıcılarıyız, anlattığımız hikâyeleriz” (McAdams, Josselson & Lieblich, 2007). Özne ‘o ki’dir [*celui qui*], yani ‘olduğunu söylediği şeydir’. Ricoeur, bu tümcede anlatının aracılığını bulur. “[H]ayatımın anlatısını kurarken kendimi, “tüm bu hayat macerası başına gelen” olarak tanımaktayım. Yalnızca yapan, eyleyen bir özne değildir bu, maruz kalan, acı çeken öznedir” (Ricoeur, 2002).

Eriksoncu bir bakışla kimlik şayet süreklilik ve tutarlılık olarak tasavvur ediliyorsa, anlatsal kimlik, dengenin muhafazasını mümkün kılan çokluk içindeki bütünlüğü/birliği temsil eder. Bir başka ifade ile, anlatı, kimliğin kendi içindeki *bütünlüğünü*, *bir* ve *aynı* oluşunu sağlar (Raggart, 2007). Buna mukabil, kimliğin çoğul anlatılardan ve bu anlatıların sürekli yenilenmesinden, değişiminden hareketle tasavvur edilmesinden yana olanlar için onun çoğulluğu ve süreksizliği anlatıların çoğulluğu ile ilişkilidir (Raggart, 2007).

Anlatı hayat devam ettikçe sürekli yenilenerek kimliği çoğul kılar. “Kimsin?” sorusunun cevabı sorunun sorulduğu bağlama göre, karşılaşmanın gerçekleştiği bağlama göre değişir. Şayet soruyu soran sizinle entelektüel deneyiminize dair röportaj yapıyor ise, muhtemeldir ki kendinize dair entelektüel bağlılıklarınızı, konularınızı, dünya görüşlerinizi merkeze alan bir anlatı kuracaksınız. Böyle yapmakla da kendi anlatınızı kurmuş ve “kimsin?” sorusuna da cevap vermiş olursunuz. Ricoeur, kendimizle ilgili kurduğumuz anlatılar olduğumuzu söylerken, kendi anlatısını felsefeci kimliği esasında kurmaktadır (2002). Farklı anlatılar kişinin kimliğinin farklı boyutlarına, çoğulluğuna karşılık gelir. Bir anlamda çoğul bir biçimde benliği/kimliği inşâ etmeyi mümkün kılar.

Kimliğin bir öz değil de dinamik bir sürece, değişime atfen tanımlanmasını mümkün kılan asli unsur onun “diyalojik”liğidir, ötekinin varlığı esasında etkileşime dayalılığıdır. Diyalog/etkileşim, anlatıların hayat sürecindeki değişimini, sürekli yenilenişini mümkün kılar. Dolayısıyla, burada şunu da vurgulamak gerekir: Anlatsal kimlik bir diyalogun, etkileşimin ürünüdür. Yine bununla ilişkili olması gereken bir başka boyutu ise kimliğin bitmeyen, sürekli

yenilenen bir süreç içine inşâ ediliyor oluşudur. Hikâyelerimizin nasıl biteceğini yaşıyor oldukça hiçbirimiz bilmeyiz.

Tartışma ve Sonuç

Spinoza, bütün belirlemelerin olumsuzlama olduğunu söyler. Bir şeyi belirlemek, onu diğerlerinden ayırmaktır, koparmaktır, diğeri ile arasına sınır çizmektir. “Bir şeyin yeşil olduğunu söylemek onu pembe, mavi ve başka-renkli âlemlerden kopararak sınırlamaktır” (Stace, 1986). Başka bir biçimde ifade edilirse, “bir şeyin bir şey **olması**, onun başka bir şey **olmaması**; ona belli bir (a) yüklemının verilmesi, (b), (c), (d) gibi yüklemilerin verilmemesi”dir (Cassirer, 1996). Şöyle de söylenebilir: her belirleme olumsuzlamadır. Diğerlerinden ayırmak, sınır koymak aynı zamanda aralarındaki ilişkiyi zımnen kabul etmektir. Ancak aralarında bir ilişki olanlar birbirinden ayrılabilir, aralarına sınırlar çizilebilir. Buna mukabil, kimlikle ilişkili kavramlar net bir ayrıma, sınır çizmeye pek de açık değildir. Farklılaştırılmaya çalıştığınız her an onları benzeştiriyor olabilirsiniz. Ayırdığınız anda tekrar birleşiyor olabilirler. Bu yüzden sonsuz gidiş gelişlere açık, kaygan bir zeminin üzerinde temkini bırakmadan yol almak gerekir; hep bir yanılma payı bırakmak gerekir. Meselâ, benliği kimlikten ayırmak ne kadar mümkündür bilinmez, ya da kişisel kimliği benlikten. Bu kavramlar, esasen farklı anlamlar ile yüklü olsalar da, o denli iç içe geçmişlerdir ki birbirlerinin yerine kullanılmaları hiç de az rastlanan bir durum değildir.

Bazen kavramı kullanan kişi bile çok emin değildir kullandığı kavramın anlamından. Kavramı kullanma amacı ona yüklediği anlamı da belirler. Ayrıca, disiplinler öncelikler nedeni ile de kavramlara farklı ya da benzer anlamlar yüklenir. Ve tabi her kavramın tarihî bir serüveni, hikâyesi vardır. Zaman içinde değişerek yeni anlamlar yüklenerek, bazı anlamlarını yitirerek yoluna devam eder. Bazen artık tümüyle kullanılmaz olur. Özcesi, bir karşılaştırma yapılacaksa bütün bunlar dikkate alınmalıdır.

Kimlik sonradan bir mesele hâline gelmiş bir kavram değildir. Kavramın ortaya çıkışı, ona duyulan ihtiyaç zaten bir meselenin teşhis ve çözümüne yönelikti. Yani, o, daha başta bir meseleydi zaten. Aynı şey kimliği önceleyen benlik için de geçerlidir. Geleneksel toplumlarda entegrasyon o denli ileri düzeydedir ki sosyal bütünlüğün dışında bir özerk insandan bahsetmek mümkün değildir. Modernliğin sosyal yarılma ile özdeşliği, kendi üzerinde düşünüm ve kontrol esasında bireyin ortaya çıkışını mümkün kılmıştır. Yukarıda ayrı ayrı analiz edilen tüm kavramlar bir özdeşleşimin eseri olarak dolaşıma girmişlerdir. Şüphesiz, insanın bu dünyadaki varlığını sorgulayışı modern zamanlara özgü değildir. Ama, bunun sosyal bir mesele hâline gelişi ağırlıklı olarak modern zamanlara özgüdür. O hâlde, ilk önce vurgulanması gereken şey bu kavramların ortak bir sorunun, insanlık durumunun ürünü olarak dolaşıma girmiş olmalarıdır.

Tartışılan kavramların hepsinde ortak olan bir başka nokta birey ve toplum ilişkisinde temellendirilmişlikleridir. Bireyi nevi şahsına münhasır kılan, onu bir kişi olarak ayırt etmeyi sağlayan vasıflar hiçbir zaman tümüyle bireyin dünyaya gelişine, sosyalliğinin başlangıcına öncel değildir. Her ne kadar sosyalliğe öncel bir dinamik, kontrol altına alınması güç bir benlik ögesinden bahsedilebiliyorsa da benliği mümkün kılan asli vasfı onun sosyalliğidir. Bir bireyden bahsedebilmek onu bir sosyalliğin içine yerleştirmekle mümkündür. Ya da bir varlığa insan demeyi mümkün kılan şey, onu insani yetilerde donatan şey onun sosyalliğidir. Tam da bu yüzden insanın, bireyin, öznenin, benliğin, kişisel kimliğin, sosyal benliğin, sosyal kimliğin, kimliğin ele alınma biçimi sosyalliği ölçüsündedir. Bu bir tür “sosyolojizm”e düşmek, kimliği

sosyal olana indirgemek değildir. Böylesi bir indirgeme çelişkisinden benliğin/kimliğin sosyale öncel ögesini de vurguluyor olmakla kaçınılmış olur.

Bahsi geçen kavramlarla ilgili bir başka ortak nokta her bir kavramı tartışırken bir biçimde belleğin analize dâhil edilmiş olmasıdır. Kişisel kimlik kadar kolektif kimlikleri de mümkün kılan geçmiş-şimdi-gelecek arasındaki rabıtayı sağlayan bellektir. Geçmişin şimdiye taşınma biçimi geçmişten çok şimdideki konumla ilişkilidir. Bu yüzden de hem bireysel hem de kolektif düzeyde ideolojiktir. İdeolojiktir, çünkü bireyi/kolektiviteyi bir benlikle/kimlikle donatan konumun meşruiyeti geçmişin bugüne taşınma biçimine bağlıdır.

Ele alınan kavramların bir yönü “aynılık”, “benzeşme”, “özdeşleşim” ile ilgili ise diğer yönü “ayrılık/farklılık”, “ayrım” ve “özerklik” ile ilgilidir. Kimlik hem bireysel hem de kolektif düzeyde benzeştiren kadar farklılaştırandır. Kişi *kim* olduğunu söylerken, kim ya da ne olmadığını; ama aynı zamanda kiminle benzeştiğini söylemektedir (Jenkins, 2008). Bu yüzden *identity*’yi sadece özdeşlikle sınırlamak ondaki ikili anlama bigâne kalmaktır. Ayrım/farklılık nasıl gerçek kimliğin bir uğrağı (Levesque, 1976) ise, aynılık/benzerlik de bir diğer uğrağıdır. Kimlik/benlik, tam da bu yüzden, benzeştiren kadar farklılaştırandır. Bu, bir yönüyle bireysel ve sosyal olanın aynı anda içerilmesi ile ilgili ise diğer bir yönü ile de sosyalleşmenin/bir sosyal kimlik edinmenin, bir kolektiviteye aidiyetin aynılaştırın kadar farklılaştırın dinamikleri içeriyor oluşundandır. Bir grup/kategori ile özdeşleşmek bir diğerinin rağmınadır, bir diğerinden farklılaşaraktır; bir grubu/kategoriye “dost” addederken diğerini “düşman” bilmek nedeniyledir.

Bir mesele olarak ele alınan kavramlar ortak bir insanlık durumunda temellenmeleri, sosyallikleri, bellekle olan kopmaz rabıtaları ve aynı anda hem bir aynılaşmayı hem de farklılaşmayı mümkün kılabiliyor oluşları ile benzeşirler. Buna mukabil benzeştikleri kadar farklılaşırlar da. Nedir bu farklılıklar?

Hem benlik hem de kimlik özdüşünümün, bireyin kendisini ve kendisinin sosyal gerçeklik içindeki konumunu mesele edindiği özfarkındalığın, özkontrolün, özgözetimin neticesinde elde edilen insana dair soyutlamalardır. Her ikisi de bireyin “kimsin?” sorusuna verebileceği cevapların ağırlıklı toplamıdır. Benlik, sosyal olana öncel, ele avuca sığmaz, kontrol altına alınamaz, ilkel/vahşi bir ögeye sahiptir. Kimlik ise, benliğin sosyale öncel, ele avuca sığmaz, kontrol altına alınamaz, ilkel/vahşi ögesini sosyal etkiye açan boyutudur. Kimlik, benliğin sosyal ayağıdır. İnsanı iki yüzlü bir Janus’a benzetebiliriz. Tap’e göre, insan “[i]çine doğru döndüğünde, kendini özerk, bağımsız, biricik bir bütün gibi; dışına baktığında ise doğal ve sosyal çevresinin bağımlı bir parçası gibi görür” (akt. Bilgin, 2007). İnsanın bir yüzü sosyale öncel ilkel/vahşi ‘ben’e dönüktür. Diğer yüzü ise tarihî sosyal gerçekliğe dönüktür. Benlik, bu iki farklı yöne dönük yüzlerden mürekkeptir.

“Ben kimim?” ve “ben kimim? Aynı soruda vurgu birinde “ben”e diğerinde ise “kim”e yöneliktir. Birinde benliğin ilkel/vahşi yönüdedir sorunun vurgusu. Diğerinde ise tarihî sosyal gerçekliğe mündemiç oluşuna. Bu iki farklı sorma biçimi geçirimsiz/opak değildir. Şüphesiz, her ikisinde de hem vahşi/ilkel olan hem de tarihî sosyal gerçeklik içerilir. Birbirleri ile ilişkileri ölçüsünde ele alınırlar. Ama birinde amaç sosyal olanı ilkel/vahşi olan adına araçsallaştırmaktır, diğerinde ise tersi. Tıpkı iki yüzlü Janus’un bir yüzünün vahşi/ilkel olana, diğer yüzünün ise tarihî sosyal olana dönük olması gibi. Benlik bu iki yüzün toplamıdır. Bu iki yüzün bir aradalığını temsil eden bir soyutlamadır. Kimlik ise benliğin tarihî sosyal gerçekliğe açık yüzüdür. Bir bakıma, benliğin geçmiş-şimdi-gelecek temsillerinin bir ifadesidir.

Yukarıda benlik ve kimlik arasında kurulmaya çalışılan ilişkinin bir benzerini Peter Weinreich dile getirir: ‘Kimlik’, benliğin sosyo-tarihî bağlamda dünyada-olma deneyimlerinin toplamına -pek çok başka faîlin deneyimlerinin de dâhil olduğu bir toplamdır bu- karşılık gelir. Öyle ki, benliğin herhangi bir andaki kimlik temsili, geçmiş hayat hikâyesi ve gelecek hayali arasındaki devamlılığın ifadesidir. Etken [agentic] benlik olarak ifade edilen kimlik kişinin geçmiş deneyimlerini beklendiği gibi zaman zaman niyet edilen geleceğin temeli olarak iç içe geçirir. Bu yolla benlik diğer faîller arasındaki ilişkinin sürekli değişen bağlamı içine yerleşmiş olarak deneyimlenir. Benlik tekil bir faîlken, kişinin kimliği diğer insanlarla ve temsili faîllerle etkileşim esasındaki deneyimleri içerir (2004).

Kimlik, benliğin ötekilerle temasını sağlar, onu “kendinde-varlık” olmaktan çıkarır. Kendi-için-varlık kılar. Ötekilerle temasın, gündelik deneyimin geçmiş-şimdi-gelecekteki izdüşümlerini benliğin sürekliliği için araçsallaştırır. Kimlik, sosyal ilişkiler, özdeşleşimler toplamı (Göka ve Beyazyüz, 2005); benlik ise kimliği de içeren bir soyutlamadır. Kimlik, sosyal hayat içinde içselleştirilen *çoğul* sosyal konumlara karşılık gelir; benlik ise kimliğin bu çoğul parçacıklarını içermekle örgütlenen şeydir (Stets & Burke, 2005).

Lacan’ın “soğan zar”ı örneği de benzer bir biçimde yorumlanabilir. Kimlik, benliğin en dışsal, en tarihî/sosyal gerçekliğe açık unsurudur. Bir başka ifade ile, benlik, kişilik ve kimlik aynı sıralanışla iç içe girmiş anlam kümelerini temsil eder. Öte yandan kimlik bu anlam kümesinin en dış halkasına ve diğerlerine göre en sosyal olanına karşılık gelir (Vatandaş, 2003). Dışardan içe doğru gidildikçe vahşi/ilkel öze ulaşılır. Kimlik, aynı zamanda, bu öze yönelik sosyal baskının temsilidir; kontrol altına alınamayan, ele avuca gelmez, vahşi/ilkel, sosyale öncel özün üzerindeki baskının, onu tahakküm altına alma teşebbüsünün temsilcisidir.

Kimlik benliğin bir uğrağıdır. Bir soyutlama olan benliğin kendini dışa açarken kullandığı bir işarettir; benliği ifşa eden, ele veren bir işaret. O, tarihî-sosyal denetimin cisimleşmiş bir ifadesi olarak oradadır. Kısacası, kimlik benliğe, benlik de kimliğe zorunlu olarak ilişiktir. Bu ilişkinin bir yönü herhangi bir kişinin kendi kendisine bir benliğe sahip olmasının imkânsızlığı ile ilgilidir. İnsan, sadece ötekilerle kurulan ilişkiler içinde bir benliğe sahip olabilir (Taylor, 2001). Ancak ‘ilişkiler içinde bir benliğe sahip olabilmenin mümkünlüğü’ benlik ile kimlik arasındaki bir başka ilişkiyi de temellendirir: Benlik (ve kimlik) bir sosyal inşânın ürünüdür (Sontag, 1991). Zira hiçbir kimliğin ontolojik özsel bir gerçekliği olamaz (Bilgin, 2007).

Benlik ve kimlik arasındaki ilişkide “sosyallık” vurgusu öne çıkar. Bunun anlamı ise benliğin/kimliğin “öteki” ile etkileşim esasındaki mümkünlüğüdür. Benlik, bir yandan belirlenemez, kontrol altına alınamaz, tekinsiz bir boyuta sahipken; öte yandan kimlik onu benzeşme, özdeşleşme ve sosyalleşme eğilimi ile donatır. Belirlenemez, kontrol altına alınamaz, tekinsiz boyut benliğin özerkliğinin, etkenliğinin bir ifadesidir. Öte yandan, kişilik ve kimlikte disipline boyun eğme anlamının baskın olduğunu inkâr etmek mümkün değil. Kişilik, hayat süreci içinde davranışların temeli, bireyi ötekilerden ayıran, nevi şahsına münhasır kılan özellikler olarak tanımlanmıştı. Psikanaliz de benzer bir yaklaşımla, kişiliği, içgüdüsel feragatin ve gerçeklik ilkesine koşulsuz uyumun simgesi kılar. Yani “kişilik”te bir biçimde boyun eğme, özdeşleşme ve benzeşme öne çıkar. Kimlik için de benzeri bir sonuca ulaşılabilir -en azından ondaki “benlik” izini bir süreliğine parantez içine almak kaydıyla. Ama benliği tümüyle sosyal etkiye, disipline olmaya karşı edilgen addetmek hususunda Touraine’e (2002) katılmak pek mümkün değil. Zira [Hegel, Mead ve Freud’dan hareketle] benlik, sosyal etkiye/disipline boyun eğmeye meyyal bir boyut kadar, “kendinde-varlık”, “Ben” [I] ve “id” ile temsil edilen vahşi/ilkel, uyarlanmaya/boyun eğmeye/benzeşmeye/özdeşleşmeye direnen bir

özü de içerir. Benlik, bizatihi, bu iki farklı veçhenin diyalektik ilişkisinden müteşekkil bir karışım olması nedeni ile bu veçhelerden yalnızca birine indirgenemez.

Benlik, kimlik ve kişilik kavramları arasındaki ilişkinin bir başka boyutunu Güngören (2008) dile getirir. Bu kavramlar arasında açık bir etkileşim vardır. Kaldı ki, sözü geçen kavramlardan biri, diğerlerini tahakkümü altına alabilir. Meselâ çok baskın bir toplumcu ya da cemaatçi kimlik, benlik duygusunu rehin alabilir, hatta silebilir. Tersinden düşündüğümüzde, tutkulu bir narsisizm (özseverlik) benliğin kimlik üstünde belirleyici olmasına kapı aralayabilir. Aynı şekilde belirgin bir kişilik (karakter) özelliği (meselâ aşırı seks düşkünlüğü) de kimliği ya da benliği kuşatıp egemenlik altına alabilir. Bir kişi sadece sekso-manyaklığı esasında ötekiler tarafından değerlendirmeye tâbi tutulabilir (Güngören, 2008). Buradaki asıl vurgu benlik, kimlik ya da kişilikten birinin kişinin hayatında bir biçimde diğerlerinden daha asli bir belirleyen olmasıdır.

Benlik, kimlik ve kişilik arasındaki bağı ele aldıktan sonra şimdi tartışmaya kimliğin kişisel ve kolektif boyutları ile devam edebiliriz. Bu noktada şunu akılda tutmak önemlidir: İnsan, salt kendinde-varlık değildir; kendinde-birlikte-varlıktır.⁶ Onun kendinde-birlikte-varlık oluşu sıklıkla yinlendiği üzere sosyal etkiyi ona iliştilirmeyi gerektirir. Kişisel kimlikten bahsettiğimiz her durumda sosyalliği/kolektifliği esasında bir kişilikten bahsetmekteyizdir. Bireye eğer bir kimlik atfetmek mümkünse, bu ancak sosyal/kolektif kimliğin, *biz*'in aracılığı ile olur. Birey kimliğini sosyal/kolektif kimliğin vasıflarıyla özdeşleşerek, içselleştirerek edinir.⁷ Durkheim'e göre tam da bu sebeple, ne kadar bireyselleşirsek o kadar kişisel olduğumuza dair inanç doğru değildir (akt. Habermas, 1996). Çünkü, birey sadece toplumla iç içe geçmiş değildir. Varlığını ve sahip olduğu tüm içerikleri kelimenin en yalın anlamıyla topluma borçludur (Adorno, 1998). Yani bireyselliği görünür kılan "tutkular" da esasen sosyal/kolektif olana mündemictir. Sosyal/kolektif olan tarafından ön-belirlenmektedir. Sosyale/kolektife dışsal bir şahsîlikten bahsedemeyiz.

Kişisel ve sosyal/kolektif kimlik arasındaki kopmaz bağı altını çizirken 'sosyal' ve 'kolektif'i hep bir arada -'/' ile ayırarak- yazdık. Bunun şüphesiz meşru bir gerekçesi var. Öncelikle şunu belirtmek gerekir: 'Sosyal kimlik' ve 'kolektif kimlik' aynı şeye işaret etmez. Her kolektif kimlik aynı zamanda bir sosyal kimlik olsa da, her sosyal kimlik bir kolektif kimlik değildir. Kolektif kimlik, farklı sosyal kimlik düzeylerinden sadece biridir. Şöyle ki, bireysel kimlikten bahsettiğimizde, bireyin tüm ötekilerden farklılığı ölçüsünde bireysel kimliği tanımlarken, sosyal kimlikten bahsettiğimizde ise, merkezî vurgu, ötekilerle veya anlamlı sosyal gruplarla benzeşmeyedir. Fakat, sosyal kimliği benzeşme esasında tanımlarken, ondaki

⁶ Bizim kendi dünyamız bizatihi bir *birlikte-dünyadır* (Heidegger, 2008); yani baştan beri başkalarıyla paylaştığımız bir dünyadır. Bu birlikte-dünyadaki mevcudiyeti ile insan, tarihî/sosyal gerçekliğin zaman ve mekândaki temsili ile yüzleşir. Bu gerçekliğe öteki ile birlikte maruz kalır. Öteki ile ilişkisi ile, insan, kendiliğini belirler.

⁷ Jenkins (2008), bireysel ve kolektif kimlikleri farklı türden fenomenler olarak gören görüşlere karşı çıkmak adına bazı temel iddialardan hareket edebileceğini öneriyor: İlkin, özdeşleşme açısından düşünüldüğünde, bireyselliği esasında eşsiz olanla kolektif olarak paylaşılan önemli oranda birbirine benzer bir biçimde anlaşılabilir; ikincisi, birey ve kolektivite rutin olarak birbirine sıkı sıkıya bağlıdır; üçüncüsü, bireysel ve kolektif özdeşleşmeler sadece *etkileşimle* mümkün kılınabilirler; dördüncüsü, her ikisinin de üretildiği (ve yeniden üretildiği) süreçler birbirine benzerdir. Öyleyse, özdeşleşmenin teorileştirilmesi, birey ve kolektiviteyi eşit oranda dikkate alınmalıdır. Yine de bireysel ve kolektif özdeşleşmeler/kimlikler arasında *ince* bir ayırmadan bahsedebiliriz. İlkinde vurgu farklılıktır; ikincisinde ise benzeşmeyedir (38). Böyle bir ince ayırımın farklılık ve benzerlik esasında ortaya konabiliyor olması, kişisel ve kolektif kimliğin hem farklılık hem de benzerlik bakımından birbirlerini karşılıklı olarak etkileşimleri gerçeğinin ihmâli ile sonuçlanmamalıdır.

iki farklı düzeyi birbirinden ayırmak gerekir: kişilerarası ilişkilerden ve ötekilerle karşılıklı bağımlılıktan türetilen ile daha geniş, daha gayrişahsi kolektivite veya sosyal kategorilerden türetilen sosyal kimlikler (Brewer & Gardner, 2004). Tipik kişilerarası kimlikler, yakın ilişkilerden –meselâ, ebeveyn-çocuk, âşıklar, arkadaşlık, vb.- ve aynı zamanda da ortak benzer ikili ilişkiler ağını temsil eden yüz yüze gruplara üyelikten türerler. Buna mukabil, kolektif kimlikler ise, grup üyeleri arasında şahsî ilişki kurmayı gereksinmez; ilişkiler gayrişahsidir (Brewer & Gardner, 2004).⁸ Dolayısıyla, sosyal kimliğin bu iki farklı düzeyini –kişilerarası ve gayrişahsi- düşündüğümüzde, kolektif kimliğin sosyal kimlikte içerilse de, tümüyle onunla aynı şeye tekabül etmediği açığa çıkmış olur. Bu ince farka rağmen, son olarak, her ikisinin ‘benzeşmeye’, ‘aynılığa’ ve ‘biz-lik’e aynı anda işaret ediyor oluşu nedeni ile ‘kolektif/sosyal kimlik’ biçiminde bir yazım muhtemel riskleri göze alarak tercih edilmiştir.

Sosyal kimlik ve kolektif kimlik arasında bir başka tür bağlantı şu şekilde kurulabilir: kişinin bir kolektiviteyle özdeşleşmesi genellikle onun sosyal kimliğine dayanır –örneğin etnik bir kimlikle özdeşleşme veya bir ülkenin vatandaşı olma gibi. Fakat bu tarz kategorik bağlar otomatik olarak kolektif kimliği doğurmaz. Bunun yerine bir kolektif kimliğin gelişimi ve açığa çıkışı genellikle birbirine karşı mücadele eden gruplar arasındaki çatışmalarca tetiklenir -Dünya Kupası ya da Olimpiyat örneklerinde, 11 Eylül 2001 Dünya Ticaret Merkezi’ne yönelik saldırıda olduğu gibi beklenmedik olaylarda, ya da herhangi bir cemaatin bütünlüğünün tehdit edildiği durumlarda (Snow, Oselin & Corrigall-Brown, 2004).

Son olarak anlatsal kimlik, kimlik ve kimlik ile ilişkili tüm kavramları ele alırken ihmal edilmemesi gereken ve söz konusu kavramlara değen hassas bir noktayı kavramamızı mümkün kılması bakımından bu çalışma bakımından önemlidir. Her birimiz bir hikâyeye sahibiz. Hikayelerimiz ya da hayatımızı hikâyeye etme biçimimiz kimliğimizi biçimlendiren unsurların başında gelmektedir. Hikâyeye sahip olabilmek ve hikayelerimizi anlatabilmek içinse başkalarına muhtacız. Başkalarıyla paylaşılan bir ortak hayatın içinde ancak anlatsal kimliğimiz inşa edilebilir. Bu durum şüphesiz kimlik ve kimlik ile ilişkili tüm diğer kavramlar için de geçerlidir.

Yukarıda yürütülen tartışma, özetle, kimlik, benlik, kişilik, sosyal benlik, kişisel kimlik, kolektif kimlik, anlatsal kimlik gibi kavramların birbirleri ile ne denli benzer, ortak bir kavram havuzu içinde yer aldıklarını bize gösteriyor. Söz konusu ortaklık her şeyden önce her birinin etkileşimle, öznelarasılıkla birlikte düşünülme zorunluluğunda temellenmektedir. Buna karşılık bu aynılığın içinde dikkate değer bir ayırımın saklı bulunduğunu da asla ihmal etmemek gerekir.

---

⁸ Kimliğin bireysel, ilişkisel ve gayrişahsi düzeyleri arasında Brewer & Gardner’ın (2004) yaptıkları ayırmada, ilişkisel ve gayrişahsi düzeyler sosyal kimlik içinde konumlandırılır. Buna mukabil, Hogg benzeri ‘sosyal kimlik teorisyenleri’, ilişkisel düzeyi sosyal kimliğin değil kişisel kimliğin içinde konumlandırmak gerektiğini öne sürerler. İlgili tartışma için bkz. Hogg, 2005.

Kaynakça

- Adorno, W. T. (1998). *Minima Moralia*. çev. Orhan Koçak ve Ahmet Doğukan, Metis Yayınları.
- Arowitz, S. (1992). Reflections on Identity. *October*, 61, 91-103.
- Balakrishnan, G. (2003). Kimlik Çağı mı?. çev. Gürol Koca. *New Left Review [Türkiye Seçkisi]*. Everest Yayınları, 365-385.
- Bilgin, N. (1994). *Sosyal Bilimlerin Kavşağında Kimlik Sorunu*. Ege Yayıncılık.
- Bilgin, N. (2007). *Kimlik İnşası*. Aşina Kitaplar.
- Brewer, B. M. & Gardner, W. (2004). Who is this "We"? Levels of Collective Identity and Self Representation. *Organizational Identity: A Reader* içinde. ed. Mary Jo Hatch ve Majken Schultz. Oxford University Press, Oxford, pp. 66-80.
- Cassirer, E. (1996). *Kant'ın Yaşamı ve Öğretisi*. çev. Doğan Özlem, İnkılap Yayınevi.
- Deschamps, J. & Devos, T. (1998). Regarding the Relationship Between Social Identity and Personal Identity. *Social Identity International Perspectives* içinde. ed. Stephen Worchel, J. Francisco Morales, Dario Paez ve Jean-Claude Deschamps. Sage Publications, pp. 1-12.
- Ezzy, D. (1998). Theorizing Narrative Identity: Symbolic Interactionism and Hermeneutics. *The Sociological Quarterly*, 39(2), 239-252.
- Fearon, J. D. (1999). What is identity (as we now use the word). *Unpublished manuscript, Stanford University, Stanford, Calif*, 1-43.
- Giesen, B. (1998). *Intellectuals and the Nation: Collective Identity in a German Axial Age*. Cambridge University Press.
- Gleason, P. (1983). Identifying identity: A semantic history. *The Journal of American History*, 69(4), 910-931.
- Göka, E. & Beyazyüz, M. (2005). Yeni Dünya Düzeninin Kimlik Siyaseti: Psikolojik Bir Bakış Denemesi. *Türkiye Günlüğü*, 83, 17-26.
- Güngören, A. (2008). Kimlik Bulmacası İçin Kılavuz. Ayraç Kitabevi Yayınları.
- Habermas, J. (1975). On Social Identity. *Telos*, 19, 92-103.
- Habermas, J. (1996). *İletişimsel Eylem Kuramı*. çev. Mustafa Tüzel. Kabcacı Yayınevi.
- Heidegger, M. (1997). *Özdeşlik ve Ayrım*. çev. Necati Aça, Bilim ve Sanat Yayınları.
- Heidegger, M. (2008). *Varlık ve Zaman*. çev. Kaan H. Ökten. Agora Kitaplığı.
- Hobsbawm, E. (1997). Kimlik Siyaset ve Sol. *Mürekkep*, 7, 59-65.
- Hogg, A. M. (2005). Social Identity. *Handbook of Self and Identity* içinde. ed. Mark R. Leary & June Price Tangney. The Guilford Press, pp. 462-479.
- Jenkins, R. (2008). *Social Identity*. Routledge.

- Kozoll, H. M. & Osborne, D. M. (2004). Finding in Science, Life-World, Identity, and Self. *Science Education*, 88, 157-181.
- Levesque, C. (1976). The World-Remoteness of the Text. *The Crisis of Culture Steps to Reopen the Phenomenological Investigation of Man* içinde. ed. Anna-Teresa Tymieniecka. D. Reidel Publishing Company.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*. çev. Osman Akınhay & Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları.
- McAdams, P. D., Josselson, R. & Lieblich A. (2007). Introduction. *Identity and Story Creating Self in Narrative* içinde. ed. D. P. McAdams., R. Josselson & A. Lieblich. American Psychological Association, 3-11.
- Mead, H. G. (1913). The Social Self. *The Journal Of Philosophy, Psychology and Scientific Methods*, 10(14), 374-380.
- Piaget, J. (2004). *Çocukta Zihinsel Gelişim*. çev. Hüsen Portakal. Cem Yayınları.
- Raggart, T. F. P. (2007). Multiplicity and Conflict in the Dialogical Self: A Life-Narrative Approach. *Identity and Story Creating Self in Narrative* içinde. ed. D. P. McAdams., R. Josselson & A. Lieblich. American Psychological Association, pp. 15-36.
- Ricoeur, P. (2002). Tarih, Hafıza ve Unutma P. Ricoeur ile Söyleşi (Zeynep Direk). *Cogito*, 30, 28-37.
- Ricoeur, P. (2005). Personal Identity and Narrative Identity. *Self and Subjectivity* içinde. ed. Kim Atkins. Blackwell Publishing, 225-234.
- Snow, A. D., Oselin, S. S & Corrigall-Brown, C. (2004). Identity. *Encyclopedia of Social Theory* içinde, ed. George Ritzer, Sage Publication.
- Sontag, S. (1991). *Sanatçı Örnek Bir Çilekeş*. Metis Yayınları.
- Stace, W. T. (1986). *Hegel Üzerine*. çev. Murat Belge. V Yayınları.
- Stets, E. J. & Burke, J. P. (200). Identity Theory and Social Identity Theory. *Social Psychology Quarterly*, 63(3), 224-237.
- Taylor, C. (2001). *Sources of the Self The Making of the Modern Identity*. Harvard University Press.
- Taylor, C. (2005). Tanınma Politikası. çev. Yurdanur Salman, *Çokkültürcülük Tanınma Politikası* içinde. haz. Amy Gutmann, YKY.
- Touraine, A. (2002). *Modernliğin Eleştirisi*. çev. Hülya Tufan, YKY.
- Vatandaş, C. (2003). Psiko-Sosyal Bir Kavram Olarak Kimliğin Kimliği. *Avrupa Günlüğü*, 4, 241-254.
- Weinreich, P. (2004). Identity Structure Analysis. *Analysing Identity: Cross-Cultural, Societal, and Clinical Context* içinde. ed. P. Weinreich & W. Saunderson, 7-75.
- Zeitlin, M. I. (1973). *Rethinking Sociology A Critique of Contemporary Theory*. Prentice-Hall, Inc.

Information About the Article/Makale Hakkında Bilgiler

The Ethical Rules for Research and Publication / Araştırma ve Yayın Etiği

The author declared that the ethical rules for research and publication followed while preparing the article.

Yazar makale hazırlanırken araştırma ve yayın etiğine uyulduğunu beyan etmiştir.

Conflict of interests/ ıkar atışması

The author has no conflict of interest to declare.

Yazar ıkar atışması bildirmemiştir.

Grant Support/ Finansal Destek

The author declared that this study has received no financial support.

Yazar bu alışma iin finansal destek almadığını beyan etmiştir.

.

JATSS, 2023; 5(4), 381-397

First Submission: 27.04.2023

Revised Submission After Review: 21.10.2023

Accepted For Publication: 29.12.2023

Available Online Since: 31.12.2023

Research Article

External Debts and Economic Growth: Evidence from Nigeria

Olamide Irete Olasehinde^a & Olusesan Samuel Afolabi^b

Abstract

This study examined the relationship between external debts and economic growth for sustainable capacity building in Nigeria, using annual time series data spanning from 1981 to 2022. Autoregressive Distributed Lag (ARDL) Bound technique, ARDL cointegration form and Granger causality were employed for the research analysis. The results of the study confirmed that there was evidence of long-run relationship among the variables employed in Nigerian economy. The study discovered that only foreign reserves (FRES) has positive and significant long-run impacts on economic growth (GDP). The results showed that none of the variables has significant short-run impacts on Nigerian economy growth. The Granger causality revealed that it is external debt and interest rate that granger caused economic growth (GDP), while (GDP) granger caused only openness of trade. A bidirectional causality was established between openness of trade and economic growth within the period of study. Based on the research findings, the study recommends that government should discontinue from taking unproductive loans and bonds in order to reduce excessive debt servicing in order to sustain capacity building at all levels and to encourage trade openness to boost internal and external trade in order to enhance sustainable growth and development of the country.

Keywords: external debt, economic growth, Autoregressive Distributed Lag model, Pairwise Granger Causality techniques.

JEL Codes: C20,C58,H50,H60,O40

---

^a Lecturer, Bamidele Olumilua University of Education, Science & Techonology, Department of Economics, Ikere Ekiti /Nigeria, olasehinde.ireti@bouesti.edu.ng,

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6248-0041> (Corresponding Author)

^b PhD, Bamidele Olumilua University of Education, Science & Techonology, Department of Economics, Ikere Ekiti /Nigeria, afolabi.olusesan@bouesti.edu.ng , ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-7579-1121>

JATSS, 2023; 5(4), 381-397

İlk Başyuru: 27.04.2023

Düzeltilmiş Makalenin Alınışı: 21.10.2023

Yayın İçin Kabul Tarihi:29.12.2023

Online Yayın Tarihi:31.12.2023

Araştırma Makalesi

Dış Borçlar ve Ekonomik Büyüme: Nijerya'dan Kanıtlar

Olamide Ireti Olasehinde^a & Olusesan Samuel Afolabi^b

Öz

Bu çalışma, Nijerya'da sürdürülebilir kapasite inşası için dış borç ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1980'den 2022'e uzanan yıllık zaman serisi verilerini kullanarak inceledi, Araştırma analizi için Otoregresif Dağıtılmış Gecikme (ARDL) Bound tekniği, ARDL eşbütünleşme formu ve Granger nedenselliği kullanıldı. Çalışmanın sonuçları, Nijerya ekonomisinde kullanılan değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğuna dair kanıtlar olduğunu doğrulamıştır. Çalışma, yalnızca yabancı rezervlerin (FRES) ekonomik büyüme (GSYİH) üzerinde olumlu ve anlamlı uzun vadeli etkilere sahip olduğunu ortaya koymuştur. Sonuçlar, değişkenlerden hiçbirinin Nijerya ekonomisinin büyümesi üzerinde kısa vadede anlamlı bir etkiye sahip olmadığını göstermiştir. Granger nedenselliği analizi şunu ortaya koymaktadır.Dış borç ve faiz oranı ekonomik büyüme üzerinde Granger nedenselliği etkisi yapmakta iken ekonomik büyüme yalnızca ticarete açıklık üzerinde Granger nedenselliği etkisi yapmaktadır. Çalışmanın yapıldığı dönemde ticaretin dışa açıklığı ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik tespit edilmiştir. Araştırma bulgularına dayanarak, çalışma, ülkenin her düzeyde kapasitesite gelişimini teşvik etmek ve sürdürülebilir büyümeyi ve kalkınmayı artırmak için gereksiz borç servisini azaltmak iç ve dış ticareti artırmak amacıyla ticari açıklığı teşvik etmek için hükümetin verimsiz krediler ve tahviller almayı bırakmasını tavsiye ediyor.

Anahtar Kelimeler: dış borç, ekonomik büyüme, Otoregresif Dağıtılmış Gecikme modeli, İkili Granger Nedensellik teknikleri.

JEL Kodlar: C20,C58,H50,H60,O40

^a Lecturer, Bamidele Olumilua University of Education, Science & Techonology, Department of Economics, Ikere Ekiti /Nigeria, olasehinde.ireti@bouesti.edu.ng,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6248-0041>

^b PhD, Bamidele Olumilua University of Education, Science & Techonology, Department of Economics, Ikere Ekiti /Nigeria, afolabi.olusesan@bouesti.edu.ng, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-7579-1121>(Corresponding Author)

Introduction

External debt is the borrowing made by countries across the globe especially the developing countries to boost domestic sources for expanding their economies. Obviously, the expansion of the economies of the countries across the World is insupportable especially in the developing nations without sourcing for funds in form of loans from external financial institutions like World Bank, International Monetary Fund etc., but some of these countries have woefully failed to utilize their external funds for the purpose for which it is obtained, whereby some are getting worse-off as a result of misappropriation and mismanagement of such borrowed funds. It is very good to develop one's economy which can only occur through borrowing, but the motive for borrowing at times is rudimentary which does not enhance the economy (Manasseh, Abada, Okiche, Okanya, Nwakoby, Offu, Ogbuagu, Okafor, Obidike and Nwonye, 2022).

The consequence of external liability on any economy in World especially among developing countries like Nigeria has caused great tension, drawing substantial attention from various sectors of the economy over the years. It is obvious that there is an existence of economic problem which resulted from accumulated external debt stock, particularly in less-developed countries and is a slavery palaver to the developing economies. Apart from misappropriation and mismanagement of funds, some of the borrowed funds are diverted into unprofitable projects, yielding no returns at all but is creating a burden on the internally generated revenues in the debtors' countries. Also, some of the leaders in developing countries borrow for the purpose of siphoning it (Gunter, 2002, Easterly, 2003; Adamu & Rasiah, 2016).

Nigeria external debt has a background, which was outlined to her independence in 1960 and up to 1970s, there was no serious credit problem facing her. It was noticed somehow that her ideology then did not encourage excessive borrowing from international capital market. In the 60s and 70s in Nigeria which could be viewed as a primitive era, she hardly had much projects to develop and as a results, no much fund was needed for development. But when borrowing was permitted to finance several developments in the country, it was not easy to obtain loans from the international capital market. The pre-independence period in Nigeria did not witness any significant growth and so foreign investors were not given any opportunity that could attract them into having investment here. The first major borrowing made by Nigeria as a result of oil glut was \$1 billion in late 1970s. Without any doubt, the critical and undeniable factor affecting economic growth globally is the excessive external debt taken especially for unproductive projects not meant for sustainable capacity development. But if the excessive external debt is being adequately utilized for productive projects which can yield much returns through economic expansion, there will not be a cause of regret for obtaining such a huge amount of loan by the time refund is being made (Rafael & Andrei, 2004).

The report from Debt Management Office (DMO) concerning Nigerian debts indicated that her debt stock as at 2017 was ₦21.68 trillion, lingering to \$76 billion (₦22.50 trillion) as at the end of 2021. From the collected information, the effect of DMO could be felt on Nigeria's loan stock through monitoring of monetary policy. The report from DMO shows that Nigeria is heavily dependent on external loans for one development or another and this has resulted in the increase in her loan structure from year to year, leading to her huge external debt (Oniha, 2018).

Former Deputy Governor of CBN (2017) described that Nigerian rising debt burden is worrisome and stressing because there is nothing much to show in terms of development for

obtaining such loans. Truly, this view is right as the rate at the Nigeria has been taking loans especially during Buhari's administration was worrisome as loan was taken concurrently for irrelevant project even until the regime was about to end. During his regime, Nigeria external debt has increased to ₦31 trillion, leaving ₦39.12 trillion debt for his successor. However, two-third of Nigerian accrued revenue is being used for servicing her debts, leaving just little fund to maintain the economy, and this has been having adverse effect on capacity building in terms of economic and social infrastructure (health and education). As a result of increasing our external loan in this country without much progress to show for it, it has given the World room to identify us as a poor country. Over the years, Nigeria debt has caused a lot of social and economic challenges and the revenue for debt servicing has made the government to be incapacitated in her responsibilities towards the citizens. Today, every citizen in Nigeria is trying hard to feed for himself or herself because our government has failed to perform her responsibility to supply the citizens with dividends of democracy which include free education, free health care provision, supply of good road network, housing but instead it is noticed for democratic failures, lack of rule of law, divide and rule policy etc. (FSDH research, 2017; DMO; Gabriel & Oghator, 2022).

The need for this research has generated some researchable questions such as; What relationship does external debt have with Nigerian economy? Is there granger causality between external debt and Nigerian economy? The paper is to provide solutions to the identified questions by analyzing the description view of the country within the period of study.

Statement of Problem

Increasing Nigerian debt stock has in turn affected important economic and social infrastructures and economic growth, causing poor sustainable capacity building of the nation. In the area of infrastructure which should have been a means of easing the hardship of the citizens, there is nothing to write home about it. For example, the citizens are only enjoying bad road network, poor communication network, inadequate health care, epileptic power supply, food insecurity, insecurity of life and property among others. However, rising debt burden in Nigeria is worrisome and stressing, and her over-reliance on foreign loans is somehow affecting her social and economic sustainability. So, our development in terms of economic and social life does not commensurate with the rate of our borrowing and that is the reason for underdevelopment we are facing at every sphere of the economy. The highest fraction generated revenue being used for servicing debts annually is a major concern of International Monetary Fund (FSDH, 2017).

The capacity building is a scenario for improving an individual's or organization's capability to produce with different approaches for building the nation based on the accumulated debts but in Nigeria, it is impossibly not achievable and sustainable (Damte, 2010).

Objective

Leading objective is for the researchers to examine the relationship between external debt and Nigerian economy for sustainable capacity building between 1980 and 2021. The specific objectives are to; examine causality among the variables involved and verify the granger causality of the study.

Literature Review

Theoretical Literature

As long as Nigeria revenue did not increase as expected, the government resorted to foreign borrowing which has led to external debts burden and financial crises over the years till today. When prices of commodity fell latterly, expenditures were not abridged consequently and earlier borrowing was supplemented with new borrowing in order to maintain expenditure situations to huge debts. According to Were, borrowing is not condemned from being taken but loan is being accumulated when fresh loan is taken to service a previous one and as a result, the loan becomes a burden, turning some of the debtors' countries into slavery and losing some vital resources for the sake of swapping with their creditors. For example, Nigeria is facing the swapping because of her inability to fulfill her financial obligation to her creditors (Were, 2001).

The debt overhauling concept is grounded totally on reimbursement potential with a few opportunities. A number of returns from investing inside financial system remain efficaciously taxed with the aid of current creditors, (Claessen et al., 1996). A reduction inside the cutting-edge debt carrier needs to, consequently, lead to a growth in contemporary investment. From the debt overhauling theory, it is clearly understood that it will be good for a debtor's country to keep on redeeming their loan as agreed upon in order for her to continue enjoying more financial credit facilities as needed, meaning the more you settle your debt, the more you get more financial support from your creditors. The handiest manner out of money owed being recommended, is that, debit remedy is increasing, which is antidote to financial instability (Cohen, 1993). IMF (2016) emphasized that 23 nations of which 19 are Africa had benefited from debt provider alleviation amounting to \$34 billion in June 2001. From the IMF records, it shows obviously that African countries are financially incapacitated and this is the reason why they keep on looking for loans from International Financial Institutions to back up their meager internally generated revenues.

Solow (1956) believed that neoclassical model for financial boom may be accomplished by using an expansion in the quantity of investment. Primarily based on this model, a country will achieve financial boom if it will increase her savings and investment, implying that for less-developed countries to develop economically, they need to implement regulations that support more financial savings to be able to result in boom-funding and as a result increase savings. In line with the neoclassical growth theory, debt has a fantastic direct impact on monetary boom. According to Solow, financial expansion is a necessity and it is a function of an investment. Without funds, there is no way an investment can be conceded, and for this reason, that is why the under-developed countries especially the African countries are always seeking for loans internally and externally to support the expansion of their economies.

Adebite, Ayadi, & Ayadi (2008) emphasized that a country ought to borrow overseas if it is far anticipated that the returns on the borrowed budget could be greater than the cost. Consequently, we do anticipate a country to spend money on projects having expected returns better than price of foreign debt. From their view, borrowing abroad is highly supported provided such a loan if invested on productive projects would bring forth substantial returns for the expansion of the economy. So, it is normal to get foreign loan in as much it is anticipated that it would yield good returns, leading to poverty reduction through creation of productive employment opportunities for the citizens (Manila, 2005). However if not used judiciously, debt can quantify to impeding the long-time period boom prospect of the country.

Capacity building is a method by which individuals and agencies acquire, enhance and hold the skills, knowledge, equipment and different resources to do their jobs effectively for sustaining the economy. It is quite an investment in the effectiveness and future sustainability of a public. When capacity building is successful, it strengthens a nonprofit's ability to convey on its mission over time, thereby enhancing nonprofit's ability to have a positive impact on lives and communities at large. So, capacity building is needed to bring a public to the next level of operational, programmatic, financial or organizational development, to effectively and efficiently advance its operation into the future. Capacity building is needed at all levels to enhance sustainable development in the nation to promote it. (Damtew, 2010; Martha, 2011 and National Council of Nonprofits, 2023).

Empirical Literature

Alda, Elok and Moh (2022) examined the effect of gross domestic product, exports, imports, exchange rates, inflation and external debt on Indonesia's foreign exchange reserves in 2017 to 2020, using Multi-linear regression analysis. The findings showed that GDP has a positive significant effect on Indonesia's foreign exchange reserves. Her exports have a positive significant effect on her foreign reserves. Her imports have a negative significant effect on the foreign exchange reserves. Her exchange rate has a negative and significant effect on her foreign exchange reserves. Foreign debt has a positive significant effect on Indonesia's gross domestic product.

Mesbah (2022) observed uneven impact of foreign financial increase on Egyptian economy, spanning between 1980 and 2019, using Nonlinear Autoregressive disbursed Lag bound method and VECM. The findings confirmed a statistically sizable poor boom on the economy, stemming from each prompted debt. So, each brief and long runs of the findings in Egypt is symmetric. Nonlinearity hypothesis was supported with a negative impact which exceeds of 96.7%.

Ogbodo, Okofor and Nwaobi (2022) examined the impact of public debt on economic growth of Nigeria between 1990 and 2020, using Ordinary Least Square method. The findings showed that external debt has a positive significant relationship with the real gross product growth rate. Internal debt has a positive significant relationship with real gross product growth rate and there was uni-causality between real gross product growth rate and external debt.

Ehikioye, Omarkhanlen, Osuma and Inua (2020) examined the relations between external debt and economic increase in 43 African international locations between the length of 2001 and 2018, using Johansen Cointegration technique and generalized method of second. The findings exhibited the existence of long-run relationship between debts and financial increase in the countries concerned. The short-run converged to equilibrium inside the long-run, borrowing has a deteriorating effect on African economy. As a result, the findings boosted the need for policymakers to make certain right application, resulting in sustained long-time period monetary overall performance.

Ekpe (2020) investigated the impact of external debt on economic growth in Nigeria, using ARDL Bounds and Granger causality test. The findings showed that external debt has a positive significant relationship with gross domestic product. Also it is revealed that exchange rate indicates a positive significant relationship with GDP. Then, the study exhibited a long-run relationship between external debt and economic growth in Nigeria. From Granger causality test, it was shown that external debt has no causal relationship with economic growth in Nigeria.

Fagbola, Sokunbi, Aderemi and Adebayo (2020) examined the contribution of external debts to economic growth in Nigeria from 1981 to 2018, using ARDL model and Bounds testing techniques. The findings showed that external debt caused a significant setback to economic growth in Nigeria during the periods of study. It was showed that debt servicing and economic growth had a direct relationship, while exchange rate contributed negatively to the economic growth in Nigeria.

Qureshi, Irfan and Liaqat (2020) examined the relationship between external debt and economic growth. The database of 123 nations sampled among 1990 and 2015 were employed, with the use of a Panel Vector Autoregression technique. The findings showed that total external debt had a negative effect on growth on sampled countries and recorded a good affiliation with earnings increase inside the decrease and top-center-income nations. Therefore, it was shown that external debt had positive association with income growth in the lower-and upper-middle income countries.

Obisesan, Akosile and Ogunsanwo (2019) examined the effect of external debt on economic growth in Nigeria from 1981 to 2017, using Ordinary Least Square econometric technique. The findings showed that external debt and external debt service payment have negative effect on the economy. Exchange rate has positive effect on economic growth. Based on Durbin Watson test, the model is positively autocorrelated.

Adamu and Rasiah (2016) investigated the dynamic effect of external debt on economic growth in Nigeria from 1970 – 2013 with the usage of ARDL bound. The findings showed a long-run cointegration relationship between the variables. In the long-run, external debt has a sustainability positive index of 0.072%.

In Nigeria, public debt was showed that ₦12.589 trillion was her debt in December 2017, ₦12.577 trillion in March 2018 and ₦12.151 trillion in June 2018, demonstrating a reduction in her debt’s stock which might have happened as a result of the policy implementation from DMO on debt service strategies (Oniha, 2018).

Methodology

Model Specification

The paper adopts a modified version of Adamu & Rasiah (2016) model for developing countries, covering a span of 42 years (1981 – 2022);

$$\text{GDP} = f(\text{EXTD}, \text{EDS}, \text{FRES}, \text{INTR}, \text{OPN}) \dots\dots\dots (1)$$

Where:

- GDP = Gross domestic product
- EXTD = External debt
- EDS = External debt servicing
- FRES = Foreign reserves
- INTR = Interest rate proxy by real interest rate
- OPN = Openness of trade

Equation 2 indicates the econometric form of equation 1 as thus:

$$\text{GDP}_t = \alpha_0 + \alpha_1\text{EXTD}_t + \alpha_2\text{EDS}_t + \alpha_3\text{FRES}_t + \alpha_4\text{INTR}_t + \alpha_5\text{OPN}_t + u_t \dots\dots\dots (2)$$

Where:

α_0 = constant intercept
 α_1 to α_5 = estimated parameters.
 U_t = error term

Data Analysis and Discussion

Table 1

Descriptive Statistics

	GDP	EXTD	EDS	FRES	INTR	OPN
Mean	25.65027	21.78756	21.25018	22.92516	1.875551	3.760143
Median	25.50757	21.23810	21.28289	22.77482	1.717211	3.878878
Maximum	27.06627	25.35906	22.89883	24.70481	3.298521	4.404399
Minimum	24.04658	19.62719	19.55938	20.65390	-0.083382	2.772589
Std. Dev.	0.970084	1.707653	0.679375	1.392905	0.799357	0.436547
Skewness	0.079316	0.596754	-0.134386	-0.169320	-0.042159	-0.482031
Kurtosis	1.426413	2.310577	3.540711	1.460730	2.823284	2.030993
Jarque-Bera	4.377346	3.324589	0.638062	4.243551	0.067092	3.269682
Probability	0.112065	0.189703	0.726853	0.119819	0.967011	0.194983
Sum	1077.311	915.0776	892.5074	939.9316	78.77314	157.9260
Sum Sq. Dev.	38.58359	119.5592	18.92356	77.60738	26.19781	7.813495
Observations	42	42	42	41	42	42

Source: Researchers' Computation

From the Descriptive table, the mean ranged from interest rate (1.875551) to gross domestic product (25.65027). The standard deviation consists of positive low variability. The variables are positively and negatively skewed which ranged from -0.482031 (OPN) to 0.596754 (EXTD). From the estimated values of the kurtosis, gross domestic product (GDP), external debt (EXTD), foreign reserves (FRES), and openness of trade (OPN) are platokurtic, having lower values than the sample mean of 3, while only external debt servicing (EDS) is having the normal kurtosis mean value of 3. The Jarque-Bera statistics p-values indicated that debt servicing (EDS) and interest rate (INTR) exhibited normal distribution as the p-values are greater 5%, showing the normality of the variables while economic growth (GDP), external debt (EXTD), foreign reserves (FRES) and trade openness (OPN) were not normally distributed as they have less than 5% p-values.

Table 2*ADF Unit Root Test with Intercept, using Akaila criterion*

Variables	AT LEVEL		1 ST DIFFERENCE		Order of Stationary
	F-stat	5% Critical value	F-stat	5% Critical value	
GDP	-0.319311	-2.936942	-4.518060	-2.936942	I(1)
EXTD	-0.206560	-2.935001	-5.668536	-2.936942	I(1)
EDS	-4.439336	-2.935001			I(0)
FRES	-0.729173	-2.938987	-5.509155	-2.948404	I(1)
INTR	-3.291824	-2.935001			I(0)
OPN	-1.788346	-2.935001	-8.233366	-2.936942	I(1)

Source. Researchers' Computation

Augmented Dickey-Fuller Unit root test with an intercept was employed for stationarity of the variables. Based on the results, external debt servicing (EDS) and interest rate (INTR) were stationary I(0) in nature, while economic growth (GDP), external debt (EXTD), foreign reserves (FRES) and openness of trade (OPN) are non-stationary, that is, they were stationary at 1st difference [I(1)]. Based on the condition of time-invariant variables, Autoregressive Distributed Lag (ARDL) technique would be employed on the data employed.

Table 3*Lag selection criteria*

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-186.1646	NA	0.002367	10.98083	11.24746	11.07287
1	-62.49870	197.8654*	1.63e-05*	5.971354	7.837772*	6.615642*
2	-31.52505	38.93830	2.63e-05	6.258574	9.724779	7.455108
3	13.52167	41.18557	2.75e-05	5.741619*	10.80761	7.490398

Source. Researchers' Computation

The Table showed that Sequential modified LR test statistic (LR), Final prediction error (FPF), Schwarz information criterion (SC) and Hannan-Quinn information criterion (HQ) have in common lag 1, while only Akaike information criterion (AIC) has in common lag 3. From the information, the lag with the highest variables would be suitable for the study. As a result, lag 1 would be employed in this study.

Table 4*Pesaran ARDL Bound Cointegration Test*

H0: There is no long-run relationship among the variables.

H1: There is long-run relationship among the variables.

T-statistics	Value	K
F-statistics	4.113244	5
Critical Value Bounds		
Level of significance	I(0) Bound	I(1) Bound
10%	2.08	3.00
5%	2.39	3.38
2.5%	2.7	3.73
1%	3.06	4.15

Source. Researchers' Computation

The Table revealed that the computed ARDL f-statistic value of 4.113244, while the estimated upper Bound values are 3.00, 3.38, 3.73 and 4.15 which were corresponding to the level of significance of 10%, 5%, 2.5% and 1% respectively. From the analysis, the f-statistic value is greater than the upper bound values from 10%, 5% and 2.5%, making the variables to be cointegrated. As a result, H_0 is rejected and accept H_1 , indicating there is long-run relationship among the variables employed between 1981 and 2022.

Table 5.*ARDL Cointegration short-run form*

Variables	ARDL Cointegration Short-run			
	Coefficient	Standard Error	t-statistic	P-value
D(EXTD)	-0.037598	0.056269	-0.668176	0.5097
D(EDS)	0.004811	0.049670	0.096856	0.9236
D(FRES)	0.108109	0.075036	1.440768	0.1611
D(INTR)	-0.010591	0.040937	-0.258729	0.7978
D(OPN)	-0.075750	0.142953	-0.529895	0.6005
CointEq(-1)	-0.256382	0.043219	-5.932208	0.0000

Source. Researchers' Computation

The ARDL cointegration short-run model showed that external debt (EXTD), interest rate (INTR) and trade openness (OPN) have negative insignificant short-run impacts on GDP, while external debt (EXTD) and foreign reserves (FRES) have positive insignificant short-run impacts on economic growth (GDP) in Nigeria. The ECM met the required condition in which the coefficient is -0.256382 and the p-value is 0.0000, showing a long-run causality (cointegration) where the error can be adjusted at the speed of 25.64%.

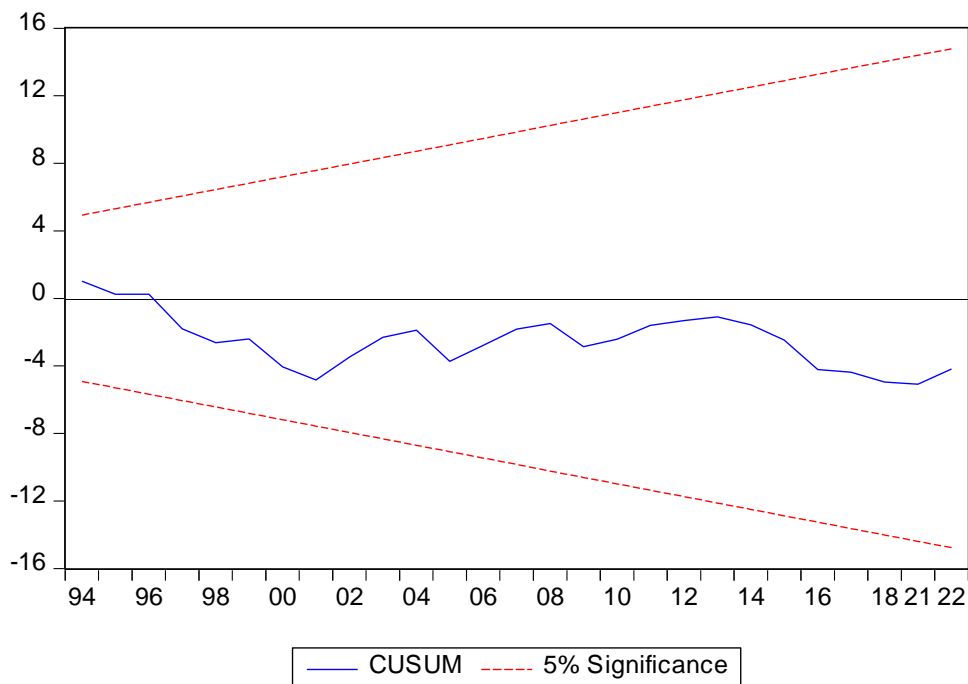

Table 6*ARDL Cointegration Long-run form*

Variables	ARDL Cointegration Long-run			
	Coefficient	Standard Error	t-statistic	P-value
GDP				
EXTD	0.052069	0.152000	0.342558	0.7346
EDS	-0.130558	0.265825	-0.491143	0.6273
FRES	0.695036	0.162085	4.288096	0.0002
INTR	0.112244	0.236519	0.474567	0.6389
OPN	-0.253464	0.434775	-0.582977	0.5647

Source. Researchers' Computation

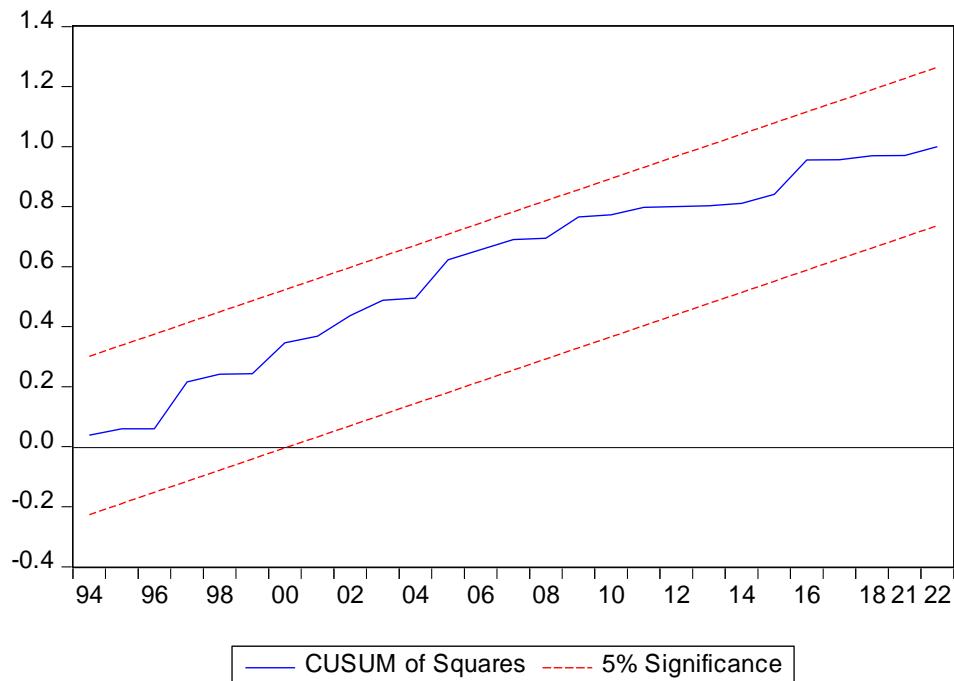
Table 6 showed the ARDL Cointegration long-run model. From the results, only foreign reserves (FRES) has positive significant long-run impact on the economic growth. External debt servicing (EDS) and openness of trade (OPN) have negative insignificant impact on Nigerian economic growth, while external debt (EXTD) and interest (INTR) have positive insignificant impacts on the economic growth (GDP).

Figure 1*Stability test, using CUSUM TEST*

The cumulative sum (CUSUM) investigated the stability of both short-run and long-run parameters in the study. Based on this, the CUSUM showed that the cumulative sum of the variables lies within the critical bounds at the 5% level and as a result, we can affirm the stability of short-run and long-run parameters in the study.

Figure 2

CUSUM SQUARE TEST

The cumulative sum of square (CUSUM-q) is also used to determine the stability of both short-run and long-run parameters in the study. Based on this, the CUSUM-q showed that the cumulative sum of square of the variables lies above zero origin and within the critical bounds' level. As a result, we can uphold the stability of short-run and long-run parameters in the study.

Table 7

AR Root Table

Root	Modulus
1.244182	1.244182
0.917107 - 0.087306i	0.921253
0.917107 + 0.087306i	0.921253
0.646102 - 0.523212i	0.831384
0.646102 + 0.523212i	0.831384
0.012075 - 0.548621i	0.548754
0.012075 + 0.548621i	0.548754
0.242207 - 0.418755i	0.483756
0.242207 + 0.418755i	0.483756
-0.341958 - 0.195106i	0.393702
-0.341958 + 0.195106i	0.393702
-0.320624	0.320624

Source. Researchers' Computation

Table 7 showed the roots of AR of the model which ranged from 1.244182 to -0.320624, having modulus from 1.244182 to 0.320624.

Table 8
Pairwise Granger Causality Test

Pairwise Granger Causality				
Sample: 1981 – 2022				
Lags: 1				
Null Hypothesis	Obs.	F-stat	Probability	Comment
EXTD does not Granger Cause GDP	41	10.2215	0.0028	Unidirectional causality
GDP does not Granger Cause EXTD		0.72872	0.3986	
EDS does not Granger Cause GDP	41	0.87742	0.3548	No causality
GDP does not Granger Cause EDS		3.64270	0.0639	
FRES does not Granger Cause GDP	39	29.3784	4.E-06	Unidirectional causality
GDP does not Granger Cause FRES		0.17979	0.6741	
INTR does not Granger Cause GDP	41	6.75978	0.0132	Unidirectional causality
GDP does not Granger Cause INTR		0.22678	0.6367	
OPN does not Granger Cause GDP	41	6.76712	0.0132	Bidirectional causality
GDP does not Granger Cause OPN		5.99475	0.0191	
EDS does not Granger Cause EXTD	41	1.81055	0.1864	No causality
EXTD does not Granger Cause EDS		1.55769	0.2196	
FRES does not Granger Cause EXTD	39	0.40089	0.5306	Unidirectional causality
EXTD does not Granger Cause FRES		5.98663	0.0194	
INTR does not Granger Cause EXTD	41	0.42539	0.5182	No causality
EXTD does not Granger Cause INTR		0.20933	0.6499	
OPN does not Granger Cause EXTD	41	0.19973	0.6575	No causality
EXTD does not Granger Cause OPN		1.49781	0.2285	
FRES does not Granger Cause EDS	39	4.57425	0.0393	Unidirectional causality
EDS does not Granger Cause FRES		0.02729	0.8697	
INTR does not Granger Cause EDS	41	0.88977	0.3515	No causality
EDS does not Granger Cause INTR		0.01788	0.8943	
OPN does not Granger Cause EDS	41	0.01955	0.8895	No causality
EDS does not Granger Cause OPN		0.44952	0.5066	
INTR does not Granger Cause FRES	39	0.62322	0.4350	No causality
FRES does not Granger Cause INTR		0.04009	0.8424	
OPN does not Granger Cause FRES	39	0.01184	0.9140	No causality
FRES does not Granger Cause OPN		0.62029	0.4361	
OPN does not Granger Cause INTR	41	7.84626	0.0080	Unidirectional Causality
INTR does not Granger Cause OPN		0.00206	0.9640	

Source.Researchers' Computation

The results from Table 7 showed that there is unidirectional causality between external debt (EXTD) and economic growth (GDP), between interest rate (INTR) and economic growth (GDP), between external debt (EXTD) and foreign reserves (FRES), between foreign reserves (FRES) and debt servicing (EDS) and between openness of trade (OPN) and interest rate (INTR). Only bidirectional causality that occurred was established between openness of trade (OPN) and economic growth (GDP), while some variables have no causality at all. In summary, it is only external debt and interest rate that granger caused economic growth in Nigeria within the period of study (1981-2022).

Conclusion and Recommendations

The study showed that there was evidence of long-run relationship among the variables employed in Nigerian economy. It was discovered that foreign reserves (FRES) has positive and significant long-run impacts on (GDP) as aligned with Alda et al (2022), while the remaining variables have insignificant long-run impacts on the economic growth. It was alarming that none of the variables has short-run significant impacts on the economic growth. The Granger causality revealed that it was only external debt (EXTD) and interest rate (INTR) that granger caused (GDP) between 1981 and 2022. Then, the stability test of the model was confirmed to be asserted through CUSUM and CUSUM-q tests.

The policy recommendation from the findings is that the policy makers, economic planners and committee of advisers on financial matters should stand as watchdogs on government, encouraging her to reduce the trends of external debt, external debt service, and interest rate which are part of the determinants of economic growth in Nigeria. Moreover, government should be discouraged from taking loans for unproductive projects in order to reduce debt servicing, and to encourage government to utilize loans taken in all sectors for sustainable capacity building of the entire economy and to encourage trade openness to boost internal and external trade for the sustainability of the economy.

References

- Adamu, I. M. & Rasiah, R. (2016). External Debt & Growth Dynamics in Nigeria. *African Development Review*, 28(3), 291-303.
- Adegbite, E. O., Ayadi, F. S., & Ayadi, O. F. (2008). The Impact of Nigerian External Debt on Economic Development. *International Journal of Emerging Market*, 3(3), 285-301.
- Alda, H., Elok, F. R., & Moh, F. F. (2022). The effect of gross domestic product, exports, imports, exchange rates, inflation and external debt on Indonesia's foreign exchange reserves in 2017 – 2020. *Qawanin Journal of Economic Syaria Law*, 6(2), 177-198.
- Arslanalp, S. & Henry, P. B. (2006). Policy Watch: Debt Relief. *Journal of Economics Perspective*, 20(1), 207- 220.
- Ayadi, F. S. & Ayadi, F. O. (2008). The Impact of External Debt on Economic Growth: A Comparative Study of Nigeria and South Africa. *Journal of Sustainable Development in Africa*, 10(3), 234-263.
- Clements, B. R., Bhattarcharya, B. R., & Nguyen, T. O. (2003). External Debt, Public Investment & Economic Growth in Low Income Countries. *International Monetary Fund (IMF) Working Paper* No. 03/249, Washington, DC.
- Cohen, D. (1993). Low Investment & Large LDC Debt in the 1980s, *American Economic Review*, 83(3), 437-449.
- Damtew, T. (2010). Nurturing Local Capacity Builders.
- Easterly, W. (2002). How did Heavily Indebted Poor Countries Become Heavily Indebted? Reviewing Two Decades of Debt Relief. *World Development*, 30(10), 1677-1696.
- Ekpe, J. P. (2020). Impact of external debt on economic growth in Nigeria. Brainspec Publishing House. ISBN: 2734 – 2786.
- Fagbola, L. O., Sokunbi, G. M., Aderemi, T. A., & Adebayo, A. G. (2020). External debt and economic growth in Nigeria: An implication for debt overhang theory. *European Journal of Economics, Law and Politics*, 7(2). ISSN: 2518-3761
- Gabriel, F. E., & Oghator, E. E. (2022). Analyzing the dividends of democracy in Africa: The Nigerian Experience. Retrieved from www.researchgate.net
- Gunter, B. G. (2002). What's wrong with the HIPE Initiative and what's Next? *Development Policy Review*, 20(1), 5-24.
- Krugman, P. (1988). Financing vs Forgiven a Debt Overhang. *Journal of Development Economics*, 29(3), 253-268.
- Manasseh, C. O., Abada, F. C., Okiche, E. L., Okanya, O., Nwakoby, I. C., Offu, P., Ogbuagu, A. R., & Okofar, C. O. (2022). External debt and economic growth in Sub-Saharan Africa: Does governance matter? *PLOS ONE*, 17(3): e0264082.
- Manila, P. (2005). Productive employment is key to reducing poverty. Retrieved April 5, 2023, from www.adb.org

- Martha, C. N. (2011). *Creating Capabilities: The Human Development Approach*. Harvard University Press.
- Mesbah, F. S. (2022). The asymmetric and threshold impact of external debt on economic growth: New evidence from Egypt. *Journal of Business and Socio-economic development*, 2(1), 1-18.
- Muhammad, D., Zhang, B., Ahmed, A., & Memoona, N. (2020). External debt and economic growth: A heterogeneous static panel study in Asian Developing and Transition Economies. *Estudios de Economia Aplicada*, 39(2). ISSN: 1133-3197
- National Council of Nonprofits (2023). What us capacity building? Retrieved from www.councilofnonprofits.org
- Obisesan, O. G., Akosile, M. O., Ogunsanwo, O. F. (2019). Effect of external debt on economic growth in Nigeria. *African Journal of Economics & Sustainable Development*, 2(1), 39-50.
- Ogbodo, I., Okafor, S. O. P., & Nwaobi, O. V. (2022). Does public debt determine economic growth?: Evidence from Nigeria. *Asian Journal of Economics, Business & Accounting*. DOI: 10.9734/ajeba/2020/v/22i23862
- Oniha, P. (2018). Nigeria N24.4 Trillion Debt. Retrieved from saharareporters.com
- Qureshi, I., Irfen, A. O., & Liaqat, Z. (2020). The long-term consequences of external debt: Revisiting the evidence and inspecting the mechanism using panel VARs. *Journal of macroeconomics*, 63(c). <https://doi.org/10.2016/j.jmacro.2019.103184>
- Rafael, L. & Andrei, S. (2004). Informality and Development. *Journal of Economic Perspective, American Economic Association*, 28(3), 109-126.ccl
- Sachs, J. D. (1989). International Policy Coordination: The case of the Developing Country Debt Crisis in M. Feldstein(ed). *International Economic Cooperation*, 233-278, University of Chicago Press, Chicago.
- Solow, R. M. (1956). A Contribution to the Theory of Economic Growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 70(1), 65-94.
- Tchereni, B. H. M., Sekhanpn, T. J., & Ndowi, R. F. (2003). The Impact of Foreign Debt on Economic Growth in Malawi. *African Development Review*, 25(1), 85-90.
- Were, M. (2001). Impact of External Debt on Economic Growth in Kenya: An Empirical Assessment. UNU-WIDER discussion paper No. 01/116, *World Institute for Development Economics Research*, United Nations University

Information About the Article/Makale Hakkında Bilgiler

The Ethical Rules for Research and Publication / Araştırma ve Yayın Etiği

The authors declared that the ethical rules for research and publication followed while preparing the article.

Yazarlar makale hazırlanırken araştırma ve yayın etiğine uyulduğunu beyan etmiştir.

Conflict of interests/ ıkar atışması

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarlar ıkar atışması bildirmemiştir.

Grant Support/ Finansal Destek

The authors declared that this study has received no financial support.

Yazarlar bu alışma iin finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Author Contributions/ Yazar Katkıları

The draft process of the manuscript/ Taslağın Hazırlanma Sreci O.I.O./O.S.A., Data Collection/Verilerin Toplanması/ O.I.O./O.S.A, Writing The Manuscript/ Makalenin Yazılması O.I.O/O.S.A., Submit, Revision and Resubmit Process/ Başvuru, Dzeltme ve Yeniden Başvuru Sreci O.I.O/O.S.A.

JATSS, 2023; 5(4), 398-412

First Submission:29.11.2023

Revised Submission After Review:27.12.2023

Accepted For Publication:29.12.2023

Available Online Since:31.12.2023

Research Article

**The Legal Status Issue of Unmanned Maritime Vehicles (UMVs) Used for
Military Purposes**

Levent Bahadır^a

Abstract

In parallel with the advances in technology, the use of unmanned vehicles on the battlefield for military purposes is becoming increasingly widespread. Since the beginning of the new millennium, the undeniable contributions of Unmanned Aerial Vehicles (UAVs) in combat and combat support operations, especially in Afghanistan and Iraq, have made these vehicles indispensable for states, while on the other hand, it has affected the expansion and deepening of the range of missions of unmanned vehicles used in the maritime environment within a limited framework. However, the use of UMVs, which are gaining importance for states day by day and becoming a force multiplier, has also brought along some legal debates. The absence of a provision directly related to UMVs in international maritime law legislation has led to the emergence of grey areas regarding the legal status of these vehicles. Since the increasingly sophisticated UMVs in terms of size, tonnage and level of autonomy diversify in a wide spectrum, not all UMVs will be subject to the same legal status naturally. On the other hand, the problem of legal status becomes more complex as the states take steps towards establishing their national legislation. Based on the provisions of the 1982 United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS), it is important to discuss UMVs to understand the potential legal status of these instruments, which are directly related to critical issues such as freedom of navigation, belligerent rights and judicial immunity.

Keywords: international law, the law of the sea, UMV, legal status

JEL Codes: K33, K39, K40

---

^a PhD Candidate, National Defense University, Atatürk Strategic Studies and Graduate Institute, Strategy and Security Studies Department, İstanbul/Türkiye, levent_bahadir@yahoo.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4133-0842> (Corresponding Author)

JATSS, 2023; 5(4), 398-412

İlk Başyuru:29.11.2023

Düzeltilmiş Makalenin Alınışı:27.12.2023

Yayın İçin Kabul Tarihi:29.12.2023

Online Yayın Tarihi:31.12.2023

Araştırma Makalesi

Askeri Amaçlarla Kullanılan İnsansız Deniz Araçlarının (İDA) Hukuki Statü Sorunu

Levent Bahadır^a

Öz

Teknolojide kaydedilen gelişmelere paralel olarak insansız araçların askeri amaçlarla muharebe sahasında kullanımını giderek yaygınlaşmaktadır. Yeni milenyumun başlarından itibaren İnsansız Hava Araçlarının (İHA), başta Afganistan ve Irak olmak üzere muharebe ve muharebe destek harekâtlarında sağladığı yadsınamaz katkılar, bir taraftan bu araçları devletler için vazgeçilmez hale getirirken diğer taraftan kısıtlı çerçevede deniz ortamında kullanılagelen insansız araçların görev yelpazesinin genişlemesine ve derinleşmesine etki etmiştir. Ancak devletler açısından gün geçtikçe önem kazanarak kuvvet çarpanı olma yolunda ilerleyen İDA'ların kullanımı, bazı hukuki tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Uluslararası deniz hukuk mevzuatında İDA'lara ilişkin doğrudan bir hüküm bulunmaması, bu araçların hukuki statülerine ilişkin gri alanlar oluşmasına sebep olmuştur. Boyut, tonaj ve otonomi seviyesi açılarından gitgide sofistike hale gelen İDA'lar geniş bir spektrumda çeşitlenmekte olduğundan, tüm İDA'lar aynı hukuki statüye tabi olmayacaktır. Diğer taraftan devletlerin kendi ulusal içtihatlarını oluşturma yolundaki adımları hukuki statü sorunsalı daha karmaşık hale gelmektedir. 1982 Birleşmiş Millet Deniz Hukuku Sözleşmesinin (BMDHS) hükümleri temelinde İDA'ların tartışılması, seyri-serbestisi, savaş hakları ve yargı bağımsızlığı gibi kritik konularla doğrudan ilişkili olan bu araçların hukuki statü potansiyelin anlaşılması noktasında önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: uluslararası hukuk, deniz hukuku, İDA, hukuki statü

JEL Kodlar: K33, K39, K40

^a Doktora Adayı, Milli Savunma Üniversitesi, Atatürk Stratejik Araştırmalar ve Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Strateji ve Güvenlik Araştırmaları Ana Bilim Dalı, İstanbul/Türkiye, levent_bahadir@yahoo.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-003-4133-0842> (Sorumlu Yazar)

Introduction

The modern attempts to use unmanned vehicles for military purposes on the battlefield have been seen primarily in the maritime domain in the last phase of World War II (Savitz et al., 2013, p. 1). Although the United States had a predominant position in the advancement of these vehicles, which can be considered as the predecessors of today's UMVs (Unmanned Maritime Vehicles) during the Cold War, the areas in which they are used had remained limited within the framework of minesweeping operations and sample collection from contaminated environments with CBRN (Chemical Biological Radiological Nuclear) threats (Department of The Navy, 2007, pp. 1-2). On the other hand, post-Cold War advances in information technologies, remote command capability, global positioning system (GPS), material science and other fields have accelerated the development of unmanned vehicles (Savitz et al., 2013, p. 2). In this respect, UAVs (Unmanned Aerial Vehicles), which have experienced a rapid development process, have demonstrated how effective they are in this regard by performing successful operations in combat and combat support missions during military operations in Afghanistan and Iraq, and have started to encourage the Navies to use UMVs in naval operation regarding more comprehensive roles (National Research Council, 2005, pp. 2-3).

In the early 2000s, minimising the risk to personnel by using unmanned vehicles only in "dull, dangerous, or dirty" missions were seen as the main objective of the UMV development process (National Research Council, 2005, p. 14), in the following years, it was aimed to control more maritime domain more effectively by increasing the durability and reliability of these vehicles. In addition to minimising the operational risk that personnel will be exposed to in some difficult and dangerous missions, cost-effectiveness, adaptability to different environmental conditions, durability, capacity to expand the operational area and being expendable, when necessary, make unmanned vehicles an important force multiplier in the future naval battlefield and the use of UMVs for military purposes is increasing day by day (Chadwick, 2020, p. 132).

Naval warfare in the new millennium is anticipated to primarily operate near the shore, aiming to project power inland and offer defensive coverage for onshore forces. For this purpose, the mines, conventional submarines, small boat swarms and surface cruise missiles are anticipated to play a role on the battlefield (National Research Council, 2005, p. 20). The envisaged UMV mission sets outlined by Pedrozo are; coastal and harbour defence, mine countermeasures, intelligence, reconnaissance and surveillance in critical maritime areas, act of mining in the vicinity of ports and/or critical narrow waterways in hostile areas, anti-submarine warfare (ASW), anti-surface warfare (AsuW), anti-air warfare (AAW), mapping, Maritime SOF (Special Operation Forces) support, payload transport, communications/navigation network nodes (CN3), electronic warfare (EW), peacetime maritime surveillance operations, and wartime not only the right of visit and search, but also use of conventional weapons against high-value targets regarding precision strikes (Pedrozo, 2023a, p. 67). In addition, UMVs are expected to play critical roles in battlefield preparedness and battlefield awareness (National Research Council, 2005, p. 116) and in gathering oceanographic data essential for supplying environmental details that aid military systems, as well as identifying the existence of chemical and biological substances (National Research Council, 2005, p. 122).

Although the UMV missions regarding military purposes mentioned so far are doctrinally recognised, it has not yet been possible, at the time of writing this article, to test all these missions on the battlefield by real-life circumstances. However, the current situation in Ukraine has unlocked diverse possibilities for utilizing UMVs in such a manner. The use of armed UMVs with explosives by Ukraine in October 2022 for attacks on Russian warships

(Galdorisi, 2023) is not among the UMV missions initially envisaged in the doctrine. Despite the limited success of these attacks in the Ukrainian maritime battlefield, they have demonstrated the capability of UMVs to carry out successful missions against high-value targets of adversaries with great naval superiority at lower cost and personnel risk (Pedrozo, 2023b, pp. 48-49). In addition, it is also stated that a critical threshold may have been exceeded in 2022, after the use of UMVs on the battlefield under real-life conditions, in making new regulations regarding their legal status and role in armed conflict (Kurtarcan & Mumcu, 2022, pp. 1235-1236).

The use of UMVs by states, which are seen to have a wide spectrum of functionality in missions in the combat zone, naturally brings with it some controversies in terms of legal status regarding how to recognise them since they are unmanned. Based on the assumption that all official vessels and expendable weapons are included within the framework of the sovereign property of the operating state, it is considered that they will generally remain outside the jurisdiction of a third state. However, it is open to debate whether UMVs also fall within this scope. There is no consensus on the legal status of UMVs, which differ from expendable weapons such as mines and torpedoes (Kraska et al., 2023, p. 41). There is a synchronisation problem (Klein, 2019, pp. 247-248) between the slow-moving international maritime law and the technology advancing at a fast pace.

The Grey Areas Regarding Legal Status

There is no agreed definition of ship or vessel in international maritime law and both terms are used interchangeably without distinction in this body of law, including the 1982 UNCLOS (Schmitt & Goddard, 2016, pp. 575-576). Nevertheless, while continuous research aims to elucidate the legal and practical ramifications of UMV use and advancement, efforts focus on assessing their legal standing within the international maritime vessel framework. International agreements and local laws governing maritime operations usually hinge on traditional ships (McCarl, 2023, p. 481).

Although the 1982 UNCLOS was designed to address maritime law comprehensively, fostering mutual understanding and cooperation (Pereira, 2019, p. 39), it lacks direct provisions concerning UMVs. As these vehicles were not in existence in their current form during the UNCLOS negotiations, they likely weren't considered by the drafters. Consequently, it appears that the convention's intent didn't encompass the jurisdiction of UMVs within different maritime areas such as Territorial Waters, High Seas, and Economic Exclusive Zone (Veal et al., 2019, p. 27). The convention's finalization during the Cold War might also explain the absence of specific regulations concerning UMVs. There might have been a deliberate avoidance of future UMV-related regulations due to concerns about extending power conflicts between blocs into this domain.

While it is true that technological developments trigger some debates on existing legislation, the necessity to agree on the regulation before it enters into force leads to the result that each new technological advancement lacks regulation initially (Veal et al., 2019, p. 27). For example, the Convention on the International Regulations for Preventing Collisions at Sea, 1972 (COLREGs) characterises the oil platforms it refers to as fixed. However, today, in parallel with the developments in marine exploration and research technology, oil platforms are not just static structures as before (Chadwick, 2020, p. 140).

Although no systematic effort has been made to create a new customary law rule extended by including UMVs in navigational rights, it would not be surprising to initiate the necessary treaty amendment processes on the basis that the existing international legislation,

led by the 1982 UNCLOS, is too slow or unwieldy to cope with rapidly evolving technologies (Allen, 2018, pp. 512-518). According to McCarl's point of view, the international community requires a fresh framework tailored to UUVs rather than attempting to force them into an ill-suited definition. Ceasing to categorize UUVs strictly as ships or maritime vessels is crucial, emphasizing the necessity for a comprehensive study that precisely assesses their legal and environmental effects (McCarl, 2023, pp. 485-486).

On the other hand, Kraska argues that established international law frameworks offer a foundational structure for employing UUVs in both wartime and peacetime, rendering the creation of new legal frameworks for UUVs unnecessary. This perspective prioritizes preventing legal chaos and leans towards utilizing existing international regimes for emerging UUVs. Each legal institution—the law of the sea, armed conflict, aviation, and naval warfare—provides substantial theoretical depth, operational feasibility, and widespread legitimacy that support their application. Utilizing these existing regimes bolsters the rule of law, enhances adherence to international norms, and fosters stable expectations. In this context, it has been argued that applying *mutatis mutandis* to UUVs would be the most realistic approach (Kraska, 2010, p. 64).

Moreover, the widespread acceptance by states of the view that many provisions of the 1982 UNCLOS reflect customary international law further complicates the issue. Customary law's substance and interpretation undergo changes and advancements through state practice and *opinio juris*. Consequently, despite the accurate interpretation of a specific convention, there's a persuasive argument suggesting that UUVs fall within the classification of ships under customary international law. Therefore, UUVs can both benefit from and be subject to the navigational rights and other obligations outlined in customary law, which largely align with the convention's provisions. This argument asserts that even if a state-owned UUV lacks the right of innocent passage through territorial waters as per the convention, it could claim this right under customary international law. Although the lack of state practice and legal precedents weakens such a claim, the influence of states asserting rights and obligations that previously didn't exist shouldn't be disregarded in shaping customary international law (Schmitt & Goddard, 2016, pp. 577-579).

Since the size of UUVs varies from 1 metre to over 50 metres (Small, 2019, pp. 2-3), there are also ambiguities as to which one should be treated in terms of the law. McCarl finds it challenging to fit them all under the same legal status given the diversity of UUVs and recommends a detailed case analysis for each of them (McCarl, 2023, p. 481). Accordingly, Veal et al. (Veal et al., 2019, p. 35) and Arslan (Arslan, 2018, p. 5) also draw attention to the size and tonnage criteria and put forward a parallel view to McCarl. The legal debates that have already arisen due to the unmanned nature of these vehicles become more complex with dimensional variability. In this respect, the approach in the context of the "Bowditch" incident between the US and China towards the end of 2016 is noteworthy. In the statement made by the US authorities regarding the incident, the underwater glider in issue, which is approximately 2 metres in length, was described as a UUV belonging to the US government (U.S. Department of Defense, 2016). The legal status of UUVs is not only important in terms of the exercise of certain navigation rights, immunity from jurisdiction, the fulfilment of certain important maritime functions and the possession of war rights (Norris, 2013, p. 30), but also decisive in terms of confiscation by other states (Johansson, 2018, p. 144).

An Assessment on the Potential Status of UMGs

When a problem emerges regarding the legality of UMGs within the scope of the international maritime law, the questions of what happened and where the action took place will be raised first, but ultimately the status of the UMG will be questioned (Klein, 2019, p. 251). Of the four ship categories defined in the 1982 UNCLOS, warships and government-operated ships for non-commercial purposes enjoy legal immunities, unlike government-operated ships for commercial purposes and private vessels (Norris, 2013, p. 41). This becomes crucial when considering UMGs fulfilling public roles that might potentially fall under the purview of Articles 32, 58, 95, and 96 of the convention, thus possibly benefiting from immunity (Pereira, 2019, p. 47). This immunity, as outlined in these articles, encompasses protection from execution, arrest, or seizure within the territorial waters of any foreign state (Norris, 2013, p. 42). The discussion regarding which of the categories specified in the 1982 UNCLOS the UMGs fall under gains importance at the point of defining their legal status.

As A Ship

The determination of whether UMGs should be classified as ships hinges on the definition set forth by the flag state within its domestic laws, an interpretation that carries binding implications for other states. As the 1982 UNCLOS doesn't expressly address the definition of a ship but regulates states' ship usage, it's inferred that resolving this matter is left to regulations determined by individual national laws (Chang et al., 2020, pp. 2-3). Article 91 of the 1982 UNCLOS, forming the legal foundation of this argument, explicitly outlines specific legal attributes of a ship and emphasizes the genuine connection required between the state and the vessel (United Nations, 1982, Art. 91). This connection is notably demonstrated through the ship's nationality grant, its registration in the state's records, and its navigation rights. If the concept of the ship is defined based on these characteristics, it seems quite possible that the UMG can be characterised as a ship (Caligiuri, 2020, p. 102).

When exploring other maritime conventions released by the IMO, a comprehensive definition is presented, emphasizing a ship's use as a mode of waterborne transport. The assertion that this expansive framework allows any navigable structure to be classified as a ship (Chadwick, 2020, p. 139) aligns with the absence of a requirement for onboard crew, prioritizing functionality (Caligiuri, 2020, p. 103). However, interpreting the contexts used in the 1982 UNCLOS concerning ships requires a sincere approach, involving a careful examination of the treaty's text, intent, and objectives. Navigational rights should be re-evaluated to suit contemporary needs, acknowledging that the meanings of terms can evolve over time (McKenzie, 2020, pp. 13-14). Just as the interpretation of "commerce" evolved in a 19th-century treaty to encompass tourism, a similar evolutionary interpretation might broaden the scope of the term "ship" in the 1982 UNCLOS to encompass new ship types in the future, including UMGs (Caligiuri, 2020, p. 103).

Undoubtedly, Article 94 of the 1982 UNCLOS was crafted envisioning conventional ships managed by a master, officers, and crew. Nevertheless, that approach doesn't specifically describe what falls under the convention's scope as a "ship"; instead, it mandates States Parties to register only those vessels meeting particular safety standards (United Nations, 1982, Art. 94). The debate over whether UMGs can access the rights of ships under the Convention differs from the question of whether a specific vehicle can adhere to safety requisites outlined in provisions like Article 94. The responsibility falls on the flag state to ensure that a UMG registered as a ship complies with safety, collision avoidance, and environmental protection

obligations. Failure in this regard would constitute a breach by the flag state, yet it doesn't alter the UMV's status as a ship (McKenzie, 2020, p. 18).

Recognizing U MVs as ships within the framework of the 1982 UNCLOS appears to offer a pragmatic solution, integrating new technology into the existing maritime regulatory structure. Embracing an evolving interpretation of the ship concept in the Convention aligns with its purpose and goals. The absence of an onboard crew doesn't fundamentally alter the nature of the vessel. It seems reasonable to apply similar fundamental requirements for U MV operation as those for other sea-faring ships (McKenzie, 2020, p. 34). The critical question lies in determining whether all U MVs, given their considerable diversity in size and tonnage, should be granted ship status.

As A Warship

If it is assumed that some U MVs may be ships, taking into account size and tonnage considerations, the next question is whether they may have the status of warships. In the law of maritime warfare, the status of warships has major importance since only they are fully entitled to the rights of belligerents at sea (Klein et al., 2020, p. 723); other categories of ships have no or limited rights in this regard. On the other hand, although the general international understanding is that only warships can exercise their rights of war, this principle is not universally accepted. Indeed, it is unclear whether the practice of states not exercising combat rights about other categories of ships is a reflection of the acceptance of this principle or merely a practical consequence of the nature of the platform, the civilian crew and the lack of offensive weapons (Norris, 2013, p. 57). Meanwhile, the importance of warship status is not limited to the rights of belligerents but is also related to immunity from jurisdiction (Chadwick, 2020, p. 143).

The requisites for warship status encompass specific criteria such as being under the command of an officer and managing a military disciplined crew (United Nations, 1982, Art. 29). Initially delineated in the 1907 Hague Convention VII, these principles were echoed in Article 29 of the 1982 UNCLOS (Schmitt & Goddard, 2016, p. 579). However, while the 1907 Hague Convention VII restricted warship status to naval forces, excluding ships from the broader armed forces of a state, the 1982 UNCLOS amendment broadened this definition. It acknowledged that military vessels aren't exclusively operated by navies, encompassing services like coast guards and border police (McKenzie, 2020, p. 30).

It is understood that the process behind the definition of warship dates back to the Treaty of Paris signed in 1856 culminating in the practice of privatisation of warfare with the prohibition of privateering. The stress on warship command by officially registered military personnel and crew disciplined under military guidance aims to prevent merchant ships, along with their authorized crews, from assuming the status of vessels and personnel endowed with complete belligerent rights (Klein et al., 2020, pp. 723-724). The historical evolution of the warship definition underscores the provision's intent to resolve regulatory challenges, signalling the necessity for a more adaptable interpretation. These challenges exemplify a scenario favouring an evolving interpretation of international treaty law. While encompassing U MVs within the ship concept in the 1982 UNCLOS aligns with treaty interpretation principles and maritime law principles, there remains no consensus regarding their classification as warships (McKenzie, 2020, p. 4).

The pivotal distinction between U MVs employed for military ends and warships lies in their inability to fulfil the criteria outlined in Article 29 of the 1982 UNCLOS, particularly regarding command by a duly appointed officer of the State. Expanding the notion of officer

command to encompass remote control of UMV activities becomes imperative. Furthermore, given UUVs' unmanned nature, they fail to align with the explicit requirement for crew command under military discipline within the same article (United Nations, 1982, Art. 29). However, these criteria might evolve or become more flexible with time. Presently, as per this article's current form, even if UUVs meet tonnage and size prerequisites as ships, they cannot attain the status of warships (Schmitt & Goddard, 2016, p. 579).

Conversely, if UUVs aren't classified as warships, the contrasting legal status between a manned and an unmanned vessel performing identical tasks will lead to inconsistency and ambiguity. In such a scenario, a rigidly descriptive interpretation of the term "warship," disregarding functionality, would indeed appear futile (Chadwick, 2020, pp. 143-144). Considering modern technologies, it wouldn't be surprising to witness an evolution of this definition to encompass UUVs in the foreseeable future. Similar to traditional warships, UUVs could also operate under officer command, and military personnel control, and display nationality indications (Klein et al., 2020, p. 44).

Considering the constraints outlined by the 1982 UNCLOS in defining a warship, there's an argument to explore the interpretation of warship within customary international law. Specifically, examining a broad concept of warship akin to the treatment of military aircraft is proposed (Caligiuri, 2020, p. 107). The case of granting UAVs the status of military aircraft due to their considerable advantages and the subsequent conferral of belligerent rights serves as an illustration (McKenzie, 2020, p. 34). In instances where UUVs aren't entirely autonomous and are remotely controlled, re-evaluating the concept of a warship within the referenced article becomes pertinent. Disregarding physical presence, a UUV could be under officer command and managed by crews observing military discipline. Moreover, a UUV launched from a warship might be perceived as an extension of that ship's system rather than possessing independent status. Even amid disagreements on these aspects, state-owned UUVs used for non-commercial purposes might enjoy analogous rights to manned warships concerning sovereign immunity (Klein, 2019, p. 252).

The Commander's Manual on the Law of Maritime Operations, published in 2017 by the United States, which is the main actor in the UUV issue, emphasises that manned and unmanned ships and aircraft in the service of the state are entitled to sovereign immunity (Department Of The Navy & Department Of Homeland Security, 2017, pp. 2-1), and even though it does not directly state that UUVs are considered as warships, it puts them in the same status as UAVs. The updated version of this document, which was updated in 2022, maintains the aforementioned approach but considers UUVs as unmanned warships and includes details on their use within the scope of maritime belligerent rights (Department of The Navy & Department of Homeland Security, 2022, pp. 2-2). It is clearly stated that UUVs can be defined as USSs if they are under the command of an officer and managed remotely or by other means by a crew under the discipline of regular armed forces (Department of The Navy & Department of Homeland Security, 2022, pp. 2-5).

As An Auxiliary Ship

Considering that the UUV is assumed to be a ship, it is also possible that it is an auxiliary vessel. The San Remo Manual delineates an auxiliary ship as a vessel, distinct from a warship, exclusively controlled by a state's armed forces for non-commercial operations (International Institute of Humanitarian Law, 1995, p. 9). Unlike warships, auxiliary ships don't face the command or crew challenges. The primary criterion is the vessel's exclusive control by the navy for non-commercial usage. Consequently, UUVs encounter fewer hurdles in meeting these

requirements compared to warships. However, the complication with auxiliary ships lies in their inherently military purpose, which renders them susceptible to attack akin to warships but without the belligerent rights enjoyed by warships (Klein et al., 2020, pp. 724-725).

While the 1982 UNCLOS acknowledges the warships' sovereign immunity, it extends similar privileges to other non-commercial state vessels. Both categories enjoy protection from the jurisdiction of foreign states and are immune from actions such as boarding, seizure, or external interference (Schmitt & Goddard, 2016, pp. 579-580). Although auxiliary ships lack a specific definition within the UNCLOS, they fall under the umbrella of state vessels operated for non-commercial purposes. These state-operated non-commercial vessels are entitled to the same immunity as warships, including rights like hot pursuit and visitation granted to warships under Article 110 of the Convention (United Nations, 1982, Art. 110).

While this classification might suffice for certain UUVs, it might prove insufficient for others. The constraint that state-operated non-commercial vessels typically employ force solely in self-defence would notably restrict their effectiveness in naval warfare (Chadwick, 2020, p. 145). UUVs designed for offensive capabilities should be categorized as warships. Otherwise, the distinction between auxiliary ships and warships becomes inconsequential. Treating UUVs as auxiliary ships rather than warships would significantly curtail their strategic and tactical potential (McKenzie, 2020, p. 29).

Other Conditions

If UUVs don't fit within the classification of vessels, the query emerges regarding their suitable categorization. Chadwick presents two distinct approaches: either placing UUVs within existing groups specified in the COLREGs or establishing a new category for them. Another proposal entails defining them as military devices, thereby exempting them from adhering to the COLREGs (Chadwick, 2020, p. 141).

Caligiuri, in contrast, argues that if the UUV does not have the status of a ship, it can be considered as something else such as a device or equipment. This is because 1982 UNCLOS section 12 defines device and section 13 defines equipment. However, their utilization faces specific limitations, including the obligation, as outlined in Article 248, to furnish information to the coastal State when operating within the EEZ or on the continental shelf. Certain treaty provisions distinctly outline the legal framework governing devices and equipment concerning navigation rights, leaving little room for ambiguity. Consequently, these rights are circumscribed by significant constraints (Caligiuri, 2020, pp. 105-106). The navigation rights detailed in Article 90 of the 1982 UNCLOS (United Nations, 1982, Art. 90) and the general principle of innocent passage outlined in Article 17 (United Nations, 1982, Art. 17) specifically pertaining to ships. While it can't be asserted that these articles automatically encompass devices and equipment, it doesn't preclude the authorization of UUVs holding such status. The recognition of exclusive rights granted to the flag State over ships remains unclear concerning UUVs with this classification. Without acknowledgement of this exclusive jurisdiction, it's inferred that warships from all states might intervene with these UUVs (Veal et al., 2019, pp. 31-32).

Labelling UUVs as "craft" seems intentional, aiming to evade a more definitive status assignment for these vehicles. Yet, this effort to sidestep legal clarity leaves numerous critical questions unanswered. Issues like the right of navigation, legal immunity, and the exercise of belligerent rights hinge upon resolving the fundamental question of their status (Norris, 2013, pp. 22-26).

It is foreseen that this category, which has a very disadvantageous position in terms of both immunity and belligerent rights compared to other categories, will not be preferred by states. This is because it would not be a realistic approach to categorise increasingly sophisticated UUVs, which have grown in size and tonnage, under those statuses.

Comparison of UAV and UUV in Terms of Legal Status

One side of the discussions on the recognition of the warship status of UUVs also leads to UAVs. Although the dynamics of air and maritime domains are different from each other, it will be important to analyse the activities of unmanned vehicles in these domains. UAVs, which have proven themselves in conflict zones, are among the indispensable instruments for states as of the point they have reached after the advantages they provide. In addition to the critical roles played by UAVs in military operations in Afghanistan and Iraq, their legal status has also been debated. However, as Norris points out, as of 2007, the US Department of Defence's acceptance of all aircraft used for military purposes as military aircraft, without making any distinction between manned and unmanned, was a significant landmark in the doctrine, and subsequently the United Kingdom followed the same path (Norris, 2013, p. 21).

These evaluations stem from their operation by the state for non-commercial objectives, the presence of military insignia, and their command and control by military personnel (Norris, 2013, p. 28). When the components of the definition of a military aircraft are analysed, a contemporary example of how the term warship can be interpreted for UUVs emerges. The Commander's Manual on the Law of Naval Operations, one of the most important documents of the US doctrine, states that UAVs are military aircraft and underlines that they share the same status and rights as manned aircraft (Department Of The Navy & Department Of Homeland Security, 2022, pp. 2-6).

Chadwick emphasises the difference between UAVs and UUVs in terms of the missions carried out, noting that UUVs lag behind UAVs in terms of their development, deployment and use, and claims that the legal challenges that arise also differ. Certainly, there exists typically less interaction and a greater physical distance between aircraft compared to ships. UAVs are designed to perform a specific mission before returning to base, yet this operational pattern won't mirror that of UUVs. These vessels are anticipated to deploy, engage with various stakeholders in the maritime domain, execute assigned tasks, including operational activities, and possibly operate without returning to their initial base (Chadwick, 2020, pp. 154-155).

However, since UAVs with military markings operate under the command and control of military personnel, the similarity here would be that UUVs under the same conditions would also be accepted as warships. Just as there is an almost universal consensus on the acceptance of UAVs as military aircraft after the advantages they provide, which have become indispensable, it seems realistic and consistent that some, although not all, UUVs may have the status of warships after the critical roles they will play successfully in the future.

Conclusion

The most controversial issue in the doctrine is the question of the legal status shaped by the exercise of navigation rights, immunity from jurisdiction and belligerent rights. Firstly, the lack of a crew makes the status of UUVs ambiguous under the law of the sea. There's a lack of consensus regarding the proper legal classification for these unmanned vehicles. Therefore, one of the most critical issues remains unanswered: whether the rights and immunities granted to warships will also be used by UUVs. The different ideas on how to fill the gap in this context make it impossible to achieve doctrinal unity on the legal status of the UUV. It is considered

that the precedents that will be formed over the years through current publicly available state practices will find a place for themselves with the amendments and updates to be made in the relevant international legislation.

On the other hand, although the UMVs ranging from 1-2 metres to over 50 metres offer a wide range of options in terms of size, it is unclear which of them will be granted legal status and how. It is assessed that the most reasonable option would be to subject the UMVs, which are/can be the equivalents of manned platforms in terms of size, tonnage and functionality, to a legal status assessment, and to hoist the flag of the state to which they belong and to carry appropriate visible markings, as in the case of manned platforms. In this context, it is important that the human factor remains in the constant cycle of remote command and that UMVs do not have full autonomy. Drawing inferences from the processes that UAVs have undergone, it is expected that in the foreseeable future, UMVs that meet the qualifications in terms of size, tonnage, remote command and functionality will be considered as warships, while those that are not included in this scope will be considered as an organic extension of the manned warship.

References

- Aliferis, D. (2020). *An Analysis Of Potential Use Of Unmanned Surface Vehicles (USV) In Sea Control Activities*. CJOS COE. <http://www.cjoscoe.org/infosite/wp-content/uploads/2021/01/An-Analysis-Of-Potential-Use-Of-Unmanned-Surface-Vehicles-in-Sea-Control-Activities.pdf>
- Allen, C. H. (2018). Determining the Legal Status of Unmanned Maritime Vehicles: Formalism vs Functionalism. *Journal of Maritime Law and Commerce*, 49, 477-519.
- Arslan, K. B. (2018). *İnsansız Deniz Araçlarının Hukuki Rejimi (The Legal Regime Governing Unmanned Underwater Vehicles)* (SSRN Scholarly Paper 3371489). <https://papers.ssrn.com/abstract=3371489>
- Caligiuri, A. (2020). A New International Legal Framework for Unmanned Maritime Vehicles? Andrea Caligiuri (Ed.), *Legal Technology Transformation-A Practical Assessment* (ss. 99-109). Editoriale Scientifica. https://www.academia.edu/45040210/A_New_International_Legal_Framework_for_Unmanned_Maritime_Vehicles
- Chadwick, K. (2020). Unmanned Maritime Systems Will Shape The Future Of Naval Operations: Is International Law Ready? Malcolm D.Evans & Sofia Galani (Ed.), *Maritime Security and the Law of the Sea: Help or Hindrance?* (ss. 132-156). Edward Elgar Publishing.
- Chang, Y.-C., Zhang, C., & Wang, N. (2020). The International Legal Status Of The Unmanned Maritime Vehicles. *Marine Policy*, 113, 1-7. <https://doi.org/10.1016/j.marpol.2020.103830>
- Department Of The Navy & Department Of Homeland Security. (2017). *The Commander's Handbook on the Law of Naval Operations (Edition August 2017)*. <https://www.politics-prose.com/book/9781098620042>
- Department Of The Navy & Department Of Homeland Security. (2022). *The Commander's Handbook On The Law Of Naval Operations (Edition March 2022)*. https://www.jag.navy.mil/organization/documents/NWP_1-14M.pdf
- Galdorisi, G. (2023, May 16). *The Broadening Global Effort to Accelerate Unmanned Maritime Systems Development* [Center for International Maritime Security]. <https://cimsec.org/the-broadening-global-effort-to-accelerate-unmanned-maritime-systems-development/>
- IMO. (t.y.). *Autonomous Shipping*. 17 May 2023, <https://www.imo.org/en/MediaCentre/HotTopics/Pages/Autonomous-shipping.aspx>
- IMO. (2021). *MSC.1-Circ.1638—Outcome Of The Regulatory Scoping Exercise For The Use Of Maritime Autonomous Surface Ships*. [https://wwwcdn.imo.org/localresources/en/MediaCentre/HotTopics/Documents/MSC.1-Circ.1638%20-%20Outcome%20Of%20The%20Regulatory%20Scoping%20ExerciseFor%20The%20Use%20Of%20Maritime%20Autonomous%20Surface%20Ships...%20\(Secretariat\).pdf](https://wwwcdn.imo.org/localresources/en/MediaCentre/HotTopics/Documents/MSC.1-Circ.1638%20-%20Outcome%20Of%20The%20Regulatory%20Scoping%20ExerciseFor%20The%20Use%20Of%20Maritime%20Autonomous%20Surface%20Ships...%20(Secretariat).pdf)

- International Institute of Humanitarian Law. (1995). *San Remo Manual on International Law Applicable to Armed Conflicts at Sea* (L. Doswald-Beck, Ed.). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511622052>
- Johansson, L. (2018). Ethical Aspects of Military Maritime and Aerial Autonomous Systems. *Journal of Military Ethics*, 17, 1-16. <https://doi.org/10.1080/15027570.2018.1552512>
- Klein, N. (2019). Maritime Autonomous Vehicles Within The International Law Framework To Enhance Maritime Security. *International Law Studies*, 95(1), 244-271.
- Klein, N., Guilfoyle, D., Karim, M., & McLaughlin, R. (2020). Maritime Autonomous Vehicles: New Frontiers In The Law Of The Sea. *International and Comparative Law Quarterly*, 69, 719-734. <https://doi.org/10.1017/S0020589320000226>
- Kraska, J. (2010). The Law of Unmanned Naval Systems in War and Peace. *Journal of Ocean Technology*, 5(3), 43-68.
- Kraska, J., Pedrozo, R. “Pete”, Letts, D., Heinegg, W. von, McLaughlin, R., Farrant, J., Ishii, Y., Khurana, G., & Sato, K. (2023). The Newport Manual on the Law of Naval Warfare. *International Law Studies*, 101(1). <https://digital-commons.usnwc.edu/ils/vol101/iss1/1>
- Kurtdarcan, B. R., & Mumcu, Ş. U. (2022). 2022: Deniz Savaşları Hukukunda Beklenen Kırılma Yılı (mi?). *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2022/2, 1223-1239.
- McCarl, L. (2023). Untethering UUVs From Vessels: Why The United States Should Construct A New Environmental Legal Scheme For Unmanned Maritime Vehicles. *Dickinson Law Review*, 127(2), 469-534.
- McKenzie, S. (2020). *When is a Ship a Ship? Use by State Armed Forces of Un-crewed Maritime Vehicles and the United Nations Convention on the Law of the Sea*. LawArXiv. <https://doi.org/10.31228/osf.io/a7xtc>
- National Research Council. (2005). *Autonomous Vehicles in Support of Naval Operations*. National Academies Press.
- Norris, A. (2013). *Legal Issues Relating to Unmanned Maritime Systems Monograph*. U.S. Naval War College. <https://www.iqpc.com/media/1002182/50661.pdf>
- Pedrozo, R. (2023a). Advent of a New Era in Naval Warfare: Autonomous and Unmanned Systems. İçinde T. M. Johansson, J. E. Fernández, D. Dalaklis, A. Pastra, & J. A. Skinner (Ed.), *Autonomous Vessels in Maritime Affairs: Law and Governance Implications* (ss. 63-80). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-031-24740-8_4
- Pedrozo, R. (2023b). Russia-Ukraine Conflict: The War at Sea. *International Law Studies*, 100(1). <https://digital-commons.usnwc.edu/ils/vol100/iss1/1>
- Pereira, E. S. (2019). *Unmanned Vessels & Unmanned Maritime Vehicles Prospects Of A Legal Framework In The International And The Portuguese Context*. Interdisciplinary Centre of Marine and Environmental Research. http://www2.ciimar.up.pt/pdfs/resources/ebook_unmanned_vessels_and_umvs-prospects_of_a_legal_framework.espereira__ciimar_02-10-2019_idi74_.pdf

- Savitz, S., Blickstein, I., Buryk, P., Button, R., DeLuca, P., Dryden, J., Mastbaum, J., Osburg, I., Padilla, P., & Potter, A. (2013). *U.S. Navy Employment Options for Unmanned Surface Vehicles (USVs)*. National Defense Research Institute. <https://apps.dtic.mil/sti/citations/ADA588081>
- Schmitt, M. N., & Goddard, D. S. (2016). International Law And The Military Use Of Unmanned Maritime Systems. *International Review of the Red Cross*, 98(902), 567-592. <https://doi.org/10.1017/S1816383117000339>
- Small, P. (2019). *Unmanned Maritime Systems Update*. <https://www.navsea.navy.mil/Portals/103/Documents/Exhibits/SNA2019/UnmannedMaritimeSys-Small.pdf?ver=>
- United Nations. (1982). *1982 United Nations Convention on the Law of the Sea*. https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf
- U.S. Department Of Defense. (2016, December 16). *Statement by Pentagon Press Secretary Peter Cook on Incident in the South China Sea*. U.S. Department of Defense. <https://www.defense.gov/News/Releases/Release/Article/1032611/statement-by-pentagon-press-secretary-peter-cook-on-incident-in-south-china-sea/https%3A%2F%2Fwww.defense.gov%2FNews%2FReleases%2FRelease%2FArticle%2F1032611%2Fstatement-by-pentagon-press-secretary-peter-cook-on-incident-in-south-china-sea%2F>
- Veal, R., Tsimplis, M., & Serdy, A. (2019). The Legal Status and Operation of Unmanned Maritime Vehicles. *Ocean Development & International Law*, 50(1), 23-48. <https://doi.org/10.1080/00908320.2018.1502500>

Information About the Article/Makale Hakkında Bilgiler

The Ethical Rules for Research and Publication / Araştırma ve Yayın Etiği

The author declared that the ethical rules for research and publication followed while preparing the article.

Yazar makale hazırlanırken araştırma ve yayın etiğine uyulduğunu beyan etmiştir.

Conflict of interests/ ıkar atışması

The author has no conflict of interest to declare.

Yazar ıkar atışması bildirmemiştir.

Grant Support/ Finansal Destek

The author declared that this study has received no financial support.

Yazar bu alışma iin finansal destek almadığını beyan etmiştir.

JATSS, 2023; 5(4), 413-430

First Submission:11.02.2023

Revised Submission After Review:16.11.2023

Accepted For Publication: 29.12.2023

Available Online Since:31.12.2023

Review Article

Combatting the Threat of Cybercrime in Nigeria: Examining Current Laws and Policies

Lucy Tsado ^a Abiodun Raufu ^b Emmanuel Ben-Edet^c & Doris Krakrafaa-Bestman^d

Abstract

Cybercrime has been a major global criminological challenge in recent years. Regarded as one of the epicenters of international Internet fraud, Nigeria is gaining notoriety as a cybercrime hotbed. With the continuing advancement in technological innovations and the growth of terrorism in Nigeria, cyberattacks are also a continuing threat. Efforts to tackle the threat of cybercrime have mainly been ineffective. Even though the Nigerian government has introduced measures to tackle the danger posed by cybercrime to economic and social growth, the piecemeal approach it has used in the past has yielded no tangible results. In this paper, we argue that cybercrime cannot be confronted by the Nigerian government alone without a comprehensive, holistic approach, including international cooperation. We examined the various strategies employed by the Nigerian government to curb cybercrime and why cyber criminality has been a malignant tumor that has refused to subside. We also outline some policy measures and recommendations

Keywords: Nigeria, cybercrime policy, cybersecurity, cyberattacks, information and communications technology (ICTs)

JEL Codes: K14, K24, K40, K42, P37, Z38

---

^a Asst. Prof. Dr., Lamar University, College of Arts and Sciences, Beaumont, Texas/USA
Itsado@lamar.edu , ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1657-3693> (Corresponding Author)

^bAsst. Prof. Dr., Southern University and A&M College, Baton Rouge, Louisiana/ USA,
abiodunraufu@yahoo.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8428-173X>

^c Asst. Prof. Dr., Clark Atlanta University, School of Arts & Sciences, W.E.B. Du Bois Department of Sociology & Criminal Justice, Atlanta, Georgia/ USA , eben-edet@cau.edu ,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3465-1464>

^d Asst. Prof. Dr., Alabama A & M University, Huntsville, Alabama/ USA, doris.krakrafaab@aamu.edu,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5090-9587>

JATSS, 2023; 5(4),413-430

İlk Başyuru: 11.02.2023

Düzeltilmiş Makalenin Alınışı: 16.11.2023

Yayın İçin Kabul Tarihi: 29.12.2023

Online Yayın Tarihi: 31.12.2023

Derleme Makalesi

**Nijerya'da Siber Suç Tehdidiyle Mücadele: Mevcut Yasaların ve Politikaların
İncelenmesi**

Lucy Tsado^a Abiodun Raufu^b Emmanuel Ben-Edet^c & Doris Krakrafaa-Bestman^d

Öz

Siber suç, son yıllarda önemli bir küresel kriminolojik sorun haline geldi. Uluslararası İnternet dolandırıcılığının merkez üslerinden biri olarak kabul edilen Nijerya, bir siber suç yatağı olarak ün kazanıyor. Teknolojik yeniliklerde devam eden ilerleme ve Nijerya'da terörizmin büyümesiyle birlikte, siber saldırılar da devam eden bir tehdittir. Siber suç tehdidiyle mücadele etme çabaları çoğunlukla etkisiz kalmıştır. Nijerya hükümeti, siber suçların ekonomik ve sosyal büyümeye yönelik oluşturduğu tehlikenin üstesinden gelmek için önlemler almış olsa da, geçmişte uyguladığı parça parça yaklaşım somut sonuçlar vermedi. Bu yazıda, uluslararası işbirliği de dahil olmak üzere kapsamlı ve bütüncül bir yaklaşım olmadan siber suçla Nijerya hükümetinin tek başına mücadele edemeyeceğini savunuyoruz. Nijerya hükümeti tarafından siber suçları engellemek için kullanılan çeşitli stratejileri ve siber suçluluğun neden azalmayı reddeden kötü huylu bir tümör olduğunu inceledik. Ayrıca bazı politika önlemlerini ve tavsiyelerini de ana hatlarıyla belirtiyoruz.

Anahtar Kelimeler: Nijerya, siber suç politikası, siber güvenlik, siber saldırılar, bilgi ve iletişim teknolojisi (ICT'ler)

JEL Kodlar: K14, K24, K40, K42, P37, Z38

^a Asst. Prof. Dr., Lamar University, College of Arts and Sciences, Beaumont, Texas/USA Itsado@lamar.edu , ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1657-3693> (Corresponding Author)

^bAsst. Prof. Dr., Southern University and A&M College, Baton Rouge, Louisiana/ USA, abiodunraufu@yahoo.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8428-173X>

^c Asst. Prof. Dr., Clark Atlanta University, School of Arts & Sciences, W.E.B. Du Bois Department of Sociology & Criminal Justice, Atlanta, Georgia/ USA , eben-edet@cau.edu , ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3465-1464>

^d Asst. Prof. Dr., Alabama A & M University, Huntsville, Alabama, USA doris.krakrafaa@aamu.edu, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5090-9587>

Introduction

Combating the Threat of Cybercrime in Nigeria

The advent of computers, the Internet and Information and Communications Technology (ICTs) are regarded as some of the greatest milestones of human civilization. The Internet and ICTs has transformed human society, enhancing economic and social interaction. The use of ICTs continues to grow as governments, organizations, and individuals depend on its capability to provide services, conduct business, and stay socially active. Unfortunately, technology can be a double-edged sword. Its advancement has given rise to the digital and information age while also wreaking unintended negative consequences and creating opportunities for cybercrime.

Cybercrime is a global phenomenon that requires complex solutions, having far-reaching consequences for global economy and security. While street crimes receive more attention than cybercrime, the scope of the economic damage to individuals, organizations, and governments by cybercrime cannot be underestimated. Global annual financial loss to cybercrime, according to Lewis (2018), in a study in conjunction with the Center for Strategic and International Studies (CSIS), and the global security software company McAfee, is estimated at nearly \$600 billion, which is almost 1 percent of global GDP, up from \$445 pre-2014.

The advent of cybercrime in Nigeria can be traced to efforts to align the Nigerian economy with global standard transaction models in the 1980s, involving transitioning the country's fledgling analog computing technology into the digital era. ICTs that facilitate these transactions, also enable cybercrime and Internet fraudsters who try to exploit the unsuspecting across the world. The influx of foreign investors to Nigeria, with an eye on Nigeria's vast market, fueled by its population of almost 200 million, provided fertile ground for cybercriminals to "rip off" people (Terwase et al., 2014). Being crimes of opportunity, cybercrime in Nigeria has generally morphed along with successive changes in technology and social media platforms. The ubiquitous and anonymous nature of the Internet allows people with nefarious intent to commit crimes distant from their location.

Cybercrime has no doubt given Nigeria a negative image. The Nigerian government is still perceived as ineffective in preventing cybercriminals from their nefarious activities or prosecuting them when they are apprehended. Furthermore, the nexus of cybercrime and terrorism is an emerging threat to Nigeria. While incidences of cyberterrorism have not yet been recorded in Nigeria, there is no telling what technological capabilities such groups have acquired or are planning to acquire. It is only a matter of time before they gain access to technology that will have far reaching economic and political consequences for the Nigerian populace as well as a negative image with regards to cybercriminality. Therefore, it is critical for Nigeria to examine the country's laws and policies guiding the use of technology, and recognize the need to update prevention of, and response to cybercrime.

This paper examines Nigeria's response to cybercrime to recommend further steps to address the country's policies. It is essential to address cybercrime policies and adopt stricter cybersecurity strategies in response as well as to prevent further cybercrimes. The distinction between cybercrime and cybersecurity is critical because while cybercrime is the use of information technological and ICT infrastructure to commit a criminal act, cybersecurity involves prevention and a response to cybercrimes. Cybersecurity involves all efforts to *prevent* cybercrimes from occurring; *detect* why, how, and where cybercrimes are happening; *respond* to and recover from incidences of cybercrimes and cyberattacks. This

explanation is essential because in examining Nigeria's laws and regulations, the distinction between the two is not spelt out, and there is no emphasis on cybersecurity. Without an all-encompassing effort toward prevention, the situation is likely to worsen as the laws are reactionary rather than proactive. Therefore, it is essential that we examine why and how cybercriminals from Nigeria continue to evolve as a threat, as well as develop concise solutions to thwart their activities by strengthening laws so they address response, (investigation and apprehension), recovery and prevention.

Current Literature

According to Ogunwale (2020), there has been a global campaign against the growing threat of cybercrime especially in Nigeria's financial institutions, which, if not adequately handled, could lead to a lasting disaster for the national economy. Ogunwale further affirms that the Central Bank of Nigeria (CBN) bank verification number project has foiled the duplication of identity by criminals to commit fraud. Banks are desperate for help as NGN 203 billion has been lost to debit and credit fraud in the last 14 years, with some cases left unrecorded. Awoyemi, Omotayo, and Mpapalika (2021) acknowledge that in Nigeria, the high rate of unemployment, the quest for wealth among youths (by any means necessary), bungling security of personal devices, and the lack of effective cybercrime laws, have contributed mainly to the rise in the level of cybercrime and make it a serious problem for the country. Onuora, Uche, Ogbunude and Uwazuruike (2017) also claims that in the last few years, many criminal elements in Nigeria have been using these modern telecommunication networks, such as the internet and mobile phones, to commit all crimes that portray a terrible global image for the nation. Omodunbi, Odiase, Olaniyan, and Esan (2016) further attest to several universal phishing scams that are exponentially increasing. It has become one of the fastest-growing cybercrimes in Nigeria. Kovacs (2022) states that legislation in Nigeria itself is a crucial area. When it comes to finding ways to reduce different types of cybercrime, politicians, the general public, security professionals, and other academics should look to the research conducted by cybercrime scholars as the primary source of knowledge.

The definition of cybercrime, the extent of cybercrime, and the types of cybercrime prevalent in Nigeria are important for this policy review.

Definition of Cybercrime

There is no universal definition of cybercrime, mainly because it means different things to different people. It therefore depends on the context in which the term is being used. Cybercrimes evolve as technological developments improve, presenting new opportunities; hence definitions keep evolving. For instance, David Wall (2001) classified cybercrime into four main groups: cyber-trespass, cyber-deception/theft, cyber-pornography and obscenity, and cyber-violence. Wall stated that cyber-trespass involves unauthorized crossing of already established boundaries in cyberspace like software piracy. Cyber-deception/theft, on the other hand, consists of using cyberspace to steal or cause harm. A good example is identity theft using ICTs. Cyber-pornography and obscenity involve cases where sexually explicit materials are traded in cyberspace, example, child internet pornography or abuse. Cyber-violence consists of using cyberspace or ICTs to instigate violence that has an ensuing impact on people's lives; an example that suffices here is cyber-terrorism. Cyber-violence could be carried out by an individual or a social/political group against others. In the context of Nigeria, the definitions that fit the Nigerian cybercrime mold the best involve cyber-trespass and cyber-deception/theft, because they are the most common types of cybercrimes committed by Nigerian fraudsters. While researchers have not established the prevalence of cyber-pornography and cyber-

violence in Nigeria, these areas should nevertheless be addressed through legislation. The prevalent and pervasive growth of terrorism across the world and Nigeria indicates cyberterrorism should be comprehensively addressed in the laws and policies of Nigeria.

Other researchers have also attempted to conceptualize cybercrime in various ways. According to Renu (2019), cybercrime refers to a wide variety of criminal activities involving the use of computers and Internet technology. Cybercrime can also be classified in three ways: crimes where a computer is the primary instrument of crime, crimes where a computer is attendant to the offense, and crimes where the crime target is a computer (Sarre et al., 2018). Indeed, McGuire and Dowling (2013) classified cybercrime into two types: “cyber-enabled” crime and “cyber-dependent” crime. Cyber-enabled crimes are traditional cybercrimes that are facilitated using a computer. This includes credit card fraud, identity theft, mail fraud, electronic information theft for profit, drug trafficking, voyeuristic activities, stalking, harassment, Internet scams, or other menacing behavior. Cyber-dependent crimes, on the other hand, are crimes that cannot take place without cyber-technology. For example, cybercriminals can use malware to cause extensive damage to databases of companies. They can cripple infrastructural facilities of countries using the ICTs. They can hack computers of individuals and agencies to steal, destroy, or distort information. The reason cybercrime poses a significant threat is perhaps the cybercriminals’ ability to use ICTs to perpetrate terrorism and espionage (Sarre, 2017). Worse still, the ubiquitous nature of ICTs means attacks can be launched from remote locations worldwide by cybercriminals who are not necessarily adept in utilizing technology.

Yet still other scholars have postulated various definitions of cybercrime in their desire to establish a common ground. Hassan and colleagues (2012) defined cybercrime as a process that involves the use of computers and the Internet by individuals to commit crimes. It could also reasonably include a wide variety of criminal offenses and activities that can be narrowed down to any illegal actions directed through electronic operations targeting the security of computer systems and the data processed by them (Olayemi, 2014).

While no one description or perspective offers a better definitional fit than another, the various classifications demonstrate the difficulty of defining the term. Instead, it is perhaps necessary to focus on a particular perspective that explains cybercrime from a law enforcement perspective, focusing on jurisdiction and response. Therefore, one useful classification of cybercrime for criminal justice purposes was provided by Kremling and Sharp-Parker (2018). They argued that a definition of cybercrime should be addressed within the context of jurisdiction and the laws that address prevention and responses to the crime. In this light, categorizations and contexts are essential as they allow governments and law enforcement organizations to devise strategies and tactics to protect, prevent, respond, and recover from various types of cybercrime using definitions that are clearly spelt out with consequences for each offense.

Cybercrime Statistics and Data Collection

According to the Ninth Annual Cost of Cybercrime Study prepared by the Ponemon Institute and Accenture (2019), the risk value of the cost of cybercrime globally will be \$5.2 trillion from 2019 to 2023. In recent years, Africa has become a hub of cybercrime activities, with Nigeria, in particular, as the most active country in this respect. But contrary to conventional wisdom, Africa is as much a victim of cybercrime as it is a hotbed of cybercriminals who target the rest of the world. In 2016, an estimated 24 malware incidents targeted Africa (Kshetri, 2019). According to Serianu, a Kenya-based IT business advisory

company, African economies lost \$3.5 billion to cybercrimes in 2017. With a loss of \$649 million, Nigerian victims sustained the highest loss, followed by Kenya's at \$210 million with South Africa losing \$157 million (Kshetri, 2019). Unfortunately, Nigeria does not have a reliable data collecting strategy that determines an estimate of victims' actual loss to cybercrime, like the US Internet Crime Complaint Center (IC3), through which the FBI collects data about cybercrimes and alerts the public about different fraud schemes as well as emerging scams. The United Kingdom has Action Fraud, while Canada has an extensive cyber-reporting center based on the type of cybercrime. While all these are developed countries with advanced technological and investigative capabilities, Nigeria needs to create a similar fact-gathering, report-enabling, public alert system, and align itself with developed countries. From the FBI's 2018 and 2019 IC3 reports, no African country is listed among the top 20 victim countries except South Africa (FBI, 2018; FBI, 2019). If we are to go by Serianu's 2017 estimates in the report cited above, Nigeria should be listed in the FBI's top 20 victim countries alongside South Africa. Nigeria simply has not been effectively collecting data to monitor cybercrime activities.

Cybercrime Problem in Nigeria

With an estimated 200 million people, Nigeria has more than 100 million Internet users and an estimated 150 million mobile telecommunications subscribers (Orji, 2019). According to Renals and Conant (2016), unlike the high-technology complicated cybercrimes that take place in the more developed parts of the world, Nigerian scammers are better known for the traditional but effective cybercrimes such as phishing, hacking, malware attacks, electronic card fraud, Automated Teller Machine scams, identity theft, marriage scams, mail fraud, and lately, Business Email Compromise (BEC) fraud. However, this may no longer be the case as an examination Nigeria's recent National Cybersecurity Policy and Strategy (NCPS, 2021) report, identified seven emerging threats, including cybercrime. The other six are online child abuse, pandemic induced cyberthreats, online gender exploitation, cyber-terrorism, election interference and other cyber threats.

While Nigerian cybercriminals operate within and outside the country, their activities beyond the country's border are discussed quite frequently. For example, in 2019, America's Federal Bureau of Investigation (FBI) arrested several Nigerians involved in fraudulent activities and online scams, leading to a loss of \$6 million and further potential losses of about \$40 million (US Department of Justice, 2019). This resulted from joint operations between America's FBI and Nigeria's Economic and Financial Crimes Commission (EFCC) (Techxplore, 2019). In July 2020, another sting operation led to the arrest of some other scammers in Dubai who were engaged in BEC-type frauds, including a popular social media presence going by the nickname "Hushpuppie." These joint operations in recent times are worthy of mention although we have yet to see if these will lead to a reduction in cybercrime in Nigeria.

According to Ehimen and Bola (2010), one fertile area for cybercriminals known as "Yahoo-yahoo boys", in Nigeria has been the Nigerian stock exchange market, which they have abused since 2011. These activities have since grown into an epidemic that has had crippling effects on the Nigerian state. Okeshola and Adeta (2013) stated that Yahoo-yahoo boys fraudulently represent themselves as having goods to sell or fronting a deceptive loan scheme project. They may pose as fake businessmen to a financial institution where money can be loaned out to prospective investors. In this regard, a great many individuals and organizations have fallen victims to the fraud. These criminal acts are viewed as a two-way street (criminal and victim) fueled by both sides' greed. These acts involve electronic financial fraud (payment and settlement methods) popularly referenced as 419 (advance fee fraud) in

Nigeria, which has led to some scholars broadly defining it as a criminal act that covers information technology infrastructure, including illegal access or unauthorized access, constituting an illegal interception that involves technical resources of nonpublic transmission of computer data to, from, or within a computer system (Ehimen & Bola, 2010). Nigerian 419 fraudsters cut across diverse professions. Some armed with college degrees would typically prefer foreigners as their principal target. The reasons for the criminals' preference are evident, because of the difficulty in investigating or prosecution arising from differences in security and legal systems of countries and higher per capita income in the targeted countries (Mba et al., 2017).

Theoretical Perspective

Theoretical perspectives that allow cybercrime to thrive in Nigeria are also important to offer suitable responses to the problem by looking at *why* cybercrimes occur in the Nigerian realm, as well as *how* to prevent, respond, and recover from them.

Most of the acts of cybercrime that involve Nigeria are property crimes falling under cyber-trespass to cyber-deception/theft. To understand property crime, one must first understand some of the underpinning reasons as to why people steal from others, rather than make their own money. To understand that aspect of human behavior, we applied institutional anomie theory expounded by Steven Messner and Richard Rosenfeld (2007). Simply put, the theory, which is a macro-level perspective of Robert Merton's anomie theory, seeks to explain crime based on cultural pressure that is exerted on individuals to achieve culturally defined goals in a society with weak social institutions (Messner & Rosenfeld, 2007).

At the heart of the increasing poverty and crime rates in Nigeria is the state of anomie inflicted on society by governance failure to provide the basic minimum amenities to the citizenry. Poor leadership and weak social institutions, and the propensity by the administration to acquire political power for the sole purpose of wealth accumulation through the appropriation of public funds, have influenced the value system and legitimized wealth acquisition by fair or foul means. The socioeconomic challenges have led to a higher number of the population living in poverty. Unemployment and lack of legitimate means to make money have forced youth to look for illegitimate means to survive, including using ICTs to defraud victims. The traditional value system has been weakened as survival by fair or foul means has become the mantra. Worse still, this cultural norm built around the adulation of wealth has influenced a generation of younger Nigerians who have been led to believe that successful wealth acquisition by criminality is just a sign of smartness (Uzochukwu et al., 2019).

An explanation for *how* to prevent cybercrimes from occurring can be explained using Routine Activities Theory (RAT). RAT is a crime prevention theory, which states that crime can happen only when there are three factors present: an opportunity to commit a crime, a willing criminal, and the absence of a capable guardian (Cohen & Felson, 1979). Though RAT is typically applied in a physical realm, its application has been expanded to the cyber domain by various authors (Grabosky, 2001; Williams, 2010; Yar, 2005). In the case of Nigeria, the capable guardian to curb cybercriminals' access to victims is made possible through strategy, policy and laws, physical and logical protections, and citizen education about ICTs, which to date are mostly ineffective. In any case, most of the behavior to prevent cybercrime, especially those that affect individual victims, largely depends on the victims' actions. While there are willing participants (motivated offenders), their activities can be curbed by reducing opportunities to commit a crime using precautions such as standard cybersecurity principles and restrictions enforced by expanding the laws for apprehension and prosecution (capable

guardian). However, if the government cannot enforce the apprehension as well as the prosecution of cybercriminals, then the creation of comprehensive laws and principles to govern the proper use of ICTs by Nigerians is impractical. Therefore, examining statutes to ensure they effectively reduce and restrict the incidence of cybercrime is essential.

Existing Laws

There are substantial and procedural legal provisions created by Nigerian legislation to fight cybercrime. This legislation includes the Nigeria Criminal Code Act of 1990, the Advanced Fee Fraud and Other Fraud Related Offences Act of 2006, the Evidence Act of 2011, the Corrupt Practices and Other Related Offences Act of 2000, the Economic and Financial Crimes Commission Act of 2004, and the Cybercrimes (Prohibition, Prevention, Etc) Act of 2015. It should be noted that the term “cybercrime” is not mentioned in some of these acts, because the acts were extracted from other legal statutes. This discussion is limited to statutes that have legal connotations to cybercrime and not the entire statutes or acts.

Criminal Code Act of 1990

This act explains the crime involving obtaining something of value by misrepresentation. The most prominent provision of the act is Chapter 38, which gives details about obtaining that valuable by false pretenses and cheating. Chapter 38 includes Sections 418 to 426; however, Section 419 is the most famous and relevant to cybercrime. Section 418 criminalizes misrepresentations, while the famous Section 419 focuses on criminalizing fraudulent behavior with the intent to steal property from another person (Criminal Code Act, 1990). Therefore, this act broadly addresses fraud rather than cybercrime specifically.

Advanced Fee Fraud and Other Fraud Related Offences Act 2006

The Advance Fee Fraud and Other Fraud Related Offenses Act of 2006 covers offenses related to cybercrime. Interestingly, studies on this subject show that this act is currently the only act in Nigeria apart from the Cybercrime Act that addresses cybercrime issues, specifically focusing on regulating Internet service providers and cybercafés. Under this act, offenses relating to cybercrime are stated in Part 1, Section 1 (1) (Advance Fee Fraud, and Other Fraud Related Offences Act 2006).

Evidence Act of 2011

This act provides for the admissibility as legal evidence of statements in a document produced by computers. The Evidence Act was amended in 2011 to make provisions for the admissibility of statements in documents produced by computers. Still, it was more substantive than procedural, because there was no legal structure on cybercrime, thus limiting the act’s full effectiveness until the Cybercrime Act of 2015. Computer-generated documents are admissible under Part V, Section 84 (1), (Evidence Act, 2011).

Corrupt Practices and Other Related Offences Act 2000

The Corrupt Practices and Other Related Offences Act of 2000 mandated the Independent Corrupt Practices and Other Related Offenses Commission (ICPC) to address Nigeria’s corruption. The act’s goal was to prohibit corruption in Nigeria by ensuring that perpetrators of corrupt practices are punished as well as individuals who act as whistleblowers are protected. It works in tandem with the African Union Convention on Preventing and Combating Corruption and the United Nations Convention Against Corruption. It has three main duties: to enforce the apprehension and investigation of suspected reports of corruption, prevent corruption by correcting public systems that are susceptible to corruption, inform the

public and build trust to enlist the public's aid in the fight against corruption. While this act has no direct connection with fighting cybercrime, it has joined the EFCC in strategizing against cybercriminals, among other financial perpetrators, to bring them to justice (ICPC, 2020).

Economic and Financial Crimes Commission Act 2004 (EFCC)

Part 11, Section 6 of the EFCC Act charges it with coordinating and enforcing economic crimes laws on crimes such as money laundering, advance fee fraud, computer credit card fraud, counterfeiting, and other such crimes. The EFCC is also in charge of preventing and eradicating financial and economic crimes through investigation (The Economic and Financial Crimes Commission Act, 2004). Apart from the legal provisions to combat cybercrime in Nigeria, the EFCC is also involved in this fight by monitoring the activities of internet cafés (Mutum, 2012).

Cybercrimes (Prohibition, Prevention, Etc) Act of 2015 (The Cybercrimes Act)

The Cybercrimes Act became effective on May 15, 2015, and obligates telecommunication operators, financial institutions, and private users to cooperate with the criminal justice system and the Nigerian Computer Emergency Response Team (ngCERT) (Okoh & Chukwueke, 2020). The Act is both substantive and procedural because it provides the legal procedure for the investigation, prosecution, and conviction of cybercrime occurring in Nigeria.

Some of the provisions of the Act include:

a) It gives the president the power to designate as critical infrastructure certain computer systems, networks, and information infrastructure vital to Nigerian citizens' national economic security and safety.

b) It also grants the president power to implement procedures and guidelines, as well as conduct audits in furtherance of that aim. Examples of systems, which could be designated as such, include transport, communication, and banking.

c) It permits the death penalty for an offense committed against a system or network that has been designated as critical national infrastructure of Nigeria that results in the death of an individual (among other punishments for lesser crimes).

d) If found guilty of unlawfully accessing a computer system or network, hackers are liable to a fine of up to N10 million, or a term of imprisonment of 5 years (depending on the purpose of the hack). The same punishment is also meted out to Internet fraudsters who perpetuate their acts by sending electronic messages or accessing and using data stored on computer systems.

e) It makes a case against those who commit identity theft, with the punishment of imprisonment for a term of not less than 3 years or a fine of not less than N7 million, or both a fine and imprisonment.

f) It specifically creates child pornography offenses, with punishments of imprisonment for a term of 10 years or a fine of no less than N20 million, or to both fine and imprisonment, depending on the nature of the offense and the act carried out by the accused persons. Offenses include, among others, producing, procuring, distributing, and possessing child pornography.

g) Its outlaws cyber-stalking and cyber-bullying and prescribes punishments ranging from a fine of not less than N2 million or imprisonment for a term of no less than 1 year, or to both fine and imprisonment, up to a term of no less than 10 years or a fine of not less than N25 million, or both fine and imprisonment, depending on the severity of the offense.

h) It prohibits cyber-squatting, registering, or using an Internet domain name with bad-faith intent to profit from a trademark's goodwill, belonging to someone else, or to profit by selling the name to its rightful owner. Individuals who engage in this are liable upon conviction to imprisonment for a term of no less than 2 years or a fine of no less than N5 million, or both fine and imprisonment.

i) It forbids the distribution of racist and xenophobic material to the public through a computer system or network (e.g., Facebook and Twitter). It also prohibits the use of threats of violence and insulting statements to persons based on race, religion, color, descent, or national or ethnic origin. Persons found guilty of this are liable upon conviction to imprisonment for a term of no less than 5 years or to a fine of no less than N10 million, or both fine and imprisonment.

j) It mandates that service providers shall keep all traffic data and subscriber information confidential, due to the individual's constitutional right to privacy and shall take appropriate measures to safeguard the data retained, processed, or retrieved.

k) It allows for the interception of electronic communication by way of a court order by a judge, where there are reasonable grounds to suspect that the content of any electronic communication is reasonably required for the purposes of a criminal investigation or proceeding (The Nigerian Cybercrime Act, 2015).

While these laws are suitable, the problem has been in implementation, especially in specific measures to ensure apprehension and prosecution of cybercriminals.

Discussion

It would appear that the main weapons to fight cybercrime and related offenses in Nigeria before the enactment of the Cybercrimes Act in 2015 were the Independent Corrupt Practice as well as other related offenses commission (ICPC), established in 2000, and the Economic and Financial Crime Commission (EFCC), which was established in 2004 (Olayemi, 2014). Of the two, EFCC has been the most active. Its primary mandate was preventing, detecting, investigating, and prosecuting cases of economic and financial crime in Nigeria (Obuah, 2010). The EFCC Act of 2002 was re-enacted in 2004. Within 2 years of its operation, the agency recovered over N100 billion (US\$757 million) and arrested over 500 suspects for cybercrimes and other financial crime-related offenses (Nwoba & Nwokwu, 2018). These steps taken by the Nigerian government in curbing the threat of cybercriminals while also rebranding the Nigerian image are to be commended, but despite all the measures put in place to curb cybercrime, studies still show that cybercrime in Nigeria is on the rise, increasing 23% in 2016 and an alarming 54% in 2018 (Palo Alto Networks, 2019). As at date, accurate data collection on cybercrime in Nigeria is not easily accessible. Therefore, there is still an insurmountable amount of work that needs to be done.

It is obvious that current laws and policies are not enough. There is a need to further investigate why cybercrime is on the rise. There is also a need to re-examine how to prevent and respond to emerging threats by revisiting policies and legislation on cybercrime and cybersecurity. We agree with several authors who have made some suggestions that are helpful. Adesina (2017), explained that there is a dire need to ensure the effectiveness of the 2015 Cybercrimes Act. She further states that equipping Nigeria's intelligence agencies with the right skills and technology to facilitate detection as well as proper regulation and surveillance of cybercafes are important. Mohammed et al. (2019) also identified gaps among the criminal justice operatives and in knowledge of digital evidence applications, such as those used in the

digital forensic field. Maitanmi et al. (2013) suggested that firms should secure their network information, and governments should ensure that their laws apply to cybercrime. They also recommended that all stakeholders should work cooperatively to strengthen legal frameworks for cybersecurity (Maitanmi et al., 2013). Odumesi (2014) called for the prompt passage of the 2013 Cybercrime Bill and the establishment of a National Computer Emergency Response Team (CERT) center for the monitoring, detection, and analysis of activities within Nigerian cyberspace. In response to this, the National Cybersecurity Policy (NCP) was written in 2014 which led to the passing of the Cybercrimes Act in 2015, and the establishment of the Nigeria Computer Emergency Response Team (ngCert) also in 2015. In addition, an update of the NCP (2014) was provided in 2021 by way of the National Cybersecurity Policy and Strategy (NCPS). All these are responses to Nigeria's cybercrime and cybersecurity problem. However, despite these measures the cybercrime rate in Nigeria keeps rising.

Definitions are essential when dealing with any crime. It is pertinent that all laws address cybersecurity as well as emerging threats. It is important that definitions of offenses capture all cybercrime possible, current, and emerging as well as the consequences for committing such offenses (Osho, 2020). An effective strategy is to update laws and policies periodically to address emerging technologies and crime as was stipulated in the NCP (2014). Finally, while most cybercrimes have a financial component, some go beyond having financial consequences and are a threat to the privacy, security and safety of the citizens and organizations. Therefore, Nigeria's cybercrime laws need to cover emerging threats like cyberterrorism, cyber-espionage, cyber-sabotage, cyberbullying, and social engineering crimes, to mention a few. The NCPS (2021) may have identified some of these threats, the problem lies in devising tactics for executing the implementation of identified strategies to deal with the problem (NCPS, 2021).

One major problem with addressing cybercrime in many jurisdictions has been the haphazard nature in which laws are created due to a slow reaction to the problem (Alexander, 2014). Therefore, the first step is to utilize a broader approach to address the issues that include prevention and response. This has partly been done by the establishment of the National Cybersecurity Policy (NCP) of 2014 which led to the establishment of the 2015 Cybercrimes Act and ngCert. However, there needs to be an update since the current laws and policies have failed to reduce cybercrime. Hopefully the NCPS (2021) is a step in the right direction. Issues of international/global cooperation, intelligence gathering and sharing, public awareness of cybersecurity and cybercrime, data collection strategies, some of which have been addressed in the NCP (2014) and updated NCPS (2021) document, need improvement by providing specific strategies for implementation. While the 2015 Cybercrimes Act covers issues on prosecution, policies regarding prevention and responses still need to be addressed.

Conclusions and Recommendations

The policy recommendations here are given understanding that the overall problems with rising cybercrime have other factors outside of itself that affect it. Therefore, we cannot suggest changes to cybercrime policy without examining macro level issues like poverty, education, training and awareness campaigns that affect cybercrime. It is with this in mind that we suggest changes in overall cybersecurity strategy, rather than looking at laws alone. We therefore make the following principal suggestions:

1. At a macro level, a poverty reduction strategy to combat cybercrime is necessary (Adesina, 2017; Muhammed, 2015). Many individuals, because of a lack of means and education, engage in cybercriminality. The Nigerian government needs to address social ills like poverty and the structural inequalities that allow criminal enterprises like organized

cybercrime to occur. Nigeria can in turn devise strategies to empower its youth through education, and investing in widespread training and awareness campaigns, targeting the general population, especially youth in cyber hygiene and prevention. Nigeria should use this opportunity to invest in educating and training the next generation of cybersecurity professionals in the country among other ways of providing employment for its citizens.

2. Nigeria's move to improve its cybersecurity strategy has been documented in the recent National Cybersecurity Policy and Strategy of 2021. This is a step in the right direction. However, the NCPS does not provide comprehensive strategies to address feasible implementation. Although the United States' Cyberspace Policy Review (CPR), was written in 2009, it appears to be more effective than Nigeria's 2021 NCPS. In their 2009 review, the United States developed critical initiatives (CPR, 2009), similar to the 8 pillars in Nigeria's NCPS. The United States' CPR (2009) initiatives were broken down into actionable items. For example, "Leading from the Top" was identified as one of the United States' strategies for dealing with cyberspace policy. For this strategy the CPR (2009) recommended that leadership for cyberspace be anchored in the Presidency signaling the seriousness of their stance on cyberspace issues. Furthermore, the policy detailed how this would be carried out. An example that suffices is since 2009, the United States has continued to build on their strategy leading to securing the United States' 2020 elections after the 2016 election threats. On the other hand while Nigeria's NCPS talks about governance, through its "Strengthening Cybersecurity Governance and Coordination" pillar, it seems to lack the commitment to make cybersecurity a top-driven government strategy. Rather one of its strategies for this pillar is recommending a Coordinator for cyberspace activities, without giving comprehensive details on how appointing a coordinator was going to drive cybersecurity policies. While this is still commendable, there is need for Nigeria's government and leadership to commit to driving cybersecurity strategy from the top to ensure that initiatives lead to effective tactics that will enable implementation of viable strategies, that can be turned into achievable goals.

3. A coordinated review of Nigeria's cyberspace and policy should also identify and address gaps in laws, policies and strategies and expound a more comprehensive effort in dealing with the cybercrime challenge. A comprehensive strategy should include updating the 2015 Cybercrimes Act, to comprehensively include or anticipate emerging crimes such as cyberterrorism, social engineering, and BEC. These strategies include new trends and techniques being used by cybercriminals as technology evolves. The 2015 Cybercrimes Act needs to include such provisions that broadly define emerging crimes. With Nigeria looking for investors in critical infrastructural sectors, it is pertinent for the country to provide measures to protect such infrastructure against attacks. The current laws are too general and do not comprehensively address the protection of critical infrastructure. Another imperative step is to improve investigative capabilities of policing agencies by training law enforcement officers through collaborations with foreign security agencies whose citizens are affected by cybercrime involving Nigerian citizens and vice versa. It is also essential to expand the capabilities of ngCERT to include coordination of cyber threats; enhance data collection capabilities and counterintelligence; and creating a comprehensive database that would enable seamless collaborative data sharing on cybercrime perpetration. While all these are listed in the NPCPS, the actions that will lead to implementation need to be addressed in the policies. It may not be possible to completely stamp out cybercrimes for now.

While not all countries are on the same page when it comes to laws and extradition, many understand that they cannot prosecute cybercrime on their own. Therefore, they have made agreements/treaties on how to investigate, apprehend and prosecute cybercriminals. It is crucial that Nigeria align itself with countries that have advanced apprehension, investigative,

and prosecution capabilities. Training of law enforcement personnel as well as combining resources can be a way to collaborate with other countries more advanced in fighting cybercrime. The advantage of this is it not only allows Nigerian law enforcement personnel to learn from their counterparts from other countries, but allows other countries to see Nigeria as willing to address the problem. The willingness to successfully apprehend and prosecute cybercriminals will also allow Nigeria to build trust with other countries, opening doors to collaborative partnerships, training opportunities, and economic growth from foreign and local investments. We have started to see evidence of these types of alignments with the apprehension of several Nigerian nationals in the past few months by a joint task force of Nigeria's EFCC and America's FBI as mentioned earlier. These sting operations that have involved this cross-country collaboration constitute a step in the right direction. Investigative powers should also be increased. As an example, in late 2019 and mid-2020, Nigeria's Economic and Financial Crimes Commission (EFCC) joined the United States to investigate and apprehend cyber fraudsters in both countries (a program called Techxplore). Such collaborations will help Nigeria bridge the data collection gap and ensure that the government is working in tandem with other countries to fight the danger of cybercrime. These types of investigations will show that Nigeria is willing to apprehend and prosecute cybercriminals.

References

- Adesina, O. S. (2017). Cybercrime and poverty in Nigeria. *Canadian Social Science*, 13(4), 19–29.
- Advance Fee Fraud and Other Fraud Related Offences Act 2006. Retrieved November 15, 2023, from <https://www.asianlaws.org/gclid/cyberlawdb/NG/Advance%20Fee%20Fraud%20and%20other%20Fraud%20Related%20Offences%20Act%202006.pdf>
- Alexander, C. (2014). The cybersecurity skills gap. *S.C. Magazine*. Retrieved April 15, 2020, from <http://www.scmagazine.com/the-cybersecurity-skills-gap/article/385079/>
- Awoyemi, B. O., Omotayo, O. A., & Mpapalika, J. J. (2021). Globalization and cybercrimes: A review of forms and effects of cybercrime in Nigeria. *Internal Journal of Interdisciplinary Research and Modern Education*, 7(1), 18-25.
- Cohen, L. E., & Felson, M. (1979). Social change and crime rate trends: A routine activity approach. *American Sociological Review*, 44, 588–608.
- Criminal Code Act Chapter 77, Laws of the Federation of Nigeria 1990. Retrieved November 15, 2023, from <https://www.wipo.int/wipolex/en/text/218191>
- Cybercrimes (Prohibition, Prevention, ETC) ACT, 2015. Retrieved November 15, 2023, from https://cert.gov.ng/ngcert/resources/CyberCrime__Prohibition_Prevention_etc__Act__2015.pdf
- Cyberspace Policy Review (2009). Retrieved April 15, 2020, from <https://irp.fas.org/eprint/cyber-review.pdf>
- Economic and Financial Crimes Commission (Establishment) Act 2004. Retrieved April 15, 2020, from http://www.vertic.org/media/National%20Legislation/Nigeria/NG_Economic_Crimes_Commission_Act_2004.pdf
- Ehimen, O. R., and Bola, A. (2010), Cybercrime in Nigeria. *Business Intelligence Journal*, 3(1), 93–98.
- Evidence Act 2011. Retrieved April 15, 2020, from <https://www.refworld.org/pdfid/54f86b844.pdf>
- Federal Bureau of Investigation. (2018). 2018 Internet Crime Report. Retrieved April 15, 2020, from https://pdf.ic3.gov/2018_IC3Report.pdf
- Federal Bureau of Investigation. (2019). 2019 Internet Crime Report. Retrieved April 15, 2020, from https://pdf.ic3.gov/2019_IC3Report.pdf
- Grabosky, P. (2001). Virtual criminality: Old wine in new bottles? *Social and Legal Studies*, 10(2), 243–249.
- Hassan, A. B., Lass, F. D., & Makinde, J. (2012). Cybercrime in Nigeria: Causes, effects and the way out. *ARNP Journal of Science and Technology*, 2(7), 626–636.

- Independent Corrupt Practices and Other Related Offences Commission. The Establishment Act. (2020). ICPC.gov. Retrieved April 15, 2020, from <https://icpc.gov.ng/the-establishment-act/>
- Kovacs, A. M. (2022). Here there be Dragons: Evolution, Potentials and Mitigation Opportunities of Cybercrime in Nigeria: A Review, Analysis, and Evaluation. *Journal of Central and Eastern European African Studies*, 2(1),68-81
- Kremling, J., & Sharp-Parker, A. M. (2018). *Cyberspace, cybersecurity and cybercrime*. Sage.
- Kshetri, N. (2019). Cybercrime and cybersecurity in Africa. *Journal of Global Information Technology Management*, 2(2), 77–81. doi:10.1080/1097198X.2019.1603527
- Lewis, J. A. (2018). Economic impact of cybercrime: At \$600 billion and counting, no slowing down. Center for Strategic and International Studies. Retrieved April 27, 2020, from <https://www.csis.org/analysis/economic-impact-cybercrime>
- Maitanmi, O., Ogunlere, S., Ayinde, S., & Adekunle, Y. (2013). Impact of cybercrimes on Nigerian economy. *The International Journal of Engineering and Science*, 2(4), 45-51.
- Mba, G., Onaolapo, J., Stringhini, G., & Cavallaro, L. (2017). Flipping 419 cybercrime scams: Targeting the weak and the vulnerable. In *Proceedings of the 26th international conference on world wide web companion* (pp. 1301–1310). International World Wide Web Conferences Steering Committee.
- McGuire, M., & Dowling, S. (2013). Cyber crime: A review of the evidence. *Summary of key findings and implications. Home Office Research report*, 75.
- Messner, S. F., & Rosenfeld. R. (2007). *Crime and the American dream*. Wadsworth.
- Mohammed, K., Mohammed, Y., & Solanke, A. A. (2019). Cybercrime and digital forensics: Bridging the gap in legislation, investigation and prosecution of cybercrime in Nigeria. *International Journal of Cybersecurity Intelligence & Cybercrime*, 2(1), 56–63.
- Muhammed, T. L. (2015). Overview of the 2015 legal and policy strategy on cybercrime and cybersecurity in Nigeria. SSRN. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2680299>
- National Cybersecurity Policy (NCP), (2014).Retrieved May 20, 2022, from https://www.cert.gov.ng/ngcert/resources/NATIONAL_CYBESECURITY_STRATEGY.pdf
- National Cybersecurity Policy and Strategy (NCPS), (2021). Retrieved May 20, 2022, from https://cert.gov.ng/ngcert/resources/NATIONAL_CYBERSECURITY_POLICY_AND_STRATEGY_2021.pdf
- Nwoba, M. O. E., & Nwokwu, P. M. (2018). Appraisal of Economic and Financial Crimes Commission (EFCC) in the fight against corruption in Nigeria (2007–2017). *The Social Sciences*, 13(1), 94–95.
- Obuah, E. (2010). Combating corruption in a “failed” state: The Nigerian Economic and Financial Crimes Commission (EFCC). *Journal of Sustainable Development in Africa*, 12, 27–53.
- Odumesi, J. O., (2014). Combating the menace of cybercrime. *International Journal of Computer Science and Mobile Computing*, 3(6), 980–991.

- Ogunwale, H. (2020). The impact of cybercrime on Nigeria's commercial banking system. *International Journal of Management and Business Studies*, 2(3), 75-78.
- Okeshola, F. B., & Adeta, A. K. (2013). The nature, causes and consequences of cyber crime in tertiary institutions in Zaria-Kaduna State, Nigeria. *American International Journal of Contemporary Research*, 3(9), 98–114.
- Okoh, J., & Chukwueke, E. D. (2020). The Nigerian Cybercrime Act 2015 and its implications for financial institutions and service providers. *Financial Worldwide*. Retrieved November 15, 2023, from <https://www.financierworldwide.com/the-nigerian-cybercrime-act-2015-and-its-implications-for-financial-institutions-and-service-providers>
- Olayemi, O. J. (2014). A socio-technological analysis of cybercrime and cyber security in Nigeria. *International Journal of Sociology and Anthropology*, 6(3), 116–125.
- Omodunbi, B. A., Odiase, P. O., Olaniyan, O. M., & Esan, A. O. (2016). Cybercrimes in Nigeria: Analysis, detection and prevention. *FUOYE Journal of Engineering and Technology*, 1(1), 37-42.
- Onuora, A. C., Uche, D. C., Ogbunude, F. O., & Uwazuruike, F. O. (2017). The challenges of cybercrime in Nigeria: an overview. *AIPFU Journal of School of Sciences (AJSS)*, 1(2), 6-11.
- Orji, U. J. (2019). Protecting consumers from cybercrime in the banking and financial sector: An analysis of the legal response in Nigeria. *Tilburg Law Review*, 24(1), 105–124. <http://doi.org/10.5334/tilr.137>
- Osho, O. (2020). Towards the Review of Nigeria's National Cyber Security Policy and Strategy 2014. Retrieved April 20, 2021, from <https://www.linkedin.com/pulse/towards-review-nigerias-national-cyber-security-policy-osho-ceh/>
- Palo Alto Networks. (2019). SilverTerrier: 2018 Nigerian Business Email Compromise. Palo Alto Networks, Unit 42. Retrieved April 20, 2021, from <https://unit42.paloaltonetworks.com/silverterrier-2018-nigerian-business-email-compromise/>
- Ponemon Institute and Accenture. (2019). The cost of cybercrime: Ninth annual cost of cybercrime study, unlocking the value of improved cybersecurity protection. Ponemon Institute. Retrieved April 20, 2021, from https://www.accenture.com/_acnmedia/PDF-96/Accenture-2019-Cost-of-Cybercrime-Study-Final.pdf#zoom=50
- Renals, P., & Conant, S. (2016). Silverterrier: The next evolution in Nigerian cybercrime. Palo Alto Networks. Retrieved April 20, 2021, from <https://www.paloaltonetworks.com/resources/research/silverterrier-next-evolution-nigerian-cybercrime>
- Renu, P. (2019). Impact of cybercrime: Issues and challenges. *International Journal of Trend in Scientific Research and Development*, 3(3). 1569–1572.
- Sarre, R. (2017). Metadata retention as a means of combatting terrorism and organized crime: A perspective from Australia. *Asian Journal of Criminology*, 12, 167–179.
- Sarre, R., Lau, L. Y. C., & Chang, L. Y. C. (2018). Responding to cybercrime: Current trends. *Police Practice and Research: An International Journal*, 19(6), 515–518.

- Techxplore. (2019). FBI and Nigeria step-up cyber-crime investigations. Retrieved April 20, 2021, from <https://techxplore.com/news/2019-09-fbi-nigeria-step-up-cyber-crime.html>
- Terwase, I. T., Abdul-Talib, A. N., & Zengeni, K. T. (2014) Nigeria, Africa's largest economy: International business perspective. *International Journal of Management Sciences*, 3(7), 534–543.
- US Department of Justice. (2019). Massive international fraud and money laundering conspiracy detailed in federal grand jury indictment that charges 80 defendants. U.S. Attorney's Office, Central District of California. Retrieved February 21, 2021, from <https://www.justice.gov/usao-cdca/pr/massive-international-fraud-and-money-laundering-conspiracy-detailed-federal-grand-jury>
- Uzochukwu, C., Chukwuemeka, O. D., & Egbegi, F. R. (2019). An exploratory study of cybercrime in the contemporary Nigeria value system. *European Journal of Social Sciences Studies*, 4(3). <https://oapub.org/soc/index.php/EJSSS/article/view/565>
- Wall, D. S. (2001). Cybercrimes and the Internet. In D. S. Wall (Ed.), *Crime and the internet* (pp. 1–18). Routledge.
- Williams, M. (2010). The virtual neighbourhood watch: Netizens in action. In Y. Jewkes & M. Yar (Eds.), *Handbook of internet crime* (pp. 562–581). Willan.
- Yar, M. (2005). The novelty of 'cybercrime': An assessment in light of routine activity theory. *European Journal of Criminology*, 2(4), 407–427.

Information About the Article/Makale Hakkında Bilgiler

The Ethical Rules for Research and Publication / Araştırma ve Yayın Etiği

The authors declared that the ethical rules for research and publication followed while preparing the article.

Yazarlar makale hazırlanırken araştırma ve yayın etiğine uyulduğunu beyan etmiştir.

Conflict of interests/ ıkar atışması

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarlar ıkar atışması bildirmemiştir.

Grant Support/ Finansal Destek

The authors declared that this study has received no financial support.

Yazarlar bu alışma iin finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Author Contributions/ Yazar Katkıları

The draft process of the manuscript/ Taslağın Hazırlanma Sreci L.K.T./A.R./E.B.E./D.K.B., Writing The Manuscript/ Makalenin Yazılması L.K.T./A.R./E.B.E./D.K.B., Submit, Revision and Resubmit Process/ Başvuru, Dzeltme ve Yeniden Başvuru Sreci L.K.T./E.B.E.